

Bovendonk te Hoeven

Cultuur- en bouwhistorische analyse
Van het voormalige seminariecomplex
van Pierre J.H. en Joseph Th.J. Cuypers

Res nova 2008
www.res-nova.nl

Colofon, disclaimer en lay-outwijzer

Colofon:

Opdrachtgever: MAS Architectuur

Repro's: Nederlands Architectuurinstituut (NAi), Res nova VOF,
dr A.J.C. van Leeuwen, drs David Mulder en ir Herman Heuver
van MAS Architectuur

© 2008 Res nova VOF en dr A.J.C. van Leeuwen en drs David Mulder

Op deze publicatie berust auteursrecht.

Disclaimer:

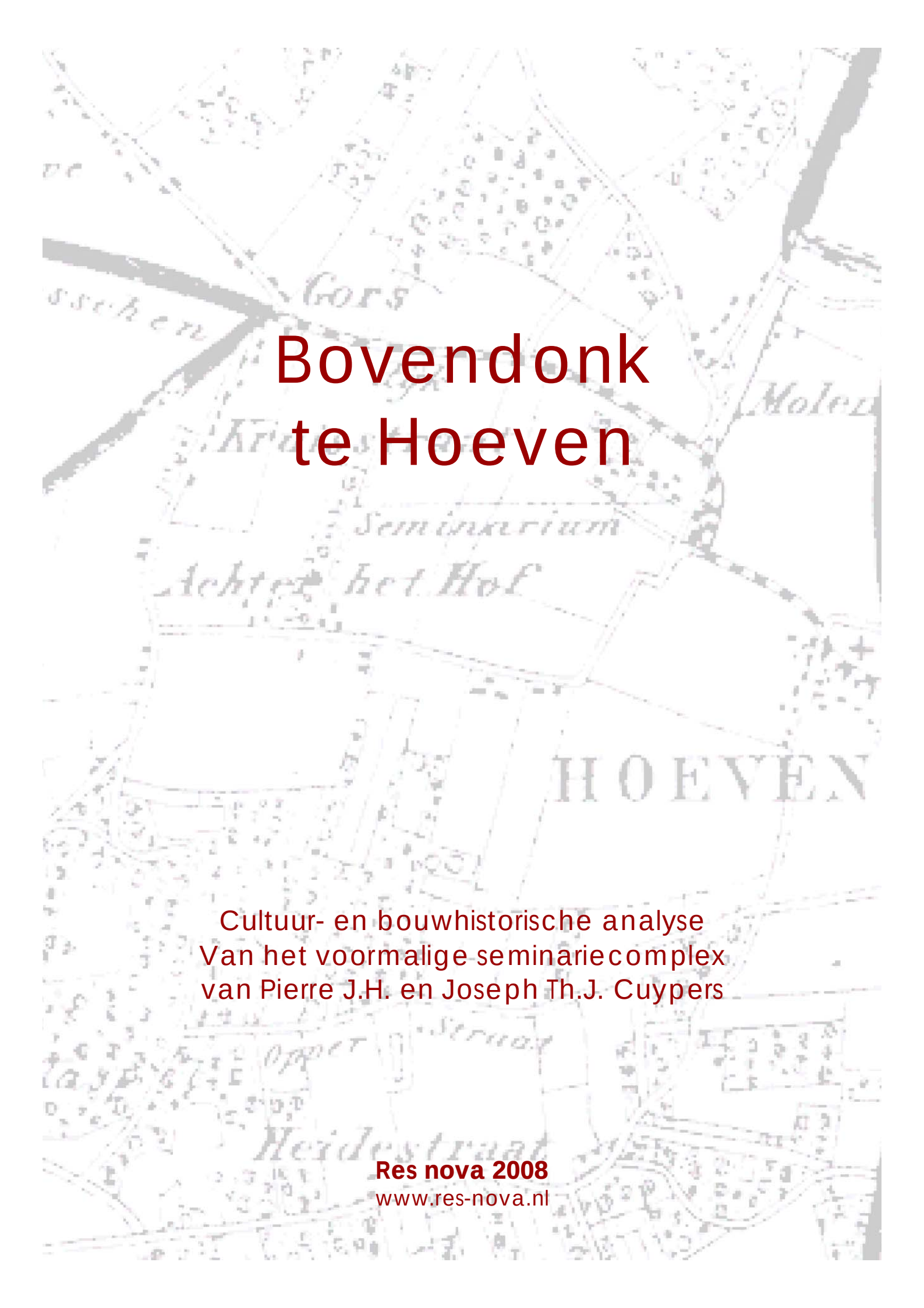
Het onderzoek van Res nova heeft een onafhankelijk en pragmatisch karakter en is niet bedoeld voor wetenschappelijke doeleinden, maar voor besluitvormingsprocessen in het kader van beheer, behoud en ontwikkeling. Ieder onderzoek steunt wel op wetenschappelijke analyse en synthese en leidt vaak tot verrassende vondsten, die in de rubriek res novae (nieuwe zaken) worden gepresenteerd. De conclusies en aanbevelingen dragen het karakter van een advies, voor de opvolging waarvan Res nova geen verantwoordelijkheid draagt.

Lay-outwijzer:

Dit rapport is dubbelzijdig opgemaakt. Het kan enkelzijdig uitgeprint worden, mits de even en oneven pagina's vis-à-vis worden ingebonden.

Afbeelding omslag en blanco pagina:

Historische foto van het grootseminarie Bovendonk op een gewassen detail van de plattegrond van de gemeente Hoeven, ontleend aan de Gemeenteatlas van J. Kuyper, 1865-1870 (zie literatuurlijst).

A historical map of the Hoeven area, showing a network of streets and buildings. The map is in a sepia tone. The title 'Bovendonk te Hoeven' is overlaid in red. Other labels on the map include 'Gors', 'Molen', 'Seminarium', 'Achter het Hof', 'Hoeven', 'Oppey', 'Heidestraat', and 'Struyp'.

Bovendonk te Hoeven

Cultuur- en bouwhistorische analyse
Van het voormalige seminariecomplex
van Pierre J.H. en Joseph Th.J. Cuypers

Res nova 2008
www.res-nova.nl

Bijsluiter en status project

De cultuur- en bouwhistorische analyse (CBA) naar conferentieoord Bovendonk te Hoeven is opgesteld ten behoeve van het restauratieplan van het voormalige seminariegebouw, ontworpen door Pierre J.H. en Joseph Th.J. Cuypers.

Status van het rapport — Bijgaand rapport is definitief.

0 Inhoudsopgave

Colofon, disclaimer en lay-outwijzer	2
Bijsluiter en status project	4
0 Inhoudsopgave	5
1 Inleiding	7
1.1 Opmaat	7
1.2 Res novae	8
1.3 Opbouw van het rapport	10
1.4 Productie en regie	11
2 Rationeel en schilderachtig	13
2.1 Ligging.....	13
2.2 Het hoofdgebouw van het seminarie, een étude in pondération	14
2.2.1 Het aanzien van de 'stad in het klein'	14
2.2.2 De uitmontering van de gevels in berg- en baksteen.....	30
2.2.3 Op orthogonaal raster: de plattegronden	37
2.2.4 De parallax in de trappenhuizen.....	49
2.2.5 Vloeren in mozaïek.....	58
2.2.6 Tussen schoon metselwerk en pleisterlagen (wanden)	64
2.2.7 Een staalkaart aan gewelven en plafonds.....	67
2.2.8 Deuren, kozijnen en ander houtwerk.....	81
2.2.9 Schouwen.....	91
2.2.10 Overige details	97
2.3 Kapel	103
3 Venster op het verleden	115
3.1 Cuypers & Co.....	115
3.2 Ruimtelijkheid en beweging	116
3.3 De typologie van het seminariecomplex.....	119
3.4 Cuypers als constructeur.....	122
3.4.1 Baksteen	123
3.4.2 Natuursteen.....	125
3.4.3 Hout	126
3.4.4 IJzer en beton	127
3.4.5 Comfort en techniek	129
3.4.6 Construeren op basis van geometrie, traditie en intuïtie	131
3.4.7 Gewelven	133
3.5 Kleur.....	133
3.6 Symboliek.....	139
3.7 Positionering in het oeuvre.....	143

3.8	Wie heeft het seminarie ontworpen: vader of zoon?	144
4	Verhaal van de plek	149
5	Waardenstelling en -matrix	163
5.1	Inleiding	163
5.2	Onderbouwing van de waardering	165
5.2.1	Schoonheid	165
5.2.2	Betekenis voor de wetenschap.....	169
5.2.3	Cultuurhistorische waarde	173
5.2.4	Ruimtelijke of structurele samenhang	174
5.2.5	Archeologische verwachtingen.....	175
5.3	Waardenmatrix	176
6	Perspectief.....	187
6.1	Algemene overwegingen	188
6.2	Gespecificeerde aanbevelingen	189
7	Bronnen	192

Afb. 1 Luchtfoto van Hoeven (Google Earth).

1 Inleiding

1.1 Opmaat

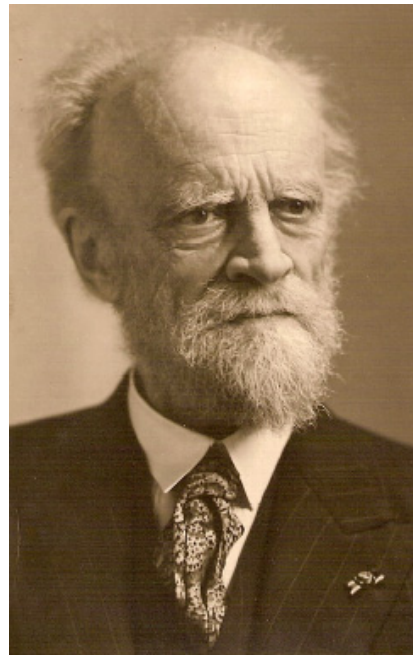
Naar aanleiding van de voorgenomen restauratie van het complex van Bovendonk te Hoeven, heeft MAS Architectuur Res nova uitgenodigd om een cultuur- en bouwhistorische analyse op te stellen. Het voormalige seminarie is in het begin van de twintigste eeuw tot stand gekomen onder architectuur van Pierre J.H. Cuypers en zijn zoon Joseph J.Th. Cuypers en hoort – dan ook – tot de toonaangevende 'jongere bouwkunst' van Nederland. Het complex is tegenwoordig voor een deel nog in gebruik als priesteropleiding van het bisdom Breda en voor het overige als conferentieoord met hotelfaciliteiten. Het bisdom heeft het rijksmonument met de bijbehorende opstallen en gronden ondergebracht in een afzonderlijke organisatie, Bovendonk Beheer BV, die formeel de eigenaar is.

Met Bovendonk verwierf Res nova een opdracht die bij uitstek past in het scala projecten dat zij de afgelopen jaren heeft uitgevoerd rond de figuur van Cuypers, te weten:

- 'Rien de pareil', cultuur- en bouwhistorische analyse stedelijk museum 'Het huis van Cuypers' te Roermond, 2007.
- 'De muziek van het licht', Cuypers' polychromie, cultuur- en bouwhistorische analyse stedelijk museum 'Het huis van Cuypers' te Roermond, 2007.
- 'Naar organische herstel', Conditierapport stedelijk museum 'Het huis van Cuypers' te Roermond, 2007.
- 'Wi en hebben hier geene blivende stat', cultuurhistorische analyse Kruiswegpark Roermond met conditierapport en conserveringsprogramma, 2006 (één van de laatste ontwerpen van Cuypers).
- Het familiegraf van Pierre J.H. Cuypers, cultuurhistorische analyse met waardenstelling, 2005.

Hoewel in dit stadium de plannen geconcentreerd zijn op het exterieur is vanwege de onlosmakelijke relatie tussen binnen- en buitenzijde in het oeuvre van Cuypers en het daarmee samenhangende karakter van *Gesamtkunstwerk*, het complex in zijn totaliteit onderzocht. Dit past binnen de opzet om het rapport een duurzaam karakter te geven, waardoor het ook bij latere ontwikkelingen en planvorming ingezet kan worden. Met het oog daarop zijn ook de aanbevelingen geformuleerd.

Afb. 2 links: Pierre Cuypers op tachtigjarige leeftijd (1907) (GAR).

Afb. 3 rechts: Joseph Cuypers op zijn bidprentje 87 jaar oud (1861-1949).

1.2 Res novae

Uit het onderzoek zijn de volgende nieuwe gegevens – *res novae* – naar voren gekomen:

- Bovendonk is in het werk van Cuypers evenzeer een statement van ontwerptechniek, stijl en iconografie als het Amsterdamse Rijksmuseum.
- De symboliek is niet beperkt gebleven tot de beelden en reliëfs in de gevel maar strekt zich ook uit tot de gehanteerde bouwstijl van het complex.
- Bij het ontwerp van het complex heeft Cuypers de aan A.W.N. Pugin ontleende thematiek van de 'stad in het klein' gebruikt.
- Bovendonk is, net als bijvoorbeeld het Rijksmuseum, een voorbeeld van interpretatie en emulatie van een historisch voorbeeld, in dit geval de architectuur van het huis van Maarten van Rossum in Zaltbommel.

- De geometrische patronen van de tegelvloeren in de gangen van het complex zijn ontleend aan de *Dictionnaire raisonné* van Viollet-le-Duc.
- Bij de bouw van het grootseminarie zijn de marmeren schouwen uit het voormalige zomerverblijf van monseigneur de Nelis hergebruikt in de hoofdvleugel.
- Het complex is ontworpen op basis van een geometrisch raster dat zijn wortels heeft in de ontwerpleer van de Fransman J.N.L. Durand.
- De logistieke indeling van Bovendonk is een uitwerking van de beproefde seminarieplattegronden van Haaren en Driebergen-Rijsenburg.
- Cuypers grijpt in Hoeven terug op de kloostertypologie uit de Renaissance en de Barok, die gekenmerkt wordt door geometrische rasterplattegronden met vele binnenplaatsen en door kloostergangen ontsloten vleugels.
- De voorgevel is ontworpen op basis van de gelijkzijdige driehoek, terwijl de verhoudingen van de zijgevels op de minder steile Egyptische driehoek zijn gebaseerd.
- Het basisschema van de hoofdtrappen gaat terug op het trappenhuis van de directievilla van het Rijksmuseum.
- Bovendonk is een van de vroegste complexen waar op grote schaal een CV-installatie is ingebouwd.
- Het gehanteerde kleurschema in Bovendonk vertoont grote overeenkomsten met het 'Oud-Hollandsche' kleurenschema van het Rijksmuseum, dat is gebaseerd op de kleurenleer van Georg Hirth. In *Das deutsche Zimmer der Renaissance* uit 1880 bepleitte Hirth de rehabilitatie van de kleur bruin. Cuypers werkt de belangrijkste principes uit dit werk in Bovendonk uit in directe samenhang met de materiaalpolychromie.
- Het ontwerp van Bovendonk vertoont sterke overeenkomsten met andere late werken uit het oeuvre van P.J.H. Cuypers, in het bijzonder de Roermondse Teekenschool (1902-1904), de Maastrichtse Stichting Ridder Emile de Stuers (1901-1904), de Ursulinenkapel te Hamont (1912-1914), en de Lievevrouwekerk te Venlo (1912-1914).
- Joseph Cuypers is niet alleen verantwoordelijk geweest voor de uitvoering van de bouw, maar heeft ook grote delen van het complex ontworpen. De refter en recreatiezaal zijn vrijwel zeker van zijn hand.
- Het ontwerp van de voorgevel van de kapel door Joseph Cuypers vertoont opvallende overeenkomsten met de Amsterdamse Vondelkerk, ontworpen door P.J.H. Cuypers, en kan als eerbetoon aan zijn vader worden opgevat.
- De iconografie van de kapel is grotendeels een herhaling van de iconografie van de voorgevel, gericht op de verbeelding van de rol van het seminarie bij de opleiding tot het priesterschap.
- De noordvleugel is, behalve in de uitbouw op de begane grond, nooit van eigen toiletten voorzien geweest. De huidige toiletgroepen zijn pas bij een verbouwing omstreeks 1950 ingebouwd.

- Het complex had oorspronkelijk geen badkamers wat opmerkelijk is gezien het feit dat ze wel voorkomen op oudere ontwerpvarianten van het complex.
- Gelet op zijn aanwezigheid als één van de drie herders bij het Maria-altaar kan geconcludeerd worden dat Pierre Cuypers junior bij het ontwerp van de kapel betrokken is geweest.

1.3 Opbouw van het rapport

In het rapport worden de volgende onderdelen behandeld:

- Beschrijvende analyse en pictografie (hoofdstuk 2)
- Venster op het verleden (hoofdstuk 3)
- Het verhaal van de plek (hoofdstuk 4)
- Waardenstelling en -matrix (hoofdstuk 5)
- Perspectief (hoofdstuk 6)
- Bronnenlijst (hoofdstuk 7)

Beschrijvende analyse en pictografie — In hoofdstuk 2 wordt een beknopte beschrijving met uitleg gegeven van het pand en zijn omgeving. Het eindigt met een inventaris van bouwhistorische sporen die in de ontwerpfase nog niet gereed was.

Venster op het verleden — In hoofdstuk 3 komen die thema's aan de orde die nodig zijn om bepaalde onderdelen van de waardenstelling in hoofdstuk 5 handen en voeten te geven. Gebruikelijk hoort daar ook een paragraaf over de archeologie in. Omdat het hoofdstuk vrijwel exclusief gewijd is aan de artistieke en architectuurhistorische context van vader en zoon Cuypers – de gebouwtypologie, Cuypers als constructeur en het decoratieprogramma – wordt dit behandeld bij het 'Verhaal van de plek'.

In ieder geval wordt geverifieerd of het projectgebied voorkomt bij de archeologische data van www.kich.nl of ter plaatse bekend staat om – een vermoeden van – archeologisch verwachtingen. Op deze manier kan een indicatie worden gegeven of men in de toekomst rekening zal moeten houden met nader onderzoek op dit gebied. In dit geval heeft dit een plaats gekregen in de waardenstelling.

Het verhaal van de plek — Hoofdstuk 4 kan worden beschouwd als een zoektocht naar het 'verhaal van de plek', oftewel de 'genius loci'. Omdat hier al uitvoerig onderzoek naar is verricht door de regionale historische vereniging zal worden volstaan met een samenvatting van de daarover handelende informatie uit de publicatie 'Zeven eeuwen Bovendonk' uit 2003.

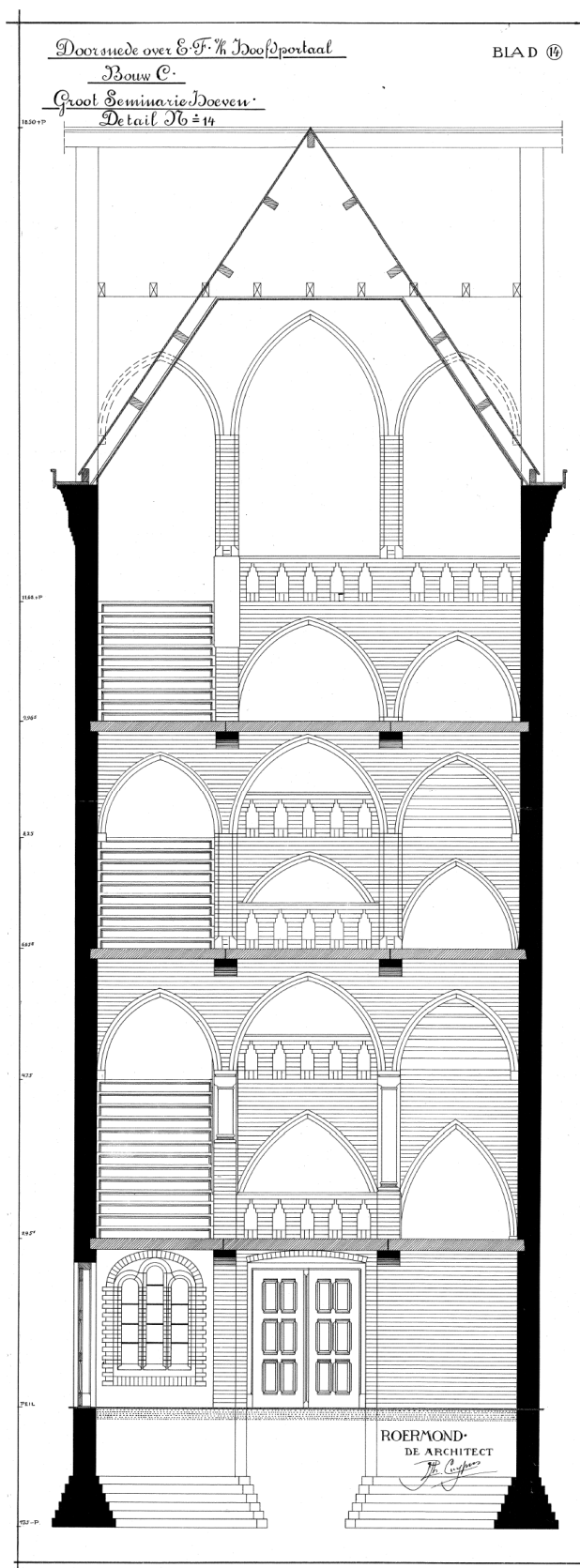
Waardenstelling en -matrix — Hoofdstuk 5 vormt de basis voor de beoordeling van de voorgenomen aanpak van het complex. Het geeft aan de hand van een waardenstelling een beeld van de elementen en aspecten die het behouden en/of versterken waard zijn. In de waardenmatrix is deze tot op detail uitgewerkt op het niveau van bouwdelen, bouwlagen en de afzonderlijke onderdelen als deuren, haarden en polychromie. Deze matrix kan concreet ingezet worden voor het ontwikkelen en toetsen van het restauratieplan.

Perspectief — In hoofdstuk 6 worden de bevindingen uit de voorgaande analyse vertaald in een overzicht van conclusies en aanbevelingen die perspectief bieden op de toekomstige aanpak.

Bronnenlijst — Het rapport eindigt met een overzicht van de gebruikte literatuur, archiefstukken, beeldmateriaal en websites.

1.4 Productie en regie

Dit rapport is van de hand van dr A.J.C. van Leeuwen (auteur van de Cuypers-biografie) en drs David Mulder (medewerker aan de Cuyperscatalogus van het NAI van 2007), met bijdragen en onder regie van dr Bernadette van Hellenberg Hubar (Cuyperskenner). De eindproductie was in handen van Marij Coenen.

Afb. 4 Dwarsdoorsnede over de trappenhal bij het hoofdportaal van het noordportaal: een van de ruimtelijke hoogstandjes van het complex (NAi).

2 Rationeel en schilderachtig

Het navolgende hoofdstuk behelst een korte positionering en een beschrijvende analyse van Bovendonk. Hierin wordt de beschrijving van de samenstellende onderdelen, elementen en aspecten afgewisseld met analytische beschouwingen waardoor men de observaties direct in hun context kan beoordelen: welke uitgangspunten zijn door vader en zoon toegepast, waardoor heeft men zich laten inspireren, hoe hebben zij de functie, constructie en esthetica in hun ontwerp verdisconteerd, et cetera.

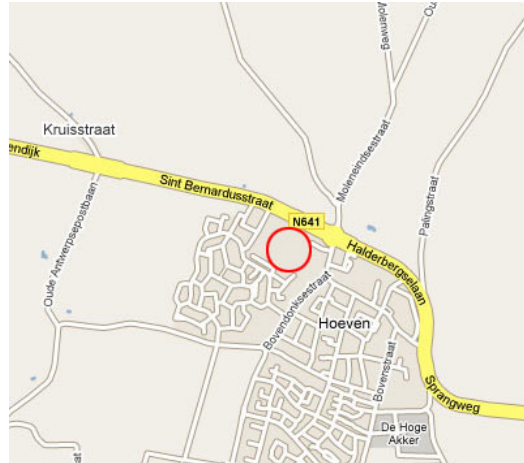
Ten behoeve van de overzichtelijkheid is de volgende onderverdeling gehanteerd:

- de ligging
- het hoofdgebouw
- de kapel
- de overige opstallen en architectonische elementen.

2.1 Ligging

Afb. 5 Luchtfoto van Hoeven met daarop aangegeven het seminarie Bovendonk.

Afb. 6 Plattegrond van Hoeven met daarop aangegeven het seminarie Bovendonk.

Het voormalige grootseminarie Bovendonk is gelegen aan Hofstraat in het Brabantse dorp Hoeven, iets ten westen van de oude dorpskern. De noordgevel ligt evenwijdig aan de Sint Bernardusstraat en is daarop georiënteerd. Aan de zuidzijde wordt het seminariecomplex begrensd door de President Hopstakenlaan, in het oosten door de Seminarielaan. De bospercelen die het complex omgeven behoorden oorspronkelijk tot het seminarie, maar zijn later overgedragen aan de

gemeente. Op een gedeelte van deze terreinen verrezen in de jaren tachtig de woningbouwcomplexen direct ten zuiden en noordoosten van Bovendonk.

2.2 Het hoofdgebouw van het seminarie, een *étude in pondération*

2.2.1 *Het aanzien van de 'stad in het klein'*

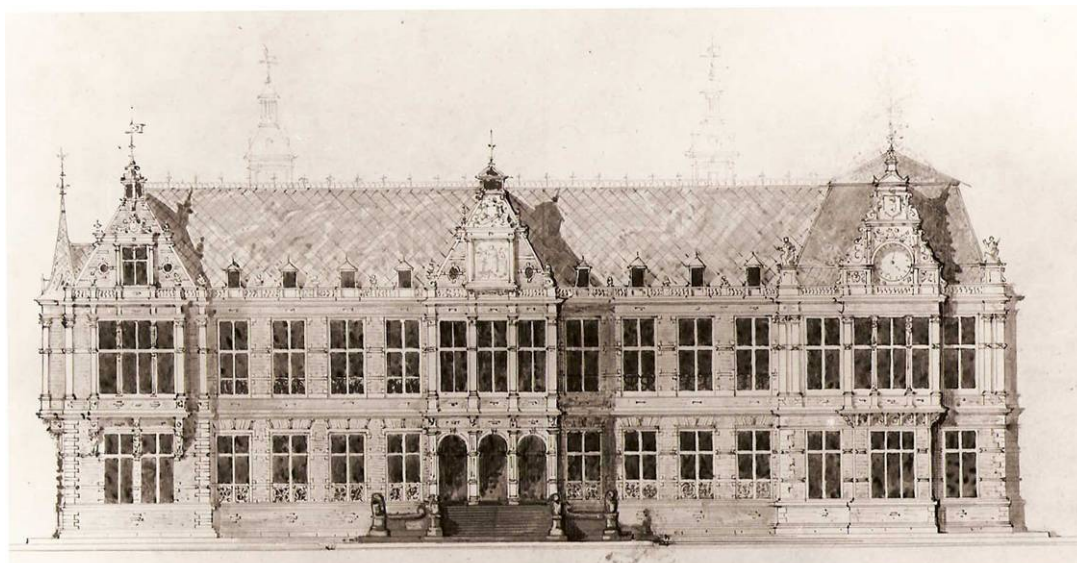
Algemeen — De gevels van het grootseminarie voldoen aan de opvattingen van de rationele architectuur die Cuypers zijn leven lang toepaste. Dat wil zeggen dat de gevels van het complex een getrouwe afspiegeling vormen van de interne organisatie en indeling, waarbij de functionele opzet tegelijkertijd heeft geleid tot een schilderachtig aanzien. Cuypers wist het programma van eisen inwendig te vertalen in een logisch en tegelijkertijd levendig, afwisselend geheel van gangen, trappen, zalen, leslokalen, kamers en andere ruimten. Elk van deze ruimten en de afzonderlijke verdiepingen manifesteren zich duidelijk herkenbaar aan de buitenzijde, zowel aan de buitengevels als aan de hofgevels. Opvallend is daarbij het grote verschil tussen de buitengevels en de hofgevels. Eerstgenoemde kenmerken zich door een grote afwisseling van toegepaste bouwmaterialen, venstervormen, bouwhoogten en architectonische verrijkingen zoals sculpturen en torentjes. De hofgevels zijn daarentegen strakker en uniformer van vormgeving. Tevens is er sprake van een hiërarchisch verschil tussen de representatieve voorvleugel en de meer utilitaire vormgegeven achtervleugels. Ongebruikelijk is deze opzet niet, ze is bijvoorbeeld ook aan te treffen bij de Roermondse Teeken- en Ambachtsschool, onder supervisie van Cuypers gebouwd, en bij het Nijmeegse Canisiuscollege.

Om de architectuur van Cuypers te kunnen begrijpen is het noodzakelijk kort stil te staan bij de door hem gehanteerde ontwerpprincipes die samengevat kunnen worden met de begrippen 'schilderachtig' en 'rationeel'. Al tijdens zijn studietijd aan de Academie van Antwerpen maakte hij kennis met de principes van het schilderachtige en rationele middeleeuwse bouwen in de 'Cours d'Architecture' (1771) van J.F. Blondel. Deze ging uitvoerig in op de beginselen van het positieve effectbejag in de architectuur, met als doel het realiseren en versterken van de indruk die het gebouw op de beschouwer maakte. Blondel besteedde in deze context, net als verschillende van zijn tijdgenoten, aandacht aan de factor 'beweging' in de architectuur.

Van beslissende invloed was echter de Franstalige compilatie van de geschriften van A.W.N. Pugin, uitgegeven door Th.H. King, waarin de principes van het schilderachtig ontwerpen uiteengezet werden. Pugin benadrukte dat de functie, vorm en plattegrond van een bouwwerk uit elkaar dienden voort te komen terwijl het programma van eisen en het bouwterrein ook bepalend waren voor het ontwerp. Deze rationele aanpak zou vanzelf leiden tot schilderachtige composities

die op de beschouwer het effect zouden sorteren van 'aangename variatie'. De rest van zijn leven zou Cuypers aan deze principes blijven vasthouden.¹

Bij het ontwerpen van lange gevels ging Cuypers er vrijwel altijd toe over om hun lengte te doorbreken door geleiding van de bouwmassa. Deze in wezen classicistische werkwijze, die ongetwijfeld deel uitmaakte van het curriculum van de Antwerpse Academie, liet echter ook op andere onderdelen van het ontwerpen zijn sporen na in het oeuvre van Cuypers. Dat gold niet alleen voor de plattegronden, maar betrof ook tot de toepassing van het abstracte decorumbegrip, waarop hieronder in de paragraaf 'stijl' nader wordt ingegaan. Op deze wijze ontwierp hij onder andere de gevels van het Natuur Historisch Museum in Leiden, het Rijksmuseum en het grootseminarie in Hoeven. Bij al deze gebouwen wordt een brede voorgevel op classicistische wijze geled door een risalerende middentravee en twee hoekpaviljoens.

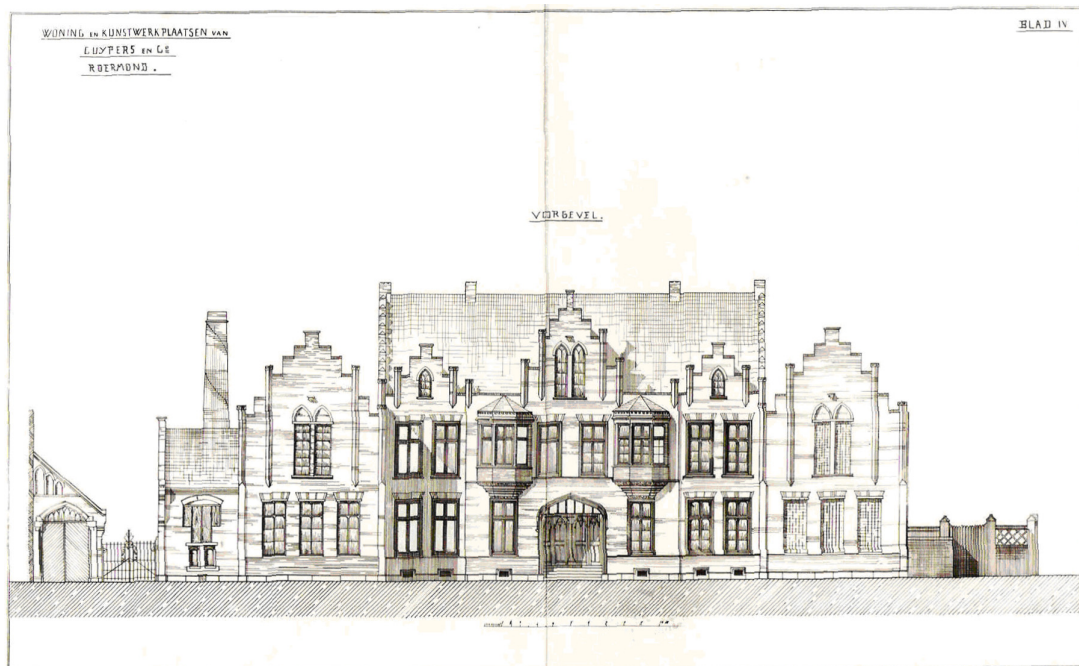
Afb. 7 Ontwerptekening van het Natuur Historisch Museum te Leiden (1880). De gevel in Oud-Hollandsche stijl is door Cuypers op classicistische wijze geled met risalerende middenpartij. en hoekpaviljoens (NAi).

Cuypers combineerde deze ontwerpmethodiek doorgaans echter op geraffineerde wijze met het aan Pugin ontleende thema van de 'stad-in-het-klein', waarbij de suggestie van een straatwand wordt opgewekt door de gevel als het ware te ontleden tot kleine compartimenten met eigen karakteristieken zoals topgevels en

¹ Van Hellenberg Hubar, 114.

afwijkende venstervormen. Een treffend voorbeeld van een met deze thematiek ontworpen gebouw is het woon- en ateliercomplex dat Cuypers in Roermond voor zichzelf bouwde. Bij het Amsterdamse Centraal Station en het Rijksmuseum paste hij deze ontwerpmethodede eveneens toe, zij het dan op monumentale schaal. Ook in Hoeven grijpt Cuypers hierop terug.

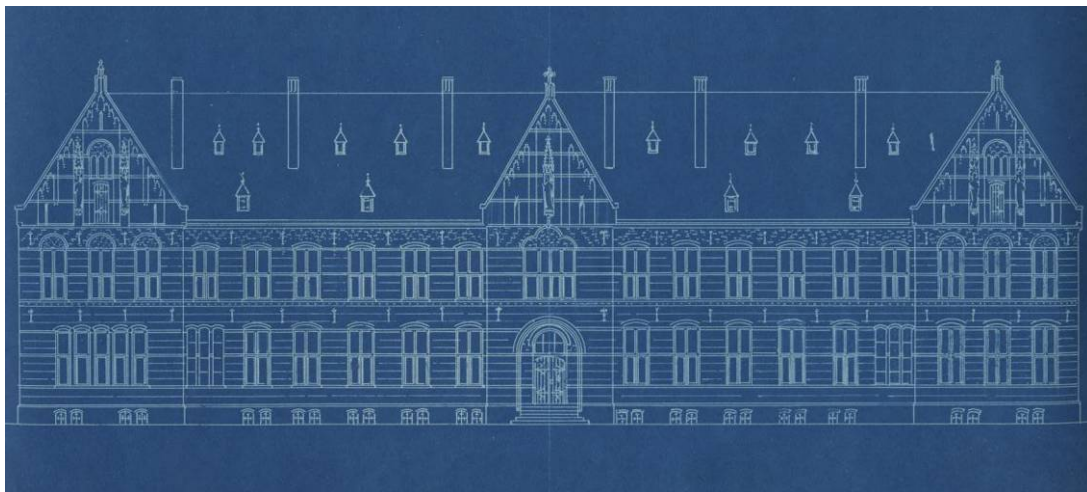

Afb. 8 Opmetingstekening circa 1890 van het door P.J.H. Cuypers ontworpen woon- en ateliercomplex in Roermond (1853) dat met zijn vele trapgevels het beeld oproept van een 'stad-in-het-klein' (NAi).

Stijl en compositie — Over de stilistische aspecten van het complex kan worden opgemerkt dat de Oud-Hollandsche stijl in het oeuvre van Cuypers veelvuldig aan te treffen is, met name in de burgerlijke bouwopdrachten. Cuypers stond daarin niet alleen. In navolging van de kunsthistorische ontwikkelingen in Duitsland, waar vooral Wilhelm Lübke met zijn in 1872 verschenen 'Geschichte der deutschen Renaissance' de zestiende-eeuwse Duitse architectuur prominent onder de aandacht wist te brengen, won de opvatting terrein dat de Oud-Hollandsche bak- en bergsteen-architectuur bij uitstek de Nederlandse identiteit belichaamde. Het is dan ook niet vreemd dat belangrijke openbare gebouwen, zoals Cuypers' Rijksmuseum, en het ministerie van justitie aan het Plein in Den Haag, naar ontwerp van Cuypers' leerling C.H. Peters (1876-1883), in deze stijl werden opgetrokken. Cuypers zelf verdedigde zijn keuze voor deze stijl met het argument dat in de zestiende eeuw de vormen weliswaar renaissancistisch waren, maar nog geheel volgens de gotische constructies waren opgebouwd. Bovendien speelde voor Cuypers een rol dat Nederland in

die periode nog een katholieke samenleving was. Deze laatste associatie vormt de sleutel tot de symbolische duiding van Bovendonk.

Deze symbolische duiding hangt nauw samen met het decorumbegrip dat Cuypers aanhing. Ieder gebouw moest in zijn visie namelijk zijn bestemming in de gevels uitdrukken en het middel bij uitstek om dat te bereiken was de toepassing van een bepaalde bouwstijl. Cuypers – en zijn vriend en medestander Alberdingk Thijm – beschouwden stijl als *'de kunst in 't sprekend Steen'*, waaruit opnieuw blijkt dat Cuypers zich heeft laten beïnvloeden door de *'Cours d'Architecture'* van Blondel. In dit geval heeft Cuypers, net als bij het Rijksmuseum overigens, in zijn ontwerp teruggegrepen op de burgerlijke renaissance van het huis van Maarten van Rossum in Zaltbommel en dit op symbiotische wijze gecombineerd met 'sacrale' constructievormen uit de gotiek.² Door de gehanteerde bouwstijl met de vermenging van gotische (spitsbogen, gewelfconstructies) en Oud-Hollandsche motieven (speklagen, afwisseling bak- en bergsteen, kruiskozijnen) benadrukte hij bij het gebouwencomplex van Bovendonk de historische continuïteit en verenigbaarheid van deze bij uitstek Nederlandse bouwstijl met het katholieke karakter van de instelling. Deze combinatie van motieven gaf daarmee in het sterk verzuilde Nederland van die dagen de boodschap af dat het rooms-katholieke volksdeel een wezenlijk bestanddeel uitmaakte van de Nederlandse samenleving.

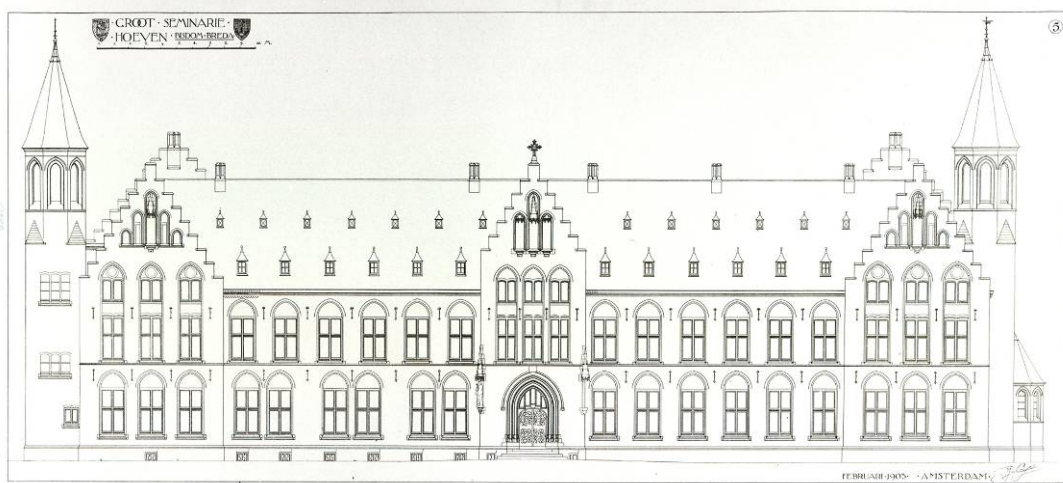

Afb. 9 Eerste ontwerp van de voorgevel van het hoofdgebouw (blauwdruk), door P.J.H. Cuypers, 1897 (NAi).

² Hubar, *Arbeid & Bezieling*, pp. 167-168. Van Leeuwen, *Maakbaarheid*, p. 166.

De wijzigingen in het ontwerp van Bovendonk, die zich gedurende zes jaar tijd hebben voorgedaan, wijzen erop dat Cuypers zich inderdaad intensief met deze symbolische duiding van het complex heeft beziggehouden. De gotische – en dus katholieke – uitstraling van het eerste ontwerp, dat tot uitdrukking kwam in de steile topgevels en de smalle, hoge kozijnen, is getemperd en maakte plaats voor een ontwerp waarin vooral de breedtewerking dominant is en de puntgevels zijn vervangen door Oud-Hollandsche trapgevels. De bouwvolumes zijn echter niet gewijzigd.

Afb. 10 Definitief ontwerp van de voorgevel van het hoofdgebouw, door P.J.H. Cuypers (NAi).

Tot op hoge leeftijd maakt Cuypers op deze manier waar, wat hij in 1863 al aan zijn zwager Alberdingk Thijm voorhield naar aanleiding van de prijsvraag voor het Muzeüm 'Koning Willem I':

Ofschoon ik niet veel hoop meer heb op het welslagen der Muzeumzaak zoo meen ik U echter eenige inlichtingen te moeten geven omtrent mijn renaissance ontwerpen. Beide Voorgevels (Façades) zoowel van projekt A als van projekt B zijn geheel en al op de gothische plannen en konstrukties ontworpen zoodat, indien men aan renaissance de voorkeur geeft, men even goed de gothische doorsnede plannen en gevels in verband met de renaissance 'specimen' kan beoordelen. De renaissance Façades zijn op de gothiesche gekalkerd. De XVI Eeuw heeft zonder gothiesche intentie steeds gothisch gekonstrueerd. En ik meen dat mijn renaissances tekeningen te [sic] hebben aangetoond dat ook goede konstruktien met renaissance-vormen

*kunnen zamengaan (...) Ik heb ook (meen ik) bewezen dat gothiek de eenvoudigste dus ook de redelijkste (meest 'rationele' [bvhh]) wijze van bouwen is (...)*³

Cuypers toont hiermee opnieuw aan dat de vorm (lees: stijl) voortvloeit uit de constructie. De boodschap die hij zijn gebouwen meegeeft klinkt er des te duidelijker in door.

Afb. 11 Een van de alternatieven voor de prijsvraag voor het Muzeüm 'Koning Willem I, door P.J.H. Cuypers 1863 (NAi).

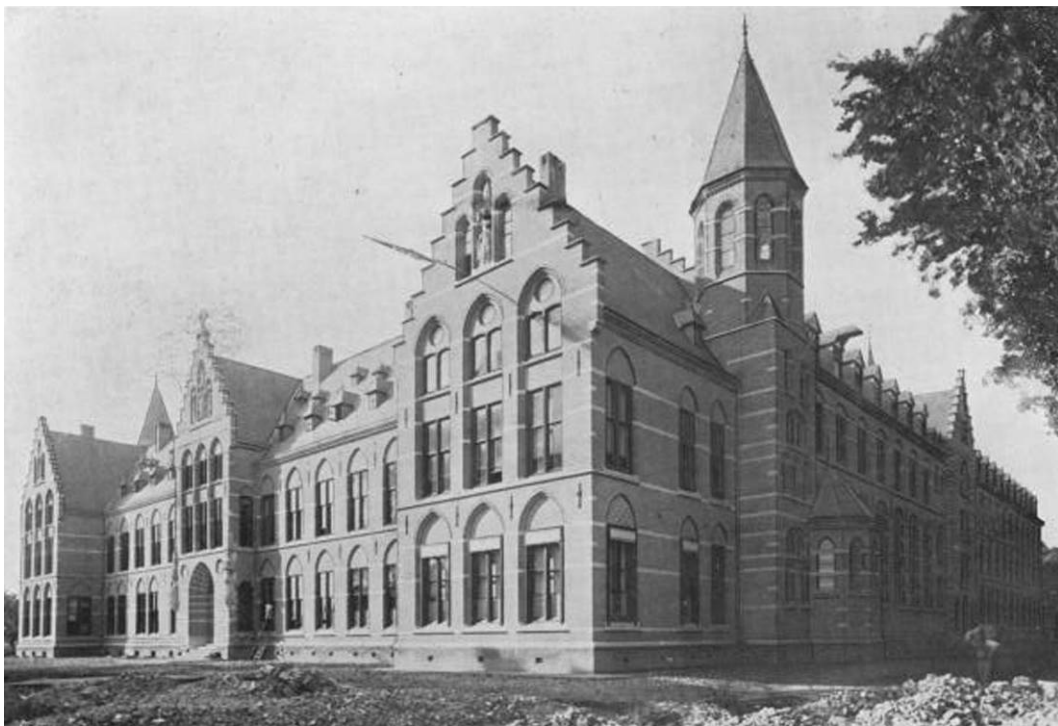
De buitengevels — In Hoeven kreeg de voorgevel opnieuw een strenge, classicistische geleding met risalerende midden- en hoekpaviljoens die hij van drie rijzige trapgevels van gelijke hoogte voorzag. Het geheel wordt echter aan weerszijden door ranke traptorentjes ingeklemd. Het forse dakschild met de schilderachtige reeksen kleine dakkapellen vormt een krachtig verbindend element. Daarbij is de hoofdropzet van de voorgevel, evenals de rest van het complex overigens, symmetrisch, maar in de detaillering is bewust van de symmetrie afgeweken zodat een levendig effect ontstaat. Ook dit herinnert aan de inzendingen voor de museumprijsvraag. Thijm zag in deze aanpak het fijnzinnige onderscheid tussen

■

³ Hubar, *Arbeid & Bezieling*, p. 164.

“de superstitie der leêge symmetrie, de dorst naar symmetrie quand-même” en “eurhythmie, die niet bloot formeel, maar essentieel is”.⁴ Zo is het traptorentje aan de zuidgevel als bouwvolume tegen de zuidgevel geplaatst, terwijl de pendant aan de noordvleugel vrijwel volledig in de bouwmassa van die vleugel is opgenomen. Tevens correspondeert de paarsgewijze plaatsing van de vensters van de vergaderzalen op de begane grond bewust niet met de vensterindeling van de professorenkamers rechts van de middenrisaliet. Appelleert de detaillering met torentjes en trapgevels andermaal aan de genoemde thematiek van de ‘stad-in-het-klein’, we herkennen in de euritmische aanpak, waarin de maatverhoudingen centraal staan, ook de *pondération* van Viollet-le-Duc.

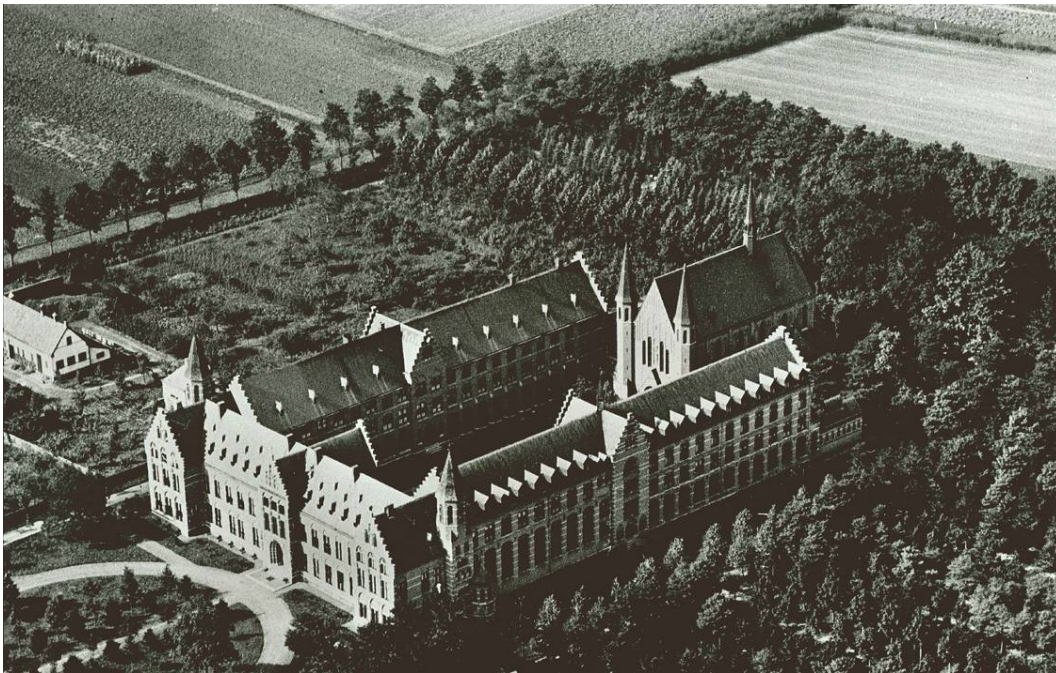
Afb. 12 Overzichtsfoto van Bovendonk, kort na de voltooiing, circa 1907. Een juweel van *pondération*.

Met dit compositorische begrip definieerde Viollet-le-Duc in 1863 de rol van het evenwicht tussen de samenstellende onderdelen, waarbij bouwmassa's van ongelijke grootte met elkaar gekoppeld en in balans gebracht kunnen worden. Hij ziet dit begrip als een belangrijk instrument in de vrijheid in het architectonisch ontwerp. Geen symmetrie meer, maar harmonie of '*pondération*', dat zijn de

—

⁴ Hubar, *Arbeid & Bezieling*, p. 164.

wetten die de architect zich eigen moet maken. We zien hoe Cuypers de 'pondération', het evenwicht in de vrije compositie van vleugels en bouwdelen, toepast naast en als alternatief op de symmetrie en daarmee tot synoniem maakt van Thijms euritmie. Zo vergroot hij zijn artistieke vrijheid, kan hij spelen met het silhouet en de werking van zijn gebouwen, zonder de symmetrie dwangmatig los te moeten laten.⁵

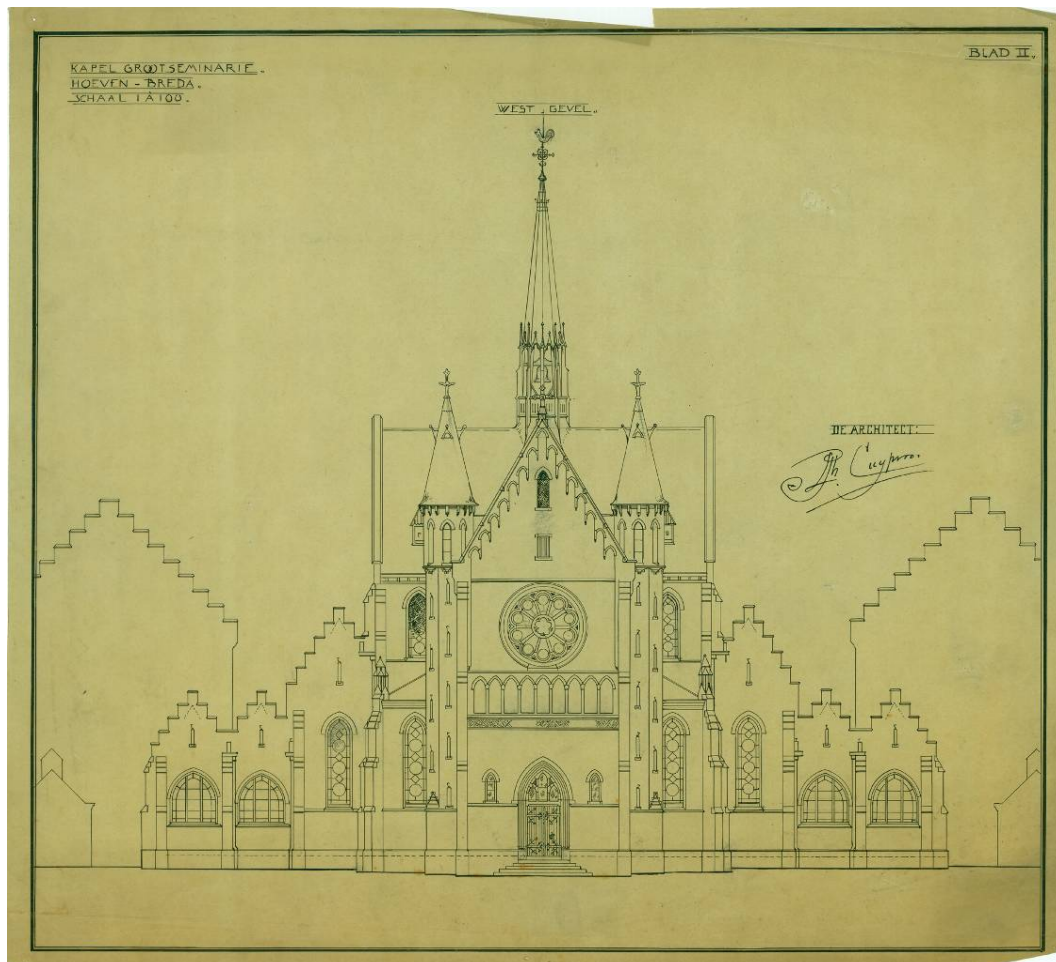
Afb. 13 Ongedateerde luchtfoto van Bovendonk, waarop goed de oorspronkelijke vrije ligging zichtbaar is. Het bosperceel aan de westzijde is nog niet volgroeid. De in 1923 voltooide kapel van Joseph Cuypers is reeds aanwezig.

Meer nog dan aan de voorzijde is deze thematiek zichtbaar aan de achterzijde van het complex, althans, in de door Cuypers getekende opzet. Tegenwoordig is daar in letterlijke zin sprake van een achterkant, omdat het aanzicht van het seminariecomplex aan deze zijde gedomineerd wordt door de achtergevels (koorzijde) van de kapel, de toiletgebouwen en de woonvleugels. Cuypers situeerde aan deze zijde echter de ingang van de kapel die geflankeerd wordt door lage symmetrische bijgebouwen met trapgeveltjes. Het aldus ontstane levendige silhouet met getrapte opbouw roept, in combinatie met de hogere en teruggelegen trapgevels van de achtervleugels, het beeld op van een 'stad-in-het-klein'. Men moet zich realiseren dat het dichte bosperceel dat nu direct achter het seminariecomplex oprijst bij de

⁵ Van Leeuwen, Cuypers, p. 99.

bouw kort na de eeuwwisseling nog niet aanwezig was. Wie Hoeven vanuit het westen benaderde kon Bovendonk van verre al zien liggen als Oudhollands stadje, gegroepeerd rondom de (neo) gotische kerk.

Afb. 14 De westgevel van de kapel, ontworpen door P.J.H. Cuypers. Bijzonder fraai is de getrapte opbouw van de verschillende bouwvolumes met trapgevels die tezamen het beeld oproepen van een 'stad-in-het-klein', waarbij de hof als het ware de markt vormt te midden van de geveldelen (NAi).

Ten opzichte van de representatieve voorgevel en de schilderachtige westgevel zoals Cuypers die ontworpen had, zijn de noord- en zuidgevel betrekkelijk sober en regelmatig. Het belangrijkste verschil tussen de hoofdvleugel en de achtervleugels is het verschil in bouwhoogte: de hoofdvleugel telt slechts twee bouwlagen met kap, terwijl de beide achtervleugels één bouwlaag extra hebben. De strakke vensterreeksen van de woon- en slaapkamers van de studenten-theologanten en de steile kappen domineren het aanzicht van deze gevels. Strikte symmetrie is ook hier vermeden en aan de vorm van de vensters is wederom de functie van de

achterliggende ruimtes afleesbaar. De verdiepingshoogte neemt naar boven toe af, waardoor de bouwmassa zich 'verjongt'. Dit bereikte Cuypers enerzijds in de massawerking, waarbij de uitspringende steunberen overgaan in vlakke geveldelen en anderzijds door de geleding en detaillering van de opbouw. Met deze beproefde methode, die hij uit de historische bouwkunst kende, slaagde hij er in het grote volume een verfijnde uitstraling te geven.

Afb. 15 Westelijke helft van de zuidgevel op een historische foto. Achter de risaliet met trapgevel en uitgebouwd portaal bevindt zich het trappenhuis. De oorspronkelijke donkere afwerkklagen van de vensters en deuren zijn goed zichtbaar (NAi).

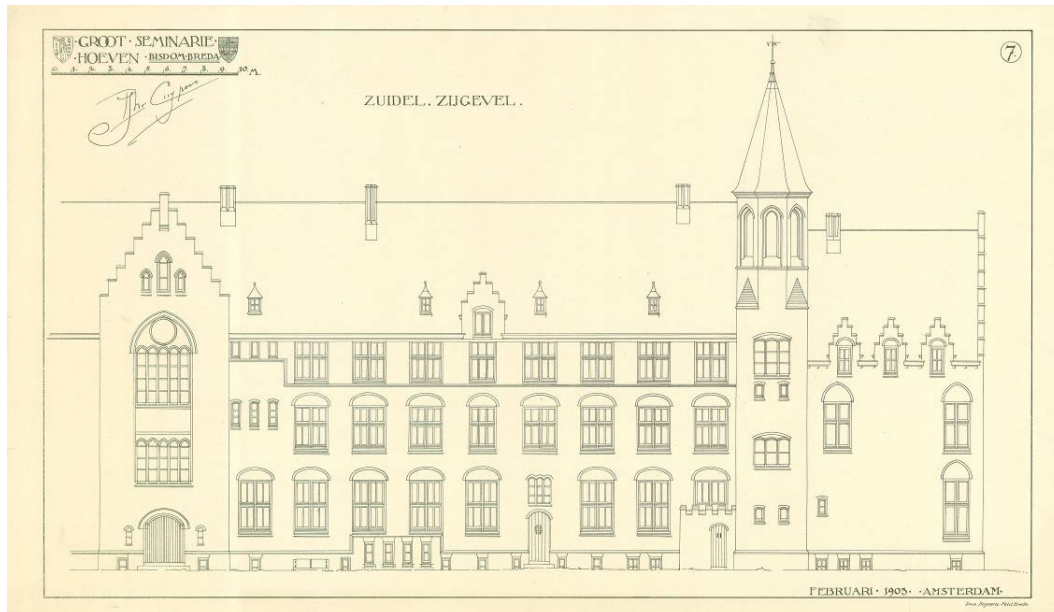
De zuidgevel valt uiteen in twee delen door de uit het midden geplaatste risaliet met aangebouwd ingangsportaal en forse trapgevel waarachter zich het trappenhuis bevindt. De gevel van de vleugel ter linkerzijde met een breedte van elf travéeën heeft op de begane grond steunberen met daartussen grote vensters onder gedrukte spitsbogen. Achter deze vensters zijn de refter en recreatieruimte gesitueerd. De gekoppelde schuifvensters zijn op de eerste verdieping onder korbogen met vullingen van decoratief metselwerk geplaatst. Op de tweede verdieping sluiten de vensters aan de bovenzijde direct aan op de gootlijst. Boven de middentravée is een klein trapgeveltje geplaatst met een hijsbalk. De onderliggende vensters blijken geen schuif- maar stolpramen te zijn. Achter deze vensters bevinden zich dan ook geen kamers maar korte dwarsgangen.

Afb. 16 Detailopname van de westelijke helft van de zuidgevel met twee venstervormen. In de middenrisaliet de brede stolpramen waarachter zich de dwarsgangen bevinden. Ter weerszijden van de middenrisaliet de gekoppelde smalle schuifvensters van de studentenkamers.

Het gevelgedeelte rechts van de risaliet heeft een breedte van negen traveeën en vertoont qua indeling overeenkomsten met het gedeelte links, zij het dat op de begane grond normale vensters voorkomen en de steunberen ontbreken.

Daarnaast geven kleine vensters in de gevel de plaats van toiletten aan en zijn de keldervensters in de plint prominent aanwezig. Dit alles is kenmerkend voor het rationele bouwen. Het traptorentje van de hoofd vleugel, met in de binnenhoek een uitgebouwd portaal met kantelen langs de bovenzijde, vormt een effectieve visuele beëindiging van de zuidgevel.

Afb. 17 Ontwerp van de zuidgevel van het grootseminarie, door P.J.H. Cuypers. De kleine topgeveltjes rechts van de toren zijn niet gerealiseerd. De ingang in de risaliet (links) is eveneens op andere wijze uitgevoerd (NAi).

De opzet van de noordgevel is grotendeels gelijk aan de zuidgevel, onder andere voor wat betreft de plaatsing van de risaliet met trappenhuis en de breedte van de aansluitende geveldelen. De detaillering vertoont echter enkele belangrijke verschillen, die vooral ingegeven zijn door praktische overwegingen en dan met name de functies van de vertrekken. Cuypers heeft de esthetische mogelijkheden daarvan optimaal benut door te variëren met het metselwerk en de vensters. De in de noordvleugel aanwezige bibliotheek en klaslokalen manifesteren zich bijvoorbeeld duidelijk door een eigen venstervorm. Zeer beeldbepalend zijn de hoge tweedelige bibliotheekvensters met glas-in-loodvullingen. Tussen de noordelijke toren en de bibliotheek (met een breedte van zeven traveeën) bevindt zich een polygonale uitbouw waarin de dagkapel is ondergebracht.⁶ De middenrisaliet heeft een uurwerk in de topgevel en een kleine dakruiter op de kap. De frontale stoep voor de ingang is vervangen door een evenwijdig aan de gevel geplaatste hellingbaan. Het ingangsportaal wordt aan beide zijden geflankeerd door drieledige vensters onder spitsbogen met decoratief metselwerk. Uit de aanwezigheid van de representatieve entree, het uurwerk en de dakruiter blijkt dat de noordgevel als tweede voorgevel van het seminariecomplex heeft gefunctioneerd. Dit blijkt tevens uit de laan die vanaf de Sint Bernardusstraat op de middenrisaliet gericht is. De

⁶ Deze was vanaf 1922 in gebruik als kapel voor de inwonende Zusters Franciscanessen van het rooms-katholiek Gasthuis uit Breda, die op het seminarie huishoudelijke taken verrichtten.

voormalige klaslokalen bevinden zich oostelijk van de risaliet en worden verlicht door brede vensters met segmentbogen als afsluiting aan de bovenzijde.

Afb. 18 Overzicht van de noordgevel, met links de ramen van de bibliotheek. De dakruiter boven de middenrisaliet is nog net zichtbaar.

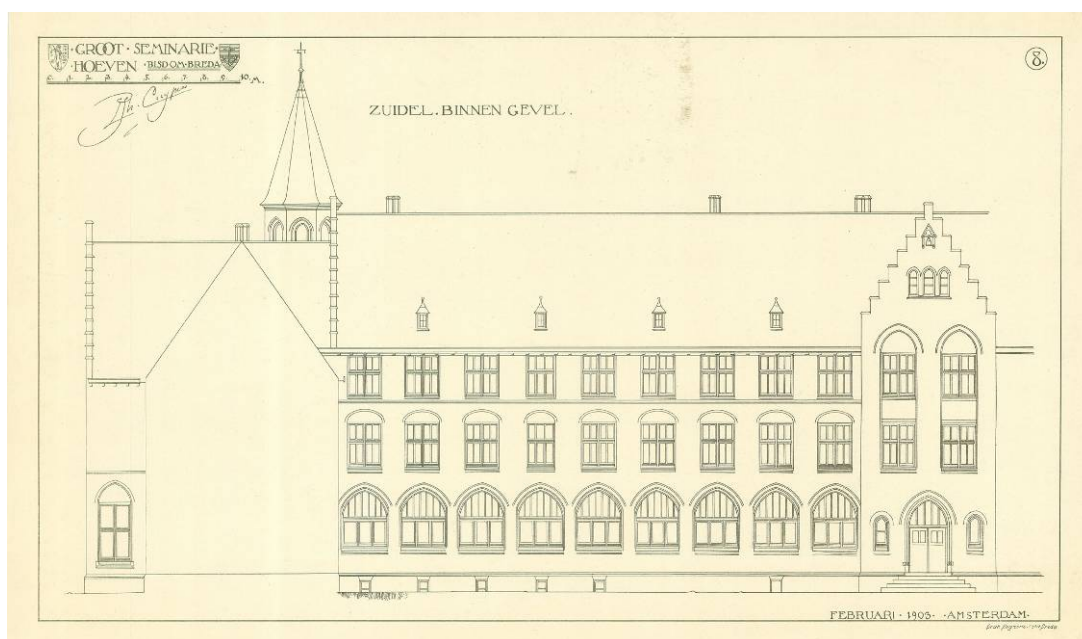

Afb. 19 Detailopname van de noordgevel met dagkapel (Zusterkapel) en ramen van de bibliotheek.

Een belangrijk verschil met de zuidgevel is de grotere hoogte van de tweede verdieping. Deze is voortgekomen uit de noodzaak om de zolder in deze vleugel ook te gebruiken. De kap is daarom van ruime dakkapellen voorzien. Door boven de vensters van de tweede verdieping net als op de eerste verdieping korfbogen gevuld met decoratief metselwerk te plaatsen is een hoge borstwering ontstaan voor de vertrekken in de kapverdieping. Om die reden is de afsluitende trapgevel van de noordvleugel hoger opgetrokken dan zijn pendant aan de zuidzijde. Hieruit blijkt duidelijk dat rationalisme, variatie en schilderachtigheid in het werk van Cuypers niet los van elkaar gezien kunnen worden.

De hofgevels — Aan de hofzijde zijn de trappenhuisen de belangrijkste structurende elementen in de gevels: hun plaatsing wordt gemarkeerd door de risalieten met ingangspartijen, panelen met decoratief metselwerk en de trapgevels. Cuypers heeft de expressieve mogelijkheden van deze onderdelen ten volle benut door subtile variaties aan te brengen waarmee schilderachtige effecten gecreëerd worden.

De oostelijke hofgevel wordt gedomineerd door de centraal geplaatste en zeer diepe ingangsrisaliet met trappenhuis die als apart bouwvolume tegen de gevel geplaatst is. De gevel met twee bouwlagen contrasteert sterk met de aangrenzende gevels door de lagere verdiepingshoogte en de afwijkende vensters. Het aanzicht van de begane grond wordt bepaald door de beglaasde kloostergang. Op de eerste verdieping komen tweelichtvensters met oculi onder spitsbogen voor waarachter eveneens gangen gesitueerd zijn. Hier wordt aan het motief van de kloostergang op traditionelere wijze – herkenbaarder - gestalte gegeven.

Afb. 20 Oostelijke helft van de zuidelijke hofgevel volgens het gerealiseerde ontwerp, 1903 (NAi)

De zuidelijke en noordelijke hofgevel hebben in hoofdlijnen dezelfde opbouw, al is er geen sprake van strikte symmetrie. Op de begane grond is de beglaasde kloostergang van de oostgevel gedeeltelijk doorgetrokken (oostelijke helft) en gedeeltelijk vervangen door een open arcade (westelijke helft). De twee verdiepingen daarboven laten een ritmische opeenvolging van gekoppelde schuifvensters zien, die op de eerste verdieping hoger zijn dan op de bovenste verdieping. De oostelijke helft van de noordvleugel is echter op de eerste verdieping voorzien van brede vensters met een indeling die correspondeert met de onderliggende vensters van de kloostergang. Tegen de zuidelijke arcade zijn bovendien steunberen aangebracht, bedoeld om de druk van de gewelven van de refter en de recreatiezaal op te vangen. De noordelijke trapgevel heeft een uurwerk in de top terwijl tegen de tegenoverliggende trapgevel een klokje aan de gevel gehangen is. Overigens toont ook de doorsnede van de noordvleugel een rationalistische inslag: de hofzijde is lager dan de noordgevel met de dakkapellen,

waardoor een functionele asymmetrie ontstaat. De trapgevel is echter wel symmetrisch en steekt daarom hoger boven de goot uit.

Afb. 21 Overzicht van de zuidelijke hofgevel.

Afb. 22 De noordelijke hofgevel.

Afb. 23 Arcade van de noordelijke hofgevel.

Afb. 24 De oostelijke hofgevel.

Geleding als uitdrukking van functie — De eerste verdieping was bestemd voor de woon- of studeerkamers voor de studenten-theologanten, de verdieping erboven voor de slaapvertrekken. Het is interessant om deze tekening te vergelijken met een bewaard gebleven ontwerpvariant die op verzoek van de bisschop tot stand was gekomen. De bisschop sprak namelijk zijn voorkeur uit voor het naast elkaar plaatsen van de woon- en slaapvertrekken van de studenten-theologanten. Zijn redenen zullen vooral van praktische aard zijn geweest. Door de studeer- en slaapkamers van elkaar te scheiden zou er veel meer verkeer op de gangen en trappen van het complex nodig zijn wat ongetwijfeld ten koste zou kunnen gaan van de studeerprestaties van de studenten, die afgeleid konden worden door het rumoer op de gangen. Cuypers gaf met tegenzin gehoor aan deze wens en vervaardigde een ontwerp waar in het achtervleugels, net als bij de professoren-

kamers in de hoofdvleugels, de smalle, diepe slaapkamers en de grotere studeerkamers elkaar afwisselend opvolgen. Omdat volgens de rationele principes van Cuypers het exterieur diende voort te komen uit de interne dispositie tekende Cuypers daarbij gevels met alternerende vensterreeksen, waarbij afwisselend enkele en gekoppelde vensters in de gevels geplaatst zijn.

Afb. 25 Oostelijke helft van de zuidelijke hofgevel volgens het niet gerealiseerde ontwerp (uitsnede), met alternerende vensterreeksen op de verdiepingen, 1902 (NAi).

Cuypers gaf zelf echter de voorkeur aan het gerealiseerde ontwerp, dat een regelmatige opeenvolging van identieke vensterreeksen laat zien. Op 11 februari 1903 wisten Pierre en Joseph Cuypers president Hopstaken, die de bouwplannen namens de bisschop in ontvangst nam, ervan te overtuigen dat het eerste plan vanwege de constructie en de “uitwendige regelmaat” te verkiezen was boven het op last van de bisschop gewijzigde ontwerp. Hopstaken slaagde er vervolgens met behulp van Cuypers' argumenten in om de bisschop van de juistheid van deze indeling te overtuigen.⁷ In het uitgevoerde plan zijn op de eerste verdieping de studeerkamers en daarboven de slaapkamers gesitueerd. De slaapkamers zijn van buiten herkenbaar aan de iets lagere verdiepingshoogte en, aan de hofzijde, aan de afwijkende afsluiting aan de bovenzijde van de vensters.

De door Cuypers verkozen indeling zal ook nog een praktische reden hebben gehad. Door alle woonkamers op de tweede- en alle slaapkamers op de derde

⁷ Caulil, p. 81.

verdieping te plaatsen hoefde vermoedelijk de verwarmingsinstallatie niet over twee verdiepingen te worden doorgetrokken, wat de aanlegkosten aanzienlijk zal hebben verminderd. Slaapkamers werden in die tijd namelijk zelden verwarmd.

2.2.2 De uitmonstering van de gevels in berg- en baksteen

Metselwerk — Cuypers heeft zich bij de detaillering van het exterieur, zoals hem eigen was, laten leiden door de uitgangspunten van het rationele bouwen. Dat wil zeggen dat decoraties dienen ter visuele ondersteuning van de constructie. De motieven die hij toepaste zijn ontleend aan de architectuur van de Hollandse Renaissance uit de zestiende en zeventiende eeuw. Dit is vooral evident zichtbaar in de decoratieve metselmozaïeken in de boogtrommels boven de vensters en in de panelen met metselmozaïeken in de borstweringen van de risalieten, zowel aan de buitenzijde als aan de hofzijde. Daarbij is er sprake van een grote diversiteit in de toegepaste metselpatronen die mede verklaard kan worden door Cuypers' grote voorliefde voor dit inheemse bouw materiaal.

'Dr. Cuypers is van den beginne aan een overtuigd voorstander geweest van onze vaderlandsche baksteen. Aan hem vooral hebben de Nederlandsche baksteenbouw en baksteenfabricage het te danken, dat zij na een tijdperk van sluimering weder tot nieuw leven zijn ontwaakt en tot vernieuwden bloei konden komen. Bij zijn optreden als bouwmeester heerschten het pleister en de witkwasht almachtig over wanden en zolderingen, over verschillende materialen, zonder onderscheiding van hun aard. Cuypers echter heeft aanstonds, in zijn allereerste werken reeds, alleen echte materialen volgens hun aard gebruikt'.⁸

Afb. 26 Metselmozaïek noordelijke arcade.

Afb. 27 Metselmozaïek noordelijke arcade.

⁸ Klei. Organ der vereeniging van Nederlandsche baksteenfabrikanten, jrg. 4 (1912), pp. 10, 147 [145-160].

Afb. 28 Metselmozaïek in de boogtrommel van een venster in de voorgevel.

Afb. 29 Metselmozaïeken in de middenrisaliet van de zuidgevel.

Een ander element dat duidelijk aan de Hollandse Renaissance is ontleend is het gebruik van speklagen in het metselwerk. In de buitengevels zijn de speklagen opgetrokken in kalksteen. Voor de achtergevels en hofgevels is echter gebruik gemaakt van (goedkopere) gele bakstenen. Cuypers zal echter niet in de eerste plaats om financiële redenen hiervoor gekozen hebben maar keek ook daarvoor naar het verleden: dit kwalitatieve onderscheid werd namelijk ook in de zestiende en zeventiende eeuw reeds veelvuldig gemaakt.

Was de inheemse bouwkunst de directe inspiratiebron van de baksteen-polychromie, voor Cuypers zal ook meegeteld hebben dat de kleurstelling van geel en rood correspondeerde met het oudst bekende gamma in de Europese cultuurgeschiedenis: het okerrood en okergeel, waaraan Viollet-le-Duc in het lemma Peinture van zijn beroemde *Dictionnaire* een primaire plaats toekent.⁹ De complexe patronen die hij hierbij met name voor de boogtrommels volgde, doen denken aan weefsels – tapisserieën – die met hun optische effecten de tweedimensionaliteit van de gevels deels doorbreken en juist daardoor accentueren. Ook hierbij is in zekere zin sprake van pondération, doordat een zorgvuldig evenwicht nagestreefd moet worden

⁹

⁹ Hubar, *Muziek van het licht*, pp. 102; 109.

tussen de grote onbewerkte baksteenvlakken en de speelse patronen met hun 'weglopende' 45 gradenmotieven.

Afb. 30 Speklagen van natuursteen in de middenrisaliet van de voorgevel.

Afb. 31 Speklagen van gele bakstenen in de westgevel van de zuidvleugel.

De baksteendecoraties beperken zich niet uitsluitend tot genoemde metselmozaïeken in de boogtrommels en borstweringen:

- Rondom de vensters en portalen zijn gebakken profielstenen toegepast. Cuypers varieerde hiermee naar gelang plaats en belang van de vensters en portalen. In het hoofdportaal is daarmee het meest monumentale en plastische effect bereikt.
- Onder de goten komen fraaie gemetselde muizentandlijsten in gele bakstenen voor. Deze zijn het rijkst op de buitengevels van de achtervleugels en eenvoudiger op de overige gevels.
- Aan de hofgevels zijn onder de goten van de achtervleugels eenvoudige stroomlagen in plaats van muizentandlijsten toegepast.

Deze uitmonstering in bruidrood en geel wordt bij de hoofdingang geaccentueerd door de felle kleurige toetsen van de wapenstenen en de belettering in stiftmozaïek op een groen fond met het opschrift boven de entree. Hiervan was Cuypers zich de werking bewust niet dankzij de analyse van Viollet-le-Duc, maar van Owen Jones.¹⁰

Afb. 32 Muizentandlijst onder de dakgoot van de noordgevel.

Afb. 33 Muizentandlijst onder de dakgoot van het zuidelijke toiletblok.

Afb. 34 Muizentandlijst onder de dakgoot van de voorgevel.

Afb. 35 Profielstenen in het hoofdportaal in de voorgevel.

¹⁰ Hubar, Muziek van het licht, p. 107.

Afb. 36 Profielstenen rondom twee toiletraampjes in de zuidgevel.

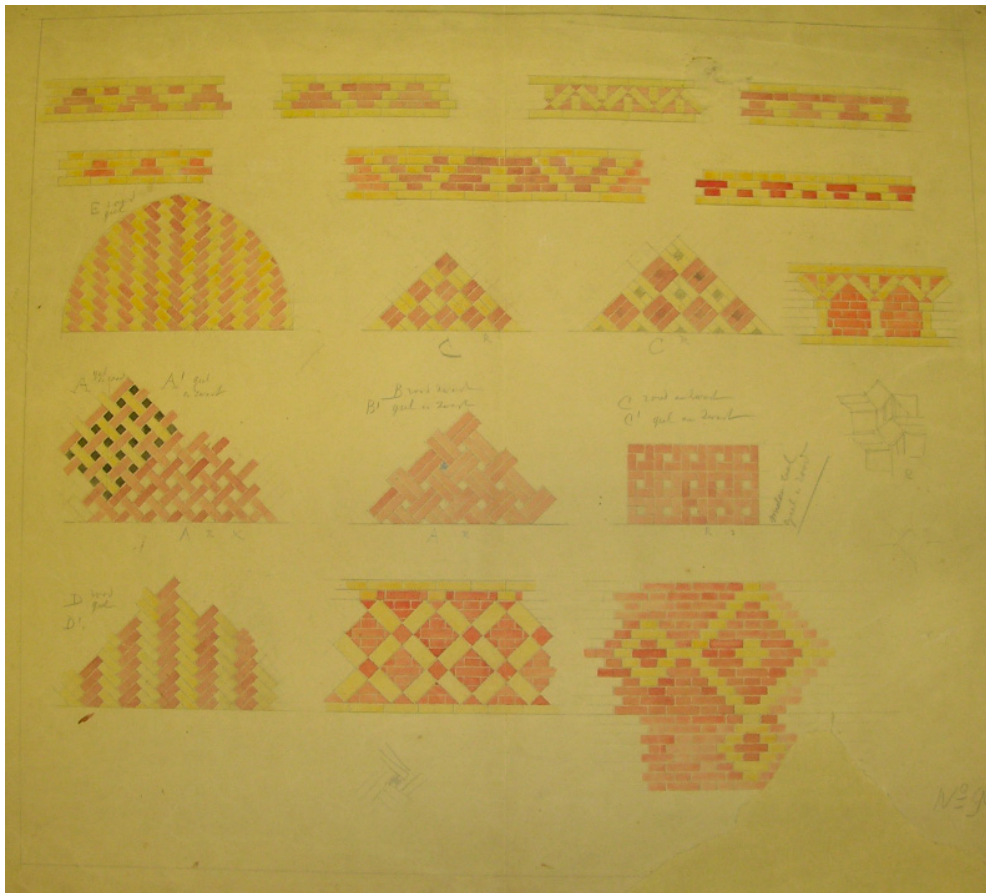
Opvallend zijn de formele overeenkomsten van Bovendonk met de Teeken- en Ambachtsschool in Roermond, eveneens een baksteenbouw met speklagen en decoratief metselwerk. Ook de bouwperiode van deze beide complexen ligt dicht opeen: de Roermondse school werd gebouwd in de jaren 1902-1904, het grootseminarie in Hoeven verrees in de jaren 1903-1906, hoewel de vroegste plannen voor laatstgenoemd complex reeds uit 1896 dateren. Bij de Teekenschool stond Cuypers aan het hoofd van een ontwerpteam, waartoe behalve zijn zoon Joseph, ook zijn vertrouwde medewerker Nicolaas van der Schuit en de rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs Jacob van Lokhorst behoorde. In ruimere zin kunnen ook het Rijksmuseum met de Oefenschool en het Centraal Station in Amsterdam als verwante ontwerpen herkend worden.

Afb. 37 Extérieur van de Teeken- en Ambachtsschool in Roermond.

Afb. 38 Het trappenhuis van de Teeken- en Ambachtsschool in Roermond.

Afb. 39 Schetsblad met stalen van decoratief metselwerk voor het Rijksmuseum (NAi).

Beeldhouwwerken — De drie topgevels zijn gedecoreerd met heiligenbeelden. In de middentravee zijn op de hoeken ter weerszijden van de ingang eveneens beelden geplaatst, met daarnaast de wapenschilden van het bisdom Breda (links) en van het seminarie (rechts). De middentravee heeft de rijkste ornamentatie. In de topgevel van de middentravee is een groep van drie beelden in nissen geplaatst. Het beeld in het midden, H. Hart van Jezus, wordt geflankeerd door de beelden van Onze Lieve Vrouw (links) en Jozef (rechts). Maria is uitgebeeld als patrones van de kerk en Joseph als patroon van het seminarie. Daaronder bevindt zich een tegel-tableau met het opschrift 'In Corde Regnes Omnium' ofwel 'dat Gij in de harten van allen heerse'. Op de hoek ter linkerzijde van de ingang is de theoloog Thomas van Aquino geplaatst met in zijn handen een opengeslagen boek, hier de wijsheid symboliserend. Op de andere hoek is Carolus Borromeus aangebracht vanwege zijn rol als kerkleraar en oprichter van de seminaries. In de topgevel links bevindt zich een beeld van Sint Willibrordus, de apostel der Nederlanden en de eerste bisschop van Utrecht. In de rechter topgevel staat een beeld van de kerkleraar en prediker tegen de ketters Franciscus van Sales. De beelden van de kerkleraren, die door Cuypers en Co vervaardigd zijn, personifiëren gezamenlijk de deugden van het priesterschap. Op dit decoratieprogramma wordt nader ingegaan bij 'Venster op het verleden'.

Afb. 40 Gevelbeeld naast het ingangsportaal, Thomas van Aquino voorstellende.

Afb. 41 Gevelbeeld naast het ingangsportaal, Carolus Borromeus voorstellende.

Het ingangsportaal is tenslotte zowel aan de binnenzijde als de buitenzijde voorzien van spreken in het Latijn. Aan de buitenzijde is een tekstband gedragen door engelen aangebracht, waarop het opschrift “Pax Intranribus” ofwel “Vrede hen die hier binnentreden” is aangebracht. Aan de binnenzijde is op de latei boven de ingang de tekst “Salus Exeuntibus” in steen gebeiteld, “Heil degenen die hier weggaan”. Deze heilsboodschappen zijn dikwijls op kerkportalen aan te treffen.

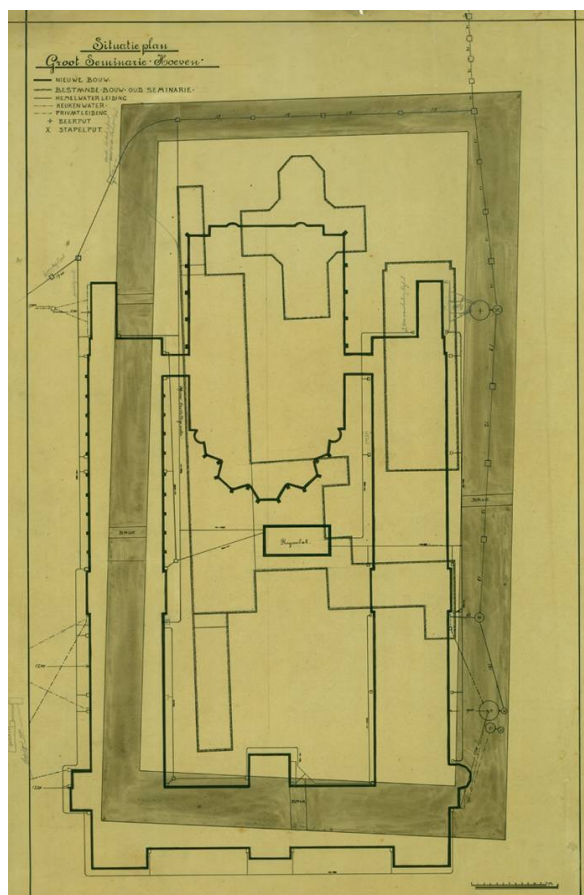
Afb. 42 Tekstband, vastgehouden door engelen, met het opschrift ‘Pax Intranribus’.

Afb. 43 Opschrift op de latei boven de ingang aan de binnenzijde: ‘Salus Exeuntibus’.

2.2.3 Op orthogonaal raster: de plattegronden

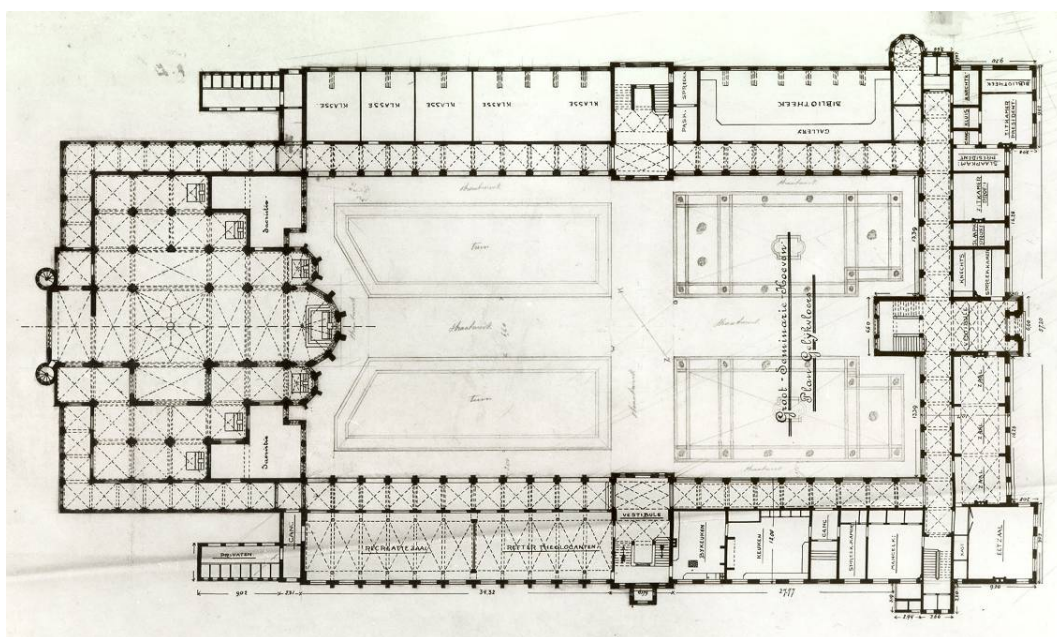
Cuypers staat bekend om zijn vindingrijke plattegronden op de meest moeilijke bouwlocaties. De nadelen van dergelijke bouwterreinen wist hij doorgaans op ingenieuze wijze om te zetten in esthetische voordelen. In Hoeven was echter een regelmatig terrein beschikbaar waardoor de architect, althans in theorie, vrijer was om naar eigen inzichten en niet gehinderd door moeilijkheden van diverse aard een ontwerp te maken. Cuypers had echter, zoals hierboven al impliciet aan de orde is gekomen, wel degelijk rekening te houden met specifieke wensen van de opdrachtgevers. Zo diende de voorgevel met de hoofdingang naar de Hofstraat gericht te worden en was een tweede ingang aan de zijde van de Sint Bernardusstraat gewenst. Tevens diende de bestaande kapel gehandhaafd te blijven totdat er voldoende fondsen zouden zijn om het ontwerp van Cuypers geheel te kunnen voltooien. Ook de overige bestaande panden dienden zo lang mogelijk gehandhaafd te blijven zodat het seminarie ongehinderd kon blijven functioneren en in fasen naar de nieuwbouw kon verhuizen. Vooral dit laatste gegeven heeft vermoedelijk geleid tot de ruime opzet van het complex, dat immers grotendeels rondom de bestaande bebouwing is gerealiseerd.

Afb. 44 Situatieplan van Bovendonk, waarop de oude en de nieuwe situatie over elkaar geprojecteerd zijn. Het oude complex lag grotendeels op de plek van de huidige binnenhof en de noord-vleugel. De grijsgekleurde rechthoekige structuur is de gedempte binnengracht. In dunne lijnen is tevens het buizenet voor afvoer van hemelwater, keukenwater en privaten ingetekend, alsmede de regenbak op de binnenhof, beerputten en stapelputten (NAi).

Het seminariecomplex heeft een U-vormige plattegrond rondom een open binnenhof, met aan de vierde zijde een kapel die de hof afsluit. De voorgevel is op de Hofstraat ofwel het dorp georiënteerd. Dit heeft aanleiding gegeven tot specifieke ontwerpproblemen die hieronder aan de orde zullen komen. De plattegrond van het grootseminarie kenmerkt zich door een uiterst rationele en efficiënte indeling en is op een orthogonaal raster getekend, zoals duidelijk te zien is op de plattegrond die ook in 'De Architect' gepubliceerd is. Verkeersruimten zoals gangen en trappenhuizen bevinden zich op centrale plaatsen. De trappenhuizen zijn in de drie vleugels (ongeveer) in het hart van de volumes en op de hoeken (hoofd vleugel) gesitueerd, terwijl lange gangen of verbindingscorridors, van waaruit alle vertrekken bereikbaar zijn, evenwijdig langs de hofgevels lopen (begane grond) of de bouwvolumes in de diepte doorsnijden. In het eerste geval worden de gangen verlicht door grote ramen in de hofgevels, in het laatste geval voornamelijk door de bovenlichten van de deuren naar de kamers van de theologanten. De toiletten bevinden zich nabij de trappenhuizen en op de begane grond in aparte uitbouwen bij de recreatiezaal en de klaslokalen aan respectievelijk de zuidvleugel en de noordvleugel. De noordvleugel was oorspronkelijk, behalve op de begane grond, opmerkelijk genoeg niet van toiletten voorzien.

Afb. 45 Plattegrond van het seminariecomplex met de niet gerealiseerde kapel van P.J.H. Cuypers aan de westzijde van de binnenhof (links). Deze plattegrond is gepubliceerd in 'De Architect', jrg. 16 (1905).

De gerichtheid van het seminarie op het dorp gaf problemen met de oriëntatie van de kapel. Cuypers liet zich bij de bouw van kerken namelijk bij voorkeur leiden door de principes die zijn zwager Joseph Alberdingk Thijm in 1858 had neergeschreven in

'De heilige Linie'. Hierin analyseerde Thijm de symbolische samenhang van kerkgebouwen, waarin de gerichtheid naar het oosten als kernpunt behandeld werd. Omdat het dorp ten oosten van Bovendonk lag zou de kapel, wanneer deze een ingang aan de binnenhof zou krijgen, niet op het oosten gericht kunnen worden. Cuypers hield in zijn oorspronkelijke ontwerp voor de kapel echter vast aan de oostelijke richting. Hierdoor ontstond de wat merkwaardige situatie dat de gesloten koorzijde aan de binnenhof lag en de ingang niet aan de hofzijde maar aan de achterzijde van het complex. Vanzelfsprekend kleefden aan deze oplossing praktische bezwaren die Cuypers oploste door de kloostergang, die in de vestibule bij de hoofdingang haar beginpunt had, voor de buitengevels van de kapel door te trekken en via de voorgevel in het hoofdportaal te laten eindigen.

Een mogelijke oplossing had wellicht de plaatsing van de kapel aan de zuid- of noordzijde van het complex kunnen zijn, maar dat was niet aan de orde omdat de bestaande kapel van architect P. Soffers, die ongeveer op de plaats van de huidige kapel lag, vooralsnog gehandhaafd moest blijven.

De eerder genoemde hiërarchische opbouw van de gevels, waarbij de gevels van de voorbouw representatiever zijn dan de achternvleugels, keert ook terug in de plattegronden: in de voorbouw huisde de leiding van het seminarie (president en professoren) en bevond zich de kamer van de bisschop terwijl de achternvleugels op de verdiepingen het domein waren van de studenten-theologanten. Daarnaast kent het complex een verticale verdeling van functies. In de kelder zijn de opslagruimten en de technische voorzieningen gesitueerd, alsmede de bakoven. Alle belangrijke openbare ruimtes zijn op de begane grond ondergebracht: in de hoofd-vleugel zijn dat de geschakelde zalenreeks en de eetzaal van de professoren, in de zuidvleugel de keuken met bijbehorende ruimten, de aan elkaar geschakelde eetzaal en recreatiezaal en in de noordvleugel de dagkapel, de bibliotheek en de klaslokalen. Op de verdiepingen waren uitsluitend woon- en slaapvertrekken ondergebracht. In het voorgebouw waren dat de woonvertrekken van de president en de professoren, alsmede verschillende logeerkamers, in de achternvleugels de kamers van de studenten-theologanten. De zolders dienden voor opslag en bevatten extra logeerkamers, meidenkamers en ziekenkamers.

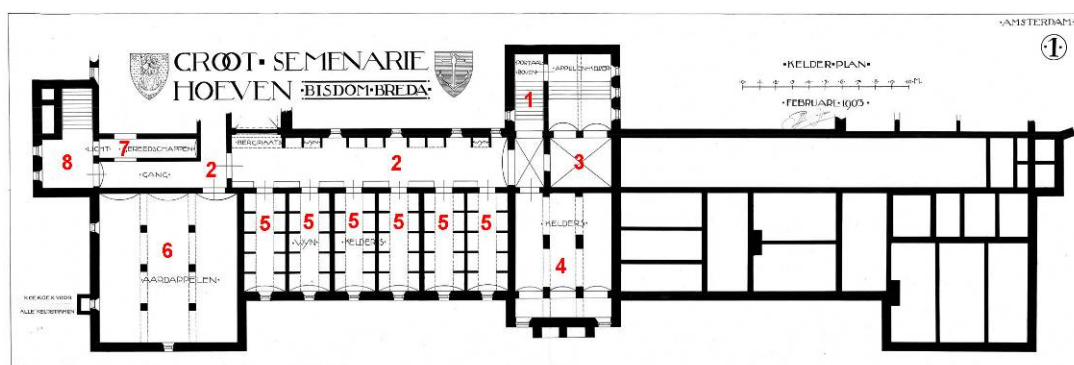
De kelders — De indeling van de kelders volgt de indeling van de bovenliggende ruimtes. Het complex is niet geheel onderkelderd. Slechts de zuidelijke helft van de voorbouw en de oostelijke helft van de zuidbouw hebben een kelder. In de noordvleugel was eveneens een kleine kelder aanwezig onder de westzijde van het bouwvolume. Deze is in 1950 uitgebreid met een ruime stookkelder.

Er bestaat een opvallend verschil tussen de kelder onder de voorbouw en de kelder onder de zuidvleugel. In eerstgenoemde kelder zijn alle ruimtes met tongewelven overkluisd, terwijl in de zuidvleugel voornamelijk Pruisische kappen voorkomen,

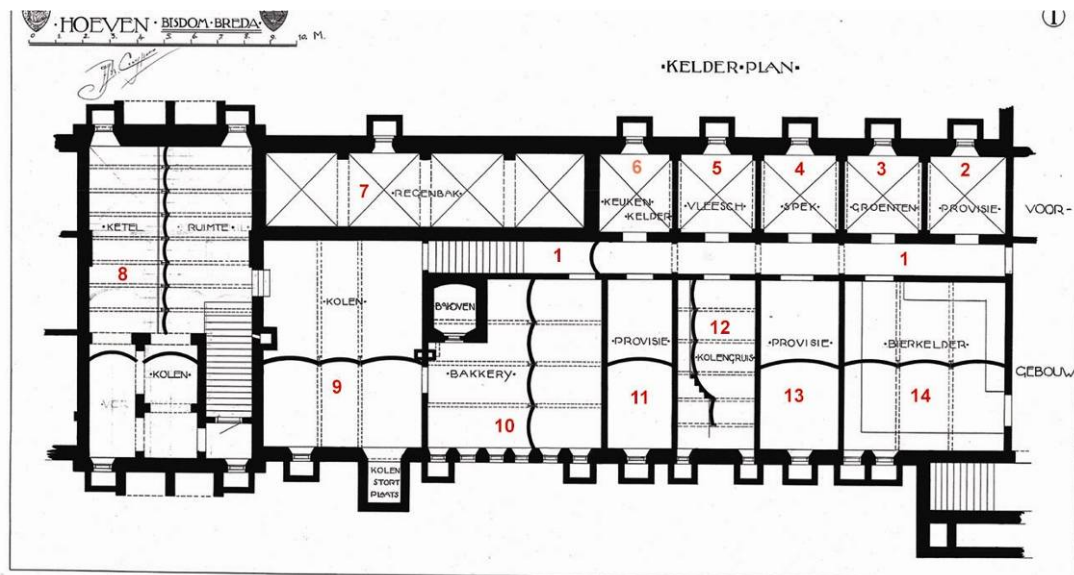
gemetselde troggewelfjes op ijzeren I-profielen. Dit verschil in overwelfingstechniek heeft een praktische oorzaak: de kelderruimtes onder de zuidvleugel zijn namelijk groter dan onder de voorbouw en lieten vanwege de beperkte hoogte van de kelder geen ruimte voor toepassing van de hogere tongewelven.

De kelder onder de voorbouw heeft een heldere indeling. Tegenover de keldertrap ligt een ruim vertrek zonder nadere aanduiding (4), met in het verlengde daarvan, onder het hoofdtrappenhuis, een opslagruimte voor appels (3). Haaks op de lange gang (2) die langs de westelijke buitengevel gelegd is en de volledige diepte van de kelder in beslag neemt, zijn een aantal smalle wijnkelders gesitueerd (5). In de zuidoosthoek bevindt zich een ruim vertrek (6) dat vroeger als aardappelopslag diende en door drie parallelle tongewelven op pijlers overkluisd wordt. Naar het einde toe vernauwt de gang zich vanwege de inbouw van een ruimte voor gereedschappen (7), waarachter een portaal (8) met trap naar het exterior gelegen is.

Afb. 46 Plattegrond van de kelder van de hoofd vleugel (NAi): keldertrap (1), gang (2), bergplaats voor appels (3), wijnkelders (5), aardappelenbergplaats (6), gereedschapshok (7), trap (8).

De kelder onder de oostelijke helft van de zuidvleugel heeft een centrale gang met aan weerszijden kleinere en grotere vertrekken. Aan het einde van deze gang bevindt zich een stenen trap naar de bovenliggende keuken. De kleine vertrekken langs de noordzijde van de gang waren oorspronkelijk in gebruik voor opslag van levensmiddelen (2-5). Aan de zuidzijde van de gang bevinden zich achtereenvolgens de oorspronkelijke bierkelder (14), een provisieruimte (13), een opslagruimte voor kolengruis (12), een tweede provisieruimte (11) en de bakkerij (10). De bakkerij geeft toegang tot de ruime kolenberging (9) die nu echter door een moderne tussenwand is opgedeeld in een smalle en een brede ruimte. Onder de middenrisaliet van de zuidvleugel ligt de ruime ketelruimte (8) die nog steeds als zodanig in gebruik is. Direct links van de toegang vanuit de kolenberging leidt een houten steektrap naar boven. Hierachter zijn tussen de fundamenteën van de monumentale hoofdtrap verschillende kleine vertrekken gecreëerd.

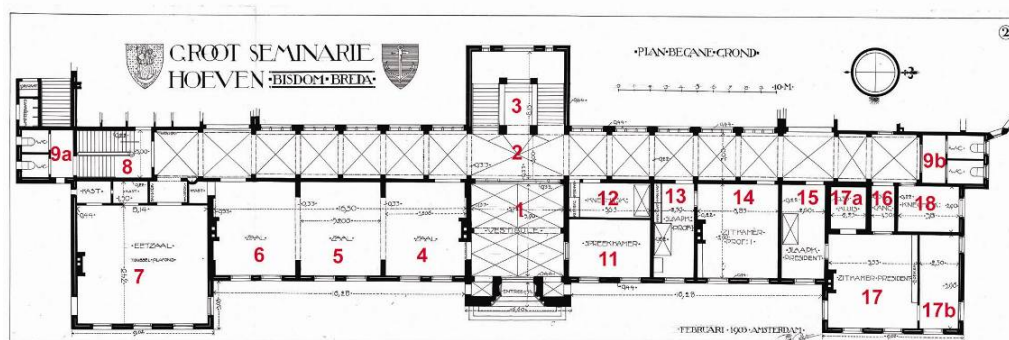

Afb. 47 Plattegrond van de kelder van de zuidvleugel (NAi): keldergang (1), opslagruimtes (2-6, 11, 13-14), regenbak (7), ketelruimte (8), kolenbergplaats (9), bakkerij (10), kolengruis (12).

De begane grond — De hoofdingang van het complex met daarachter de vestibule en het hoofdtrappenhuis vormt het hart van de hoofdvleugel. De ruime vestibule (1) geeft direct toegang tot de lange verbindingscorridor (2) en het hoofdtrappenhuis dat tegenover de vestibule in een uitbouw geplaatst is (3). De trap is ruim opgezet en garandeert daarmee een goede doorstroming naar de verdiepingen. De verbindingscorridor die achter de hofgevels gesitueerd is wordt van licht voorzien door grote vensters in de hofgevels.

Ten westen van de vestibule is een drietal onderling verbonden zalen (4-6) gesitueerd. In de zuidwesthoek bevindt zich een ruime eetzaal (7) met kasten in de noordwand. Hiertegenaan ligt een trappenhuis (8) met toiletblok (9a). Ten oosten van de vestibule is de verscheidenheid aan ruimtes veel groter. Een spreekkamer (11) en knechtskamer (12) zijn om praktische redenen naast de vestibule gesitueerd. Oostelijk daarvan liggen de zit- en slaapkamer van een professor¹¹ (13-14) en, in de zuidoostelijke hoek van het complex en via een aparte gang (16) te bereiken, de vertrekken van de president: slaapkamer (15), zitkamer (17), kluis (17a), een zijkamer (17b) en een tweede knechtskamer (18). Aan het oostelijke uiteinde van de hal is tenslotte een tweede toiletblok geplaatst (9b).

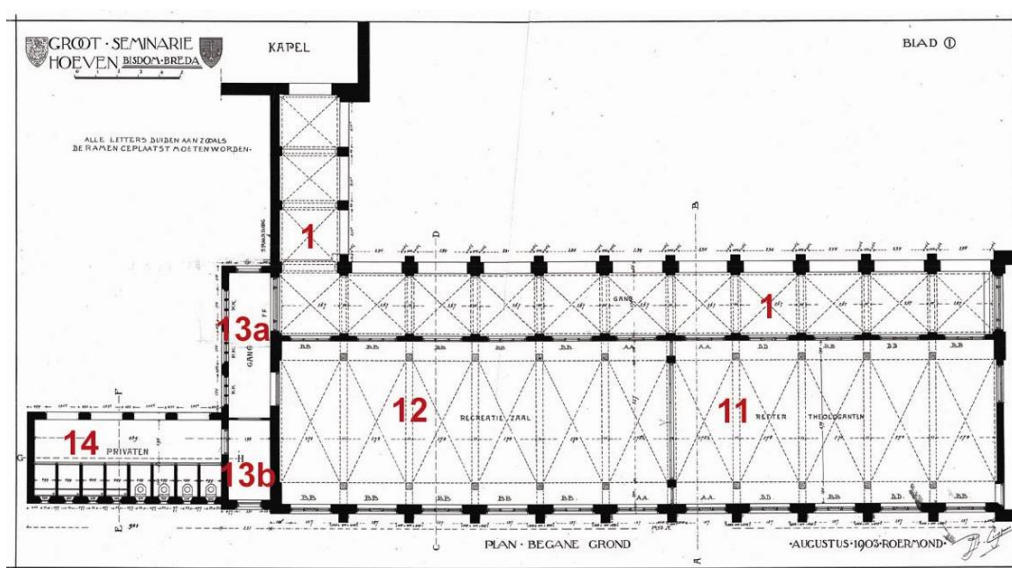
¹¹ In de jaren '30 was dit appartement in gebruik bij de bisschop wanneer deze op Bovendonk verbleef. Opm. Mgr. H. Ernst.

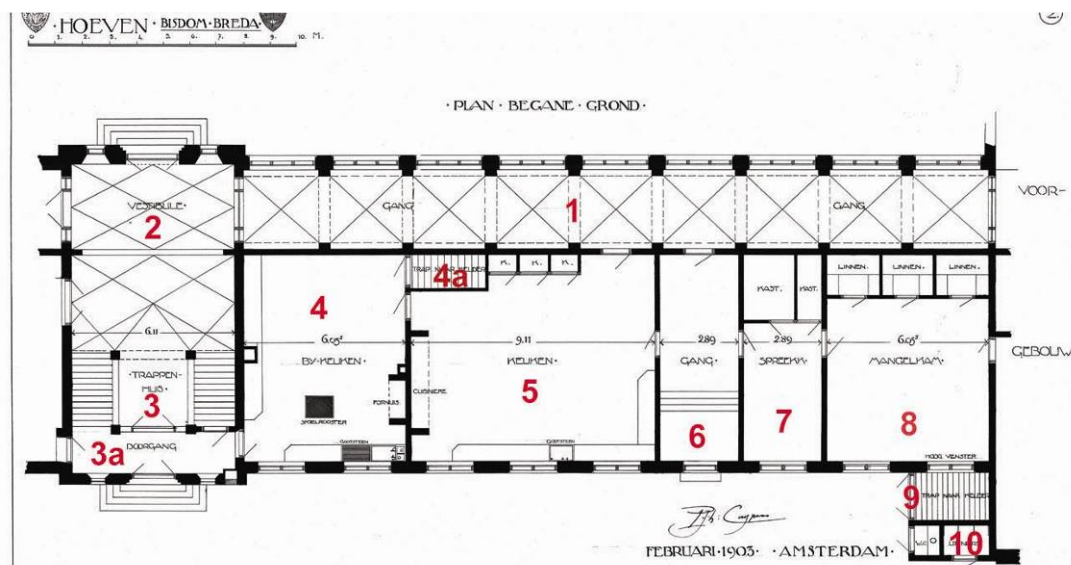
Afb. 48 Plattegrond van de begane grond van de hoofd vleugel (NAi): vestibule (1), gang (2), trappenhuis (3), vergaderzalen (4-6), eetkamer professoren (7), secundair trappenhuis (8), toiletten (9a-9b), spreekkamer (11), knechtskamer (12), woonvertrekken professoren (13-18). Bij de bouw zijn de vertrekken 16 (kluis) en 17a (gang) van plaats verwisseld..

De verbindingscorridor (1) wordt zowel in de zuidvleugel als in de noordvleugel (vleugel C) voortgezet. Vrijwel in de as van beide bouwdeelen zijn trappenhuisen met ruime vestibules gesitueerd (2-3). Voorbij de trappenhuisen wordt de overdekte verbindingscorridor als open arcade doorgetrokken tot aan de kapel.

Tussen de hoofd vleugel en het trappenhuis zijn in de zuidvleugel een tweetal kantoorruimtes (de vroegere mangelkamer en spreekkamer, 7-8) en de keuken met bijkeuken (4-5) gesitueerd, van elkaar gescheiden door een diep ingangsportaal (6). Achter het trappenhuis liggen achtereenvolgens en onderling met elkaar verbonden de refter (11) en de recreatiezaal (12). De vleugel wordt afgesloten door een lage uitbouw met toiletten (14), van het hoofdvolume gescheiden door een smalle gang en vestibule (13a-13b). Deze uitbouw was uitgevoerd als open arcadebouw.

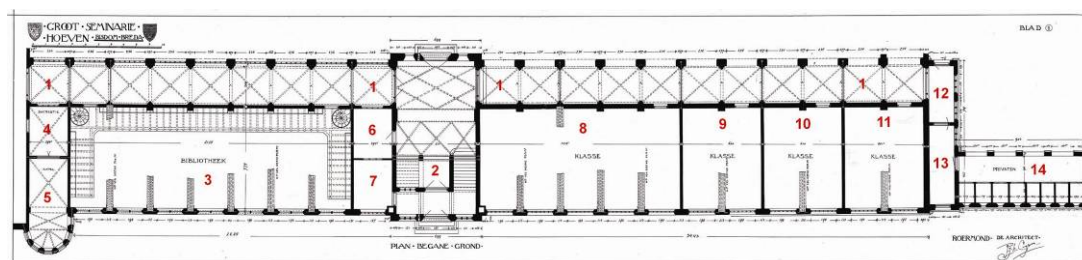

Afb. 49 Plattegrond van de begane grond (westzijde) van de zuidvleugel (NAi): gang (1), refter (2), recreatiezaal (12), privaten met voorportalen (13a-13b-14).

Afb. 50 Plattegrond van de begane grond (oostzijde) van de zuidvleugel (NAi): gang (1), vestibule (2), trappenhuis (3), doorgang (3a), bijkeuken (4), keuken (5), dwarsgang (6), spreekkamer (7), mangelkamer (8), keldertrap (9), wc/urinoir (10).

De begane grond van de noordvleugel wordt hoofdzakelijk ingenomen door de bibliotheek (3) en een reeks klaslokalen (8-11). Tussen het hoofdgebouw en de bibliotheek bevindt zich een kleine dagkapel (later Zusterkapel) met sacristie (4-5) en tussen de bibliotheek en het trappenhuis een tweetal smalle vertrekken (6-7), in de diepte achter elkaar gelegd. De uitbouw met toiletten van de zuidvleugel keert aan het einde van deze vleugel in spiegelbeeld terug (12-14).

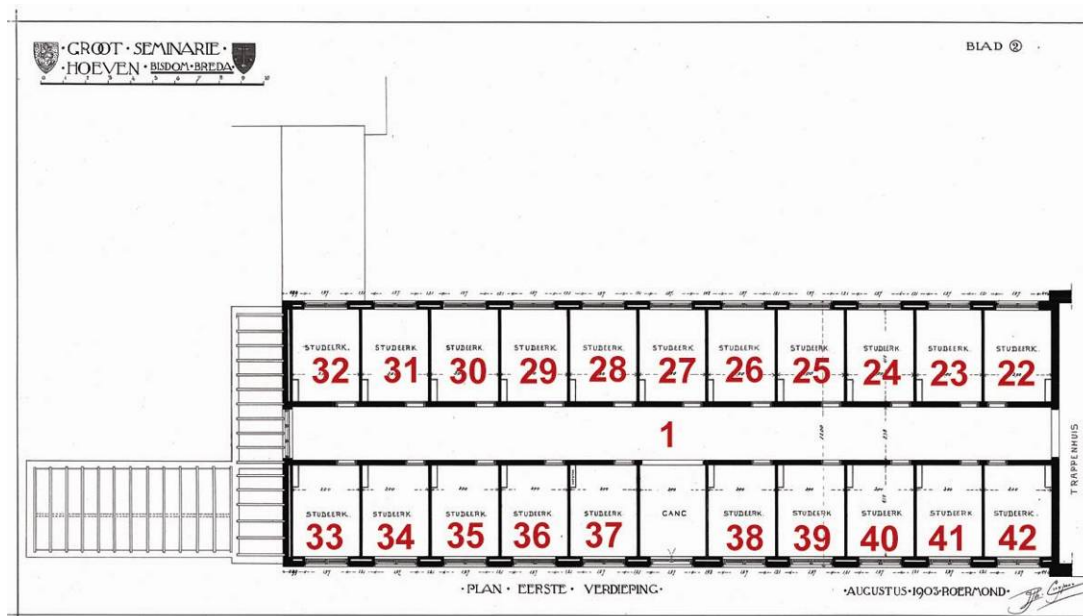
Afb. 51 Plattegrond van de begane grond van de noordvleugel (NAi): gang (1), trappenhuis (2), bibliotheek (3), sacristie (4), dagkapel (5), kamers (6-7), klaslokalen (8-11), privaten met voorportalen (12-14).

De eerste en tweede verdieping, zuidvleugel — Voor de eerste en tweede verdieping van de zuidvleugel is dezelfde indeling gehanteerd. Het enige verschil was gelegen in de oorspronkelijke functie van de kamers: op de eerste verdieping waren de kamers ingericht als studeervertrekken, op de tweede verdieping als slaapkamers. Anders dan op de begane grond ligt de verbindingscorridor hier niet

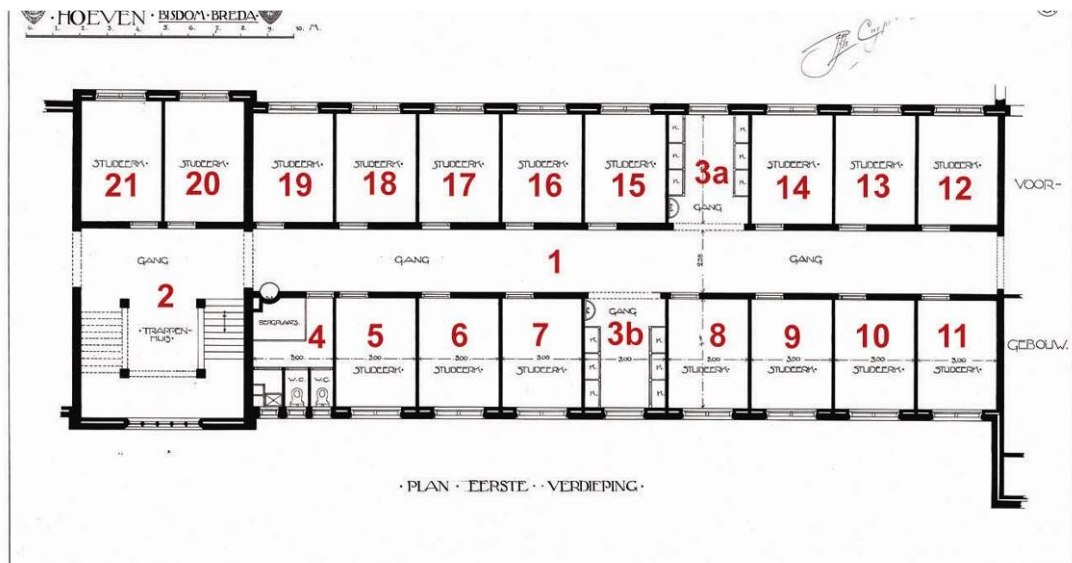

langs de binnenplaatsgevels maar in het hart van het bouwvolume en vormt daarvan als het ware de ruggengraat. Hierdoor kon ruimte gewonnen worden voor het maken van extra kamers. Ongeveer in het midden van deze vleugel ligt hier opnieuw een monumentaal trappenhuis. Langs de zuidgevel lag, tot aan het trappenhuis een reeks van zeven studeerkamers (5-11), tussen kamers 7 en 8 onderbroken door een dwarsarm van de verbindingscorridor (3b) en toiletblok met bergplaats (4). Ten oosten van het trappenhuis lagen achter de zuidgevel nog eens tien studeerkamers, halverwege van elkaar gescheiden door een korte dwarsgang (3c), tussen de kamers 37 en 38.

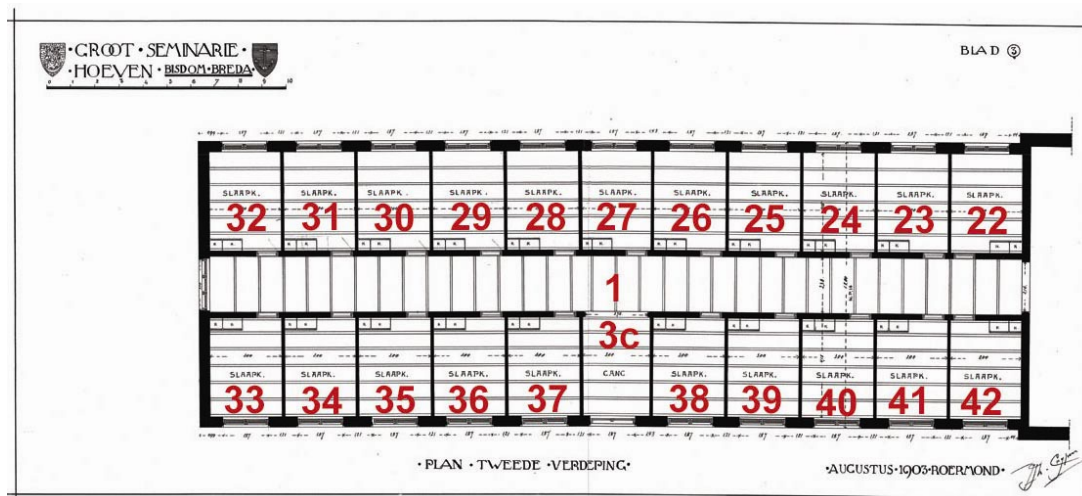
Langs de noordgevel is een vrijwel ononderbroken reeks van studeerkamers gesitueerd (12-31). Een derde dwarsarm van de verbindingscorridor (3a), tussen de kamers 14 en 15, vormt de enige onderbreking van deze reeks kamers. Overigens is in afwijking van de bouwtekening kamer 12 op de eerste verdieping tijdens de bouw vervallen en bij de gang gevoegd.

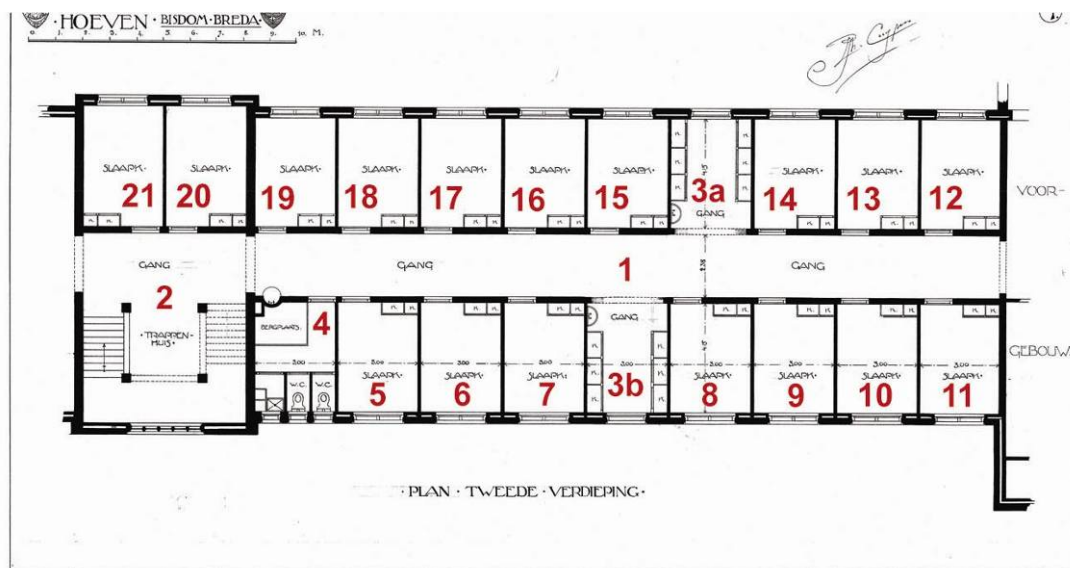
Afb. 52 Plattegrond van de eerste verdieping (westzijde) van de zuidvleugel (NAi): gang (1), studeerkamers (22-42), dwarsgang (3c).

Afb. 53 Plattegrond van de eerste verdieping (oostzijde) van de zuidvleugel (NAi): gang (1), trappenhuis (2), dwarsgangen (3a-3b), studeerkamers (4-21).

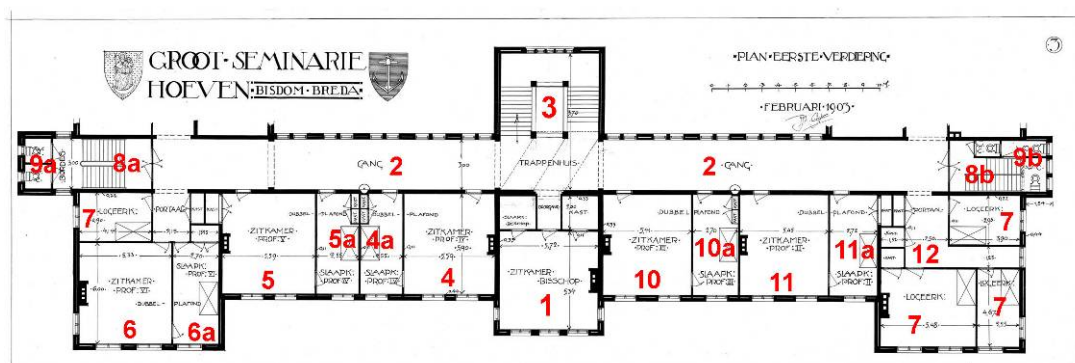

Afb. 54 Plattegrond van de tweede verdieping (westzijde) van de zuidvleugel (NAi): gang (1), dwarsgang (3c), slaapkamers (22-42).

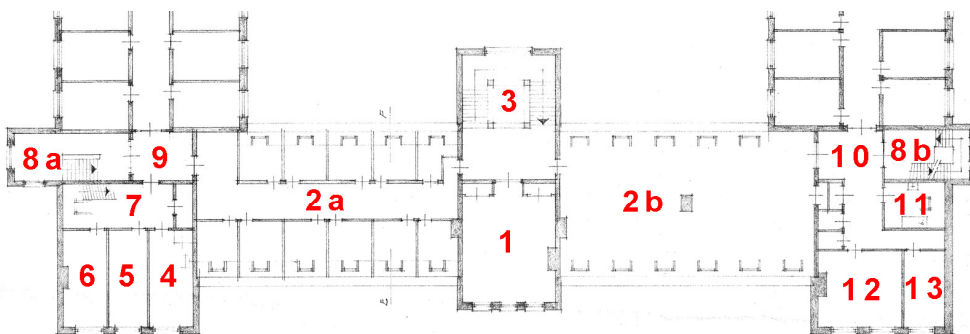
Afb. 55 Plattegrond van de tweede verdieping (oostzijde) van de zuidvleugel (NAi): gang (1), trappenhuis (2), dwarsgangen (3a-3b), bergplaats en wc's (4), slaapkamers (5-21).

De eerste en tweede verdieping, hoofdvleugel —In de hoofdvleugel geeft de trap (3) op de eerste verdieping opnieuw toegang tot een lange verbindingscorridor (2) met aan beide uiteinden secundaire trappenhuisen (8a-8b) en toiletten (9a-9b). Tegenover het trappenhuis is de oorspronkelijke kamer van de bisschop gesitueerd (1) met aan weerszijden de woon- en slaapkamers van de professoren (4-4a, 5-5a, 6-6a, 10-10a, 11-11a). Logeerkamers (7) zijn in de nabijheid van de secundaire trappenhuisen geplaatst. Aan de zuidzijde bevindt zich een logeerkamer naast de zitkamer van professor VI (6), aan de noordzijde bevindt zich een cluster logeerkamers die via een afzonderlijk portaal (12) bereikbaar zijn.

Afb. 56 Plattegrond van de eerste verdieping van de hoofdvleugel (NAi): zitkamer bisschop (1), gang (2), trappenhuis (3), woonvertrekken professoren en logeerkamers (4-11a), secundaire trappenhuisen (8a-8b), toiletten (9a-9b), hal (12).

De tweede verdieping geeft vanuit het trappenhuis (3) toegang tot een ruime kamer tegenover de trap (1) en twee grote zolders aan weerszijden (2a-2b). De noordzolder is heringericht met leslokalen, de zuidelijke zolder is nog steeds als opslagruimte in gebruik. Deze ruimte is tegenwoordig (en oorspronkelijk) ongedeeld maar werd in 1922 in kleine vertrekken opgedeeld ten behoeve van de slaapvertrekken van de inwonende Zusters. Voorbij de zuidzolder geeft een portaal (10) toegang tot het secundaire trappenhuis (8a) met toilet (9a). Vanuit genoemd portaal geeft een deur toegang tot een tweede portaal (7) met trap naar de zolder en drie meidenkamers (4-6). Grenzend aan de noordzolder bevindt zich de pendant van de trap aan de zuidzijde (8b), eveneens met toilet (9b). In de risaliet bevinden zich voorts een portaal (11) en de drie ziekenkamers (12-14).

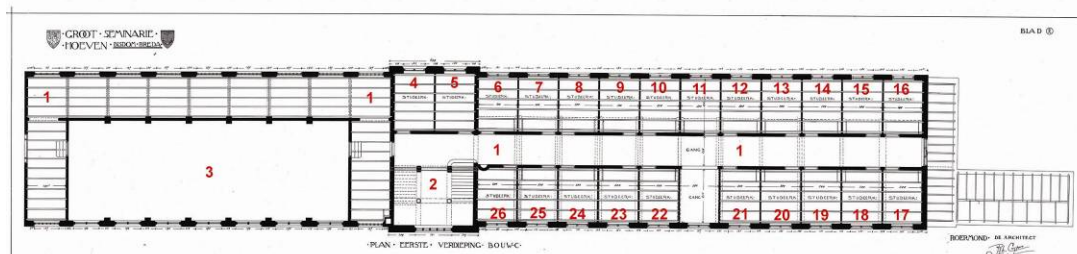
Afb. 57 Opmetingstekening (1967) van de tweede verdieping (zolder) van de hoofdvleugel (NAi): ziekenkamer (1), slaapvertrekken van de Zusters (2a), zolder (2b), trappenhuis (3), meidenkamers (4-6), portalen (7, 9, 10), trappen (8a-8b), kamers (11-13). De situatie in 1967 wijkt op een aantal punten af van de oorspronkelijke ontwerptekening.

De eerste en tweede en derde verdieping, noordvleugel — De opzet van de eerste en tweede verdieping van de noordvleugel volgt grotendeels die van de zuidvleugel: de verbindingscorridor en het trappenhuis bevinden zich op dezelfde locatie als in de zuidvleugel. De functies van de vertrekken zijn eveneens vrijwel gelijk: op de eerste verdieping waren de kamers wederom ingericht als studeervertrekken, op de verdieping daarboven als slaapkamers.

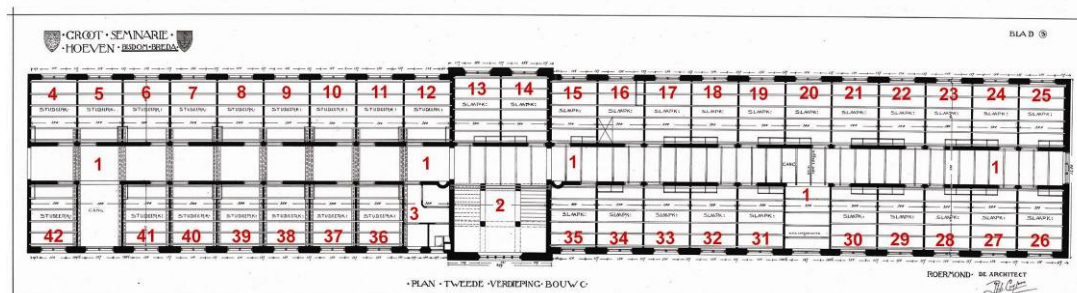
De aanwezigheid van de bibliotheek (3) op de begane grond en eerste verdieping maakte echter een wijziging van de opzet in dit bouwdeel noodzakelijk. Op de eerste verdieping is de gang tussen de hoofdvleugel en het trappenhuis (1) langs de bibliotheek geleid, zodat deze boven de verbindingscorridor op de begane grond is gesitueerd en niet in de lengteas van het bouwvolume zoals elders het geval is. Deze gang is tegenwoordig afgesloten en in gebruik als 'nieuwe bibliotheek'. Tegen de noordgevel is in deze gang een klein kamertje afgescheiden, tussen de hoofdvleugel en de bibliotheek. Tussen de bibliotheek en het trappenhuis is op dezelfde plek een lift ingebouwd. Tegenover en voorbij het trappenhuis zijn aan weerszijden

van de middengang reeksen kamers gesitueerd (4-26). Tussen de kamers 21 en 22 is een korte dwarsgang aanwezig.

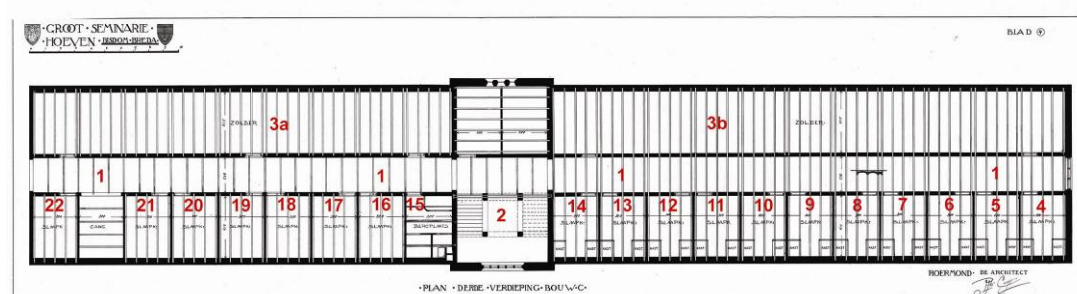

Afb. 58 Plattegrond van de eerste verdieping van de noordvleugel (NAi): gangen (1), trappenhuis (2), bibliotheek (3), studeerkamers (4-26).

Afb. 59 Plattegrond van de tweede verdieping van de noordvleugel (NAi): gang (1), trappenhuis (2), portaal met bergruimtes (3), slaapkamers (4-42).

Op de derde verdieping van de noordvleugel zijn aan de zuidkant van de middengang de slaapkamers ondergebracht die vanwege de situering van de bibliotheek op de eerste verdieping waren vervallen (4-14 en 16-22). Aan de zuidkant van de middengang bleef ruimte over voor ruime zolders (3a-3b). De indeling van deze verdieping is echter gedeeltelijk gewijzigd voor het creëren van ruime vergaderzalen.

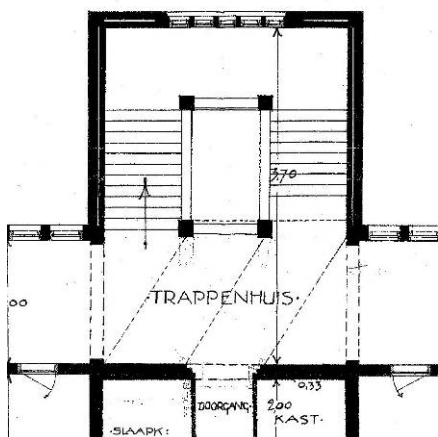
Afb. 60 Plattegrond van de derde verdieping van de noordvleugel (NAi): gang (1), trappenhuis (2), zolders (3a-3b), slaapkamers (4-14, 16-22), portaal met bergruimtes (15).

2.2.4 De parallax in de trappenhuizen

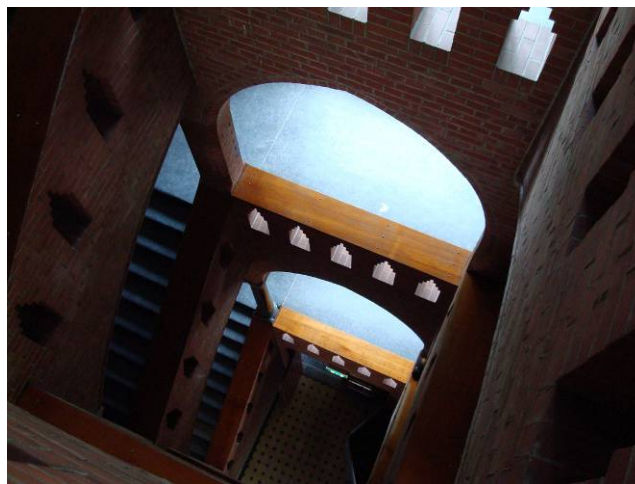
Hoofdtrappen — In Bovendonk komen drie monumentale stenen hoofdtrappenhuizen voor die vanaf de straat bereikbaar zijn. De trappen liggen langs de verbindingscorridors. De opzet van de trappenhuizen is eenvoudig en in elke vleugel gelijk behandeld. De trap van de noordvleugel is hoger opgetrokken dan de trappen in de voorbouw en de zuidvleugel omdat deze een extra bouwlaag telt.

De basis wordt gevormd door een rechthoekige plattegrond die in negen vakken is verdeeld en waarvan het rechthoekige middenvak open is gelaten. Op de hoeken van de lichtschacht voert een stapeling van vierkante pijlers of ronde kolommen omhoog waartussen op iedere verdieping een reeks spitsbogen geslagen is, evenwijdig aan de verbindingscorridors. Hierdoor ontstaat in ieder trappenhuis als het ware een dubbele open schermgevel, waartussen de trappen omhoog en omlaag voeren. De constructie is grotendeels opgetrokken in schoon metselwerk met een helderrode verblendsteen. Profielstenen zijn toegepast voor de randen van de pijlers en bogen zodat deze zachtere contouren verkrijgen. De binnenzijden van de gemetselde constructies zijn echter, evenals de buitenmuren van de trappenhuizen, (gedeeltelijk) bepleisterd en witgeschilderd.

De trappen zijn aan een zijde opgelegd in de buitenmuren van de trappenhuizen en rusten aan de andere zijde op bogen die langs de lichtschacht tussen de pijlers geslagen zijn en ontspringen aan smalle gebeeldhouwde kraagsteentjes met florale motieven. De traptreden en bordessen bestaan uit massieve blokken en platen hardsteen. De traptreden zijn aan de onderzijde schuin afgewerkt. De bordessen worden gedeeltelijk ondersteund door bogen die eveneens aan de pijlers ontspringen. De borstweringen, die evenals de gemetselde pijlers in rode verblendsteen zijn opgemetseld, zijn van reeksen spleetvormige openingen voorzien die zich aan de bovenzijde vernauwen. Op de aldus ontstane balustrades zijn vlakke, blankgelakte houten platen gelegd ter afdekking en bescherming van de metselconstructies.

Afb. 61 Plattegrond (uitsnede) van het hoofdtrappenhuis (NAi).

Afb. 62 Zicht in de lichtschacht van het trappenhuis in de noordvleugel.

Afb. 63 Zicht op de vestibule en de eerste vlucht van het trappenhuis van de noordvleugel.

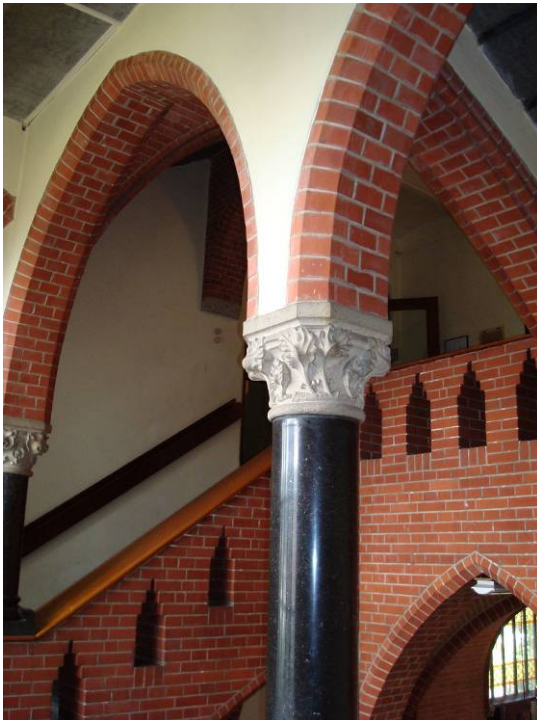
Afb. 64 Onderzijde van de derde vlucht van de trap in de noordvleugel.

Afb. 65 Detailopname van het trappenhuis in de noordvleugel, gezien naar de buitenmuur.

Afb. 66 Detailopname van het trappenhuis in de noordvleugel, gezien naar de gang.

Afb. 67 Detailopname van het trappenhuis in de zuidvleugel, gezien vanaf het bordes tussen de begane grond en de eerste verdieping.

Afb. 68 Detailopname van het trappenhuis in de zuidvleugel, gezien vanaf het bordes tussen de begane grond en de eerste verdieping.

Wie zich door het trappenhuis beweegt ervaart een ruimtelijk spel van trappen, bogen, kolommen, pijlers en zware gemetselde balustrades. Door de factor 'beweging', waarmee Cuypers tijdens zijn Academietijd vertrouwd raakte, wisselen de 'verschieten' en 'doorkijkjes' telkens, waardoor de bezoeker optimaal het beoogde schilderachtige effect van de 'aangename variatie' ondergaat.¹² Daarbij doet zich het bijzondere fenomeen van de parallax voor: het ogenschijnlijk bewegen van objecten – hier de zuilen en schermgevels van het trappenhuis – door het steeds veranderende standpunt van de beschouwer. Het lijkt alsof de gebouwde omgeving daarop reageert, hetgeen een bijzonder levendig effect teweeg brengt en een sterk ruimtegevoel creëert. Ook bij de arcades van de binnenhof van Bovendonk en in de kapel is de parallax evident. Bij de Roermondse Teeken- en Ambachtsschool is dit effect door Jacob van Lokhorst op magistrale wijze uitgewerkt in de gecompliceerde constructie van het trappenhuis. Doordat in het grootseminarie voor een rechthoekige trapschacht met regelmatige aanleg is gekozen is het genoemde effect echter minder 'barok' dan in Roermond. Deze iets gematigder opzet deelt het complex met dat van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag, eveneens van de hand van Van Lokhorst, die door De Stuers getypeerd werd als een van de meest prominente leerlingen van Cuypers.¹³

Afb. 69 Trappenhuis in de Teekenschool te Roermond: een coproductie van Cuypers met zijn zoon Joseph, Nicolaas van der Schuit en de rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs Jacob van Lokhorst.

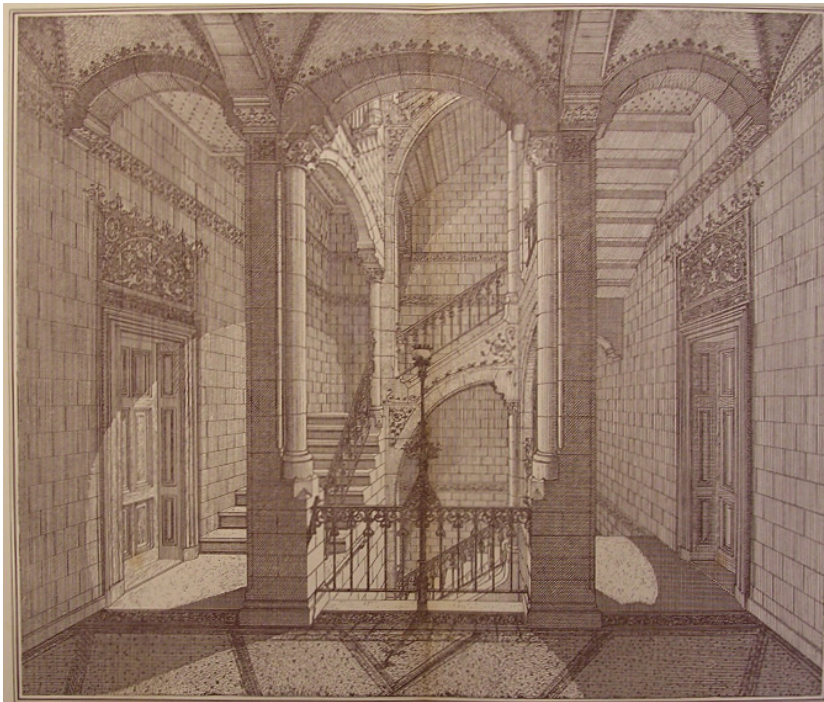
¹² Hubar, *Arbeid & Bezieling*, pp. 116.

¹³ Hubar en Van Leeuwen, *In omni re vincit*, p. 309.

Afb. 70 Trappenhal van het voormalig ARA in Den Haag van Jacob van Lokhorst.

Het basismodel voor deze trappenhuizen kan nog verder terug in de tijd geplaatst worden, te weten bij de directeurswoning van het Rijksmuseum (circa 1890).

Afb. 71 Trappenhal in de directeurswoning van het Rijksmuseum.

Vensters — De hoofdtrap van de voorbouw heeft twee fraaie gebrandschilderde glas-in-loodramen op de bordessen. Het raam op het eerste bordes is een schenking van paus Pius X, op instigatie van Arianus Resemans die de nieuwe paus verzocht had om een “bewijs van zijne vaderlijke welwillendheid”. Van links naar rechts zijn op het raam mgr. P. Leijten, prof. A. Resemans (met het verzoekschrift), paus Pius X, P.J.H. Cuypers (met passer) en president J. Hopstaken (met bouwmodel) afgebeeld, rondom een voorstelling van het nieuwe seminariecomplex. Het raam op het tweede bordes blijkt één compositie te vormen met het onderliggende raam. Het toont namelijk het wapen van paus Pius X, met op het schildhoofd de leeuw van Sint-Marcus en een anker, gedragen door twee engelen waartussen een tekstband met het opschrift ‘Pax Vobis’, ofwel ‘vrede zij u’. De voorstelling maakt aanschouwelijk dat het venster een geschenk van de paus is en tegelijkertijd ook dat het complex onder bescherming van de paus stond. Beide ramen zijn ontworpen door P.J.H. Cuypers en uitgevoerd door de firma F. Nicolas in Roermond.

Afb. 72 Gebrandschilderd glas-in-loodraam op het eerste bordes van de hoofdtrap in de voorbouw.

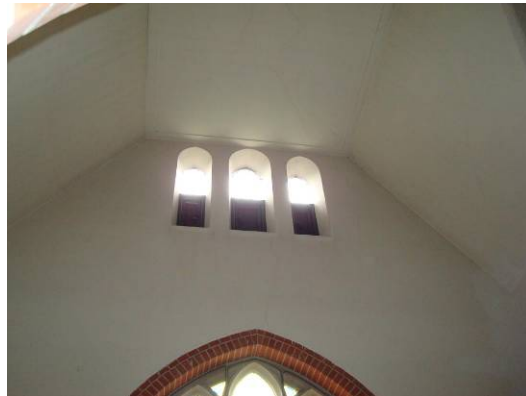

Afb. 73 Glas-in-loodraam op het tweede bordes van de hoofdtrap in de voorbouw.

De twee andere trappenhuizen hebben vijfdelige lancetvensters die met eenvoudige glas-in-loodpanelen met geometrische motieven gedecoreerd zijn. In de noordvleugel zijn op het derde bordes vijf klimmende openingen in een spitsboogvormige raamopening geplaatst. Dit venster is bovendien lager dan dat van de overige vensters in het trappenhuis. Boven dit venster zijn drie smalle lancetvensters in de topgevel geplaatst, die aan de onderzijde met luiken gedicht zijn.

Afb. 74 Klimmende lancetvensters in een spitsboogvormige raamopening op het derde bordes van de noordvleugel.

Afb. 75 Drie smalle lancetvensters in de topgevel van de middenrisaliet van de noordvleugel.

Zijtrappen — In de torens van het hoofdgebouw zijn twee secundaire trappenhuizen opgenomen die in hun uitstraling en materialisatie eenvoudiger zijn dan de monumentale hoofdtrappen. De trap in de zuidelijke toren begint al op de begane grond, die van de noordelijke toren op de eerste verdieping. De trappenhuizen zijn van de verbindingscorridors afgesloten door dubbele openslaande deuren met glas-in-loodpanelen in de bovenlichten. Hoewel minder monumentaal dan in de hoofdtrappenhuizen, blijken ook hier de factoren 'beweging' en 'aangename variatie' een belangrijke rol te spelen in de compositie en decoratieve aankleding van de trappen.

In beide torens is sprake van houten steektrappen in tegengestelde richting met een smal schalmgat en bordessen. De brede beginbaluster is van een open vierpas voorzien en gebosseerd. De overige balusters hebben de vorm van gebosseerde vierkante spijlen. De trapleuningen zijn lichtgebeitst, evenals de profielen aan de zijkanten van de trappen. Het overige houtwerk is olijfgroen geverfd. Op de bordessen liggen rode en crèmekleurige tegeltjes in twee formaten, die in een verspringend blokpatroon gelegd zijn.

De zuidelijke traptoren heeft geen directe verlichting, met uitzondering van het bovenste bordes onder de torenspits. Op alle overige bordessen zijn toiletgroepen ondergebracht. In de noordelijke traptoren geldt dit alleen voor de eerste verdieping, dus waar de trap begint. Tussen de tweede en derde verdieping zijn boven elkaar een drielichtvenster met glas-in-lood en twee rechthoekige vensters met roedeverdeling in het muurvlak geplaatst. In de toren op de derde verdieping verlichten hoge smalle lancetvensters de trap.

Afb. 76 Beginbaluster met open vierpas en gebosserde trapspijl in de noordelijke traptoren.

Afb. 77 Zicht op de vensters van de noordelijke traptoren, vanaf het bordes van de tweede verdieping.

Afb. 78 Gezicht op het bordes tussen de eerste en tweede verdieping van de zuidelijke traptoren.

Afb. 79 Het bovenste bordes van de zuidelijke traptoren.

Naast het trappenhuis in de zuidelijke toren is op de tweede verdieping nog een trap aanwezig op het bordes tussen de zolder van de hoofd vleugel en de meidenkamers. Dit betreft een scheluwe – onder een schuine hoek geplaatste – steektrap die naar de zolder van de zuidvleugel leidt. De detaillering en de polychromie van deze trap zijn gelijk aan de andere houten trappen.

Afb. 80 Tromp ter hoogte van de insnoering van de noordelijke traptoren, op de derde verdieping.

Afb. 81 Blick in de noordelijke traptoren. De smalle hoge lancetvensters hebben vullingen van blank glas-in-lood.

Afb. 82 Toegang tot het trappenhuis in de noordelijke toren.

Afb. 83 De scheluwe steektrap naar de zolder van de zuidvleugel.

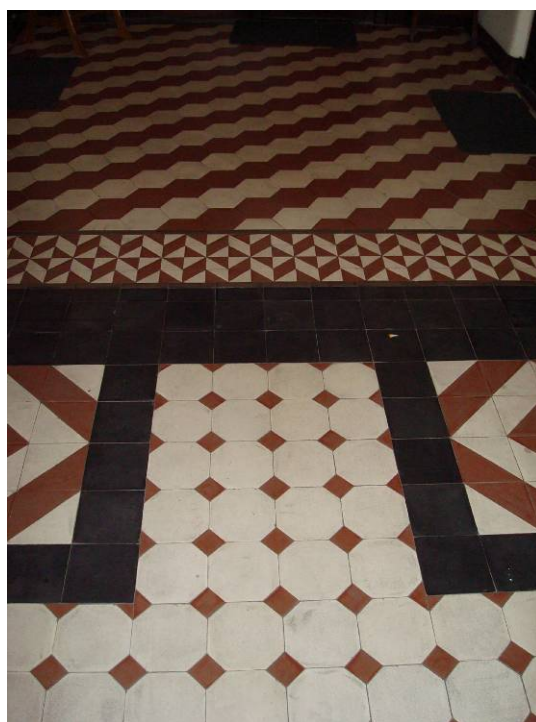

2.2.5 Vloeren in mozaïek

Tegelvloeren — De vloeren van de gangen in de hoofdvleugel en zuidvleugel zijn belegd met plavuizen in de kleuren rood, oker, crèmewit en zwart, gelegd in geometrische patronen. Daarbij is een verdeling in vakken gehanteerd die correspondeert met de traveemaat. Opvallend is het grote verschil tussen de vloeren van de zuid- en hoofdvleugel enerzijds en de vloeren van de noordvleugel anderzijds. De vloeren in de zuid- en hoofdvleugel vertonen de grootste afwisseling in patronen en hebben een zeer levendige en rijke uitstraling waarbij de factor 'beweging' een prominente rol speelt. Vloeren met dergelijke ingewikkelde geometrische patronen komen in het oeuvre van Cuypers voor zover bekend niet op deze schaal voor, hoewel ook hier naar de Teeken- en Ambachtsschool in Roermond verwezen kan worden. Daar komen dergelijke vloeren eveneens voor, zij het nog abstracter dan op Bovendonk.

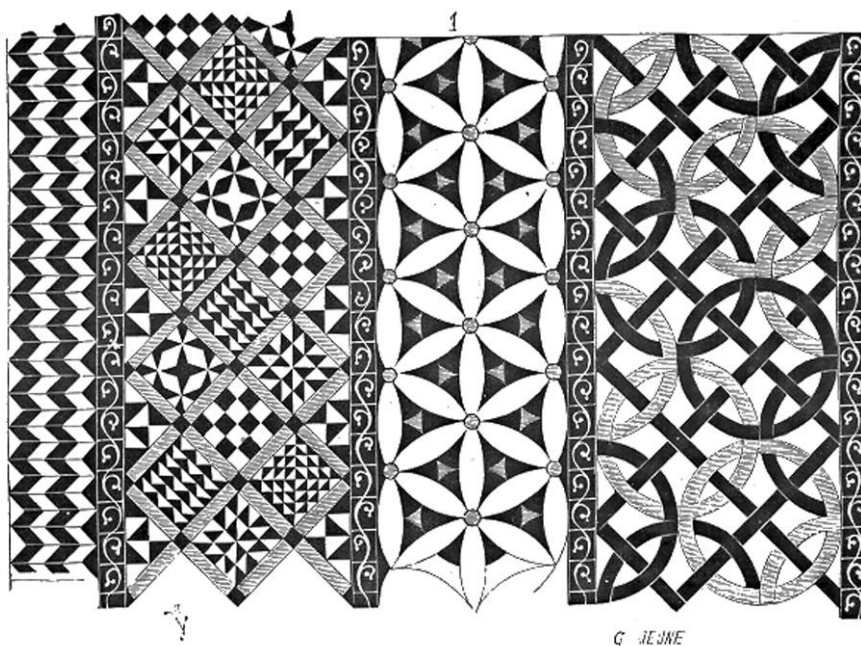
Afb. 84 Tegelvloer op de begane grond van de hoofdvleugel, gezien naar de vestibule.

Afb. 85 Tegelvloer op de eerste verdieping van de hoofdvleugel, ter hoogte van de aansluiting op de noordvleugel.

De inspiratiebron voor deze vloeren is echter wel bekend: onder het lemma "carrelage" in de "Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle" (1854-1868) zijn een afbeelding en een beschrijving opgenomen van de tegelvloeren in de koorkapellen van de abdijkerk van St. Denis buiten Parijs, de

oudste in hun soort in Frankrijk. Bovendien heeft Cuypers deze kerk in 1865 zelf bezocht. De vloeren dateren uit de twaalfde eeuw en zijn samengesteld uit kleine tegeltjes van gebakken en geglaazuurd aardewerk in de kleuren zwart, geel, donkergroen en rood die in decoratieve geometrische patronen zijn gelegd. Feitelijk is hier sprake van aardewerk-mozaïeken. Het is niet vreemd dat Cuypers teruggrijpt op motieven uit de St. Denis, de kerk geldt namelijk als de eerste kerk die in de gotische stijl gebouwd is en vormt daarmee een belangrijk ijkpunt in de architectuurgeschiedenis.

Afb. 86 Afbeelding van een van de tegelvloeren in de koorkapellen van de St. Denis buiten Parijs, gepubliceerd in de *Dictionnaire raisonné* van Viollet-le-Duc. Cuypers heeft het motief links, met driehoek-, zandloper- en blokopatronen overgenomen en uitgewerkt in de gangen van Bovendonk.

Het begrip 'emulatio' speelt daarbij een belangrijke rol. Cuypers nam historische motieven namelijk nooit klakkeloos over maar wist deze om te werken tot eigentijdse interpretaties die de oorspronkelijke voorbeelden overtroffen. Dit begint al met het formaat en de kwaliteit van de tegels. De arbeidsintensieve en kwetsbare mozaïektegeltjes zijn vervangen door monochrome vierkante en driehoekige hardgebakken grestegels in verschillende formaten. Dergelijke tegels, zogeheten 'geometrical tiles' werden vanaf 1880 vervaardigd door de Engelse firma's Maw & Co. en Craven-Dunnill. Cuypers had veel ervaring met de producten van deze fabriek, in diverse

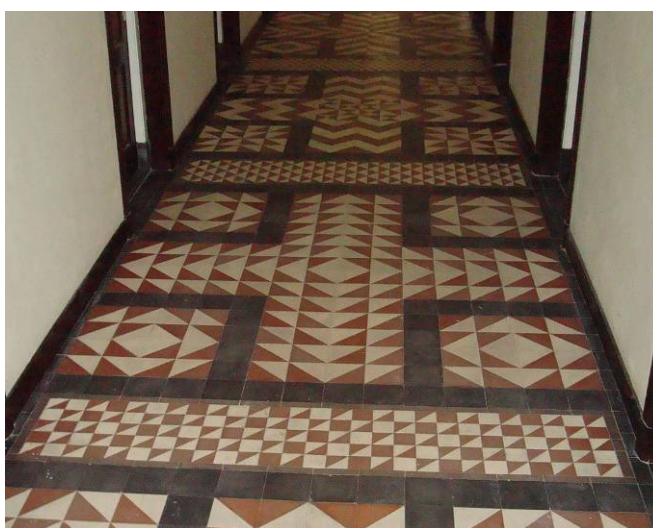

van zijn kerken zijn deze tegels toegepast.¹⁴ Deze slijtvaste tegels waren zeer geschikt voor toepassing in de intensief gebruikte verbindingscorridors.

Cuypers paste tevens de kleurstelling aan. Het groen is uit het palet verdwenen ten gunste van een rustiger totaalbeeld waarin de kleuren zwart, crèmewit, oker, rood en bruin het beeld van de vloeren bepalen.

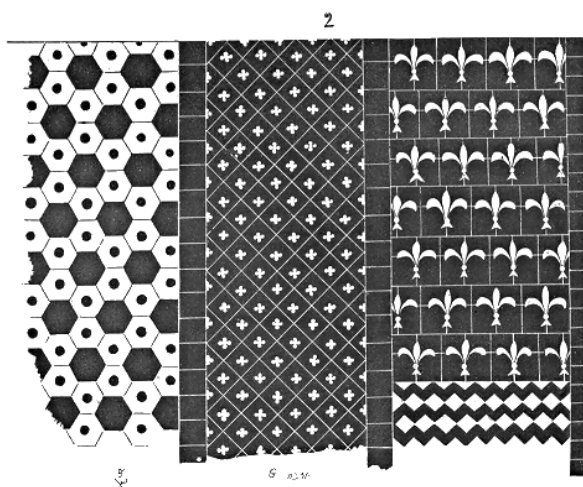
Afb. 87 Tegelvloer op de begane grond van de hoofdvleugel.

Afb. 88 Tegelvloer op de eerste verdieping van de zuidvleugel.

Dwars over de gangen zijn op regelmatige afstanden banden van tegels met een patroon van kleine driehoeken in de kleuren oker en zwart gelegd, afgewisseld met vierkante tegeltjes die ofwel zwart, ofwel oker zijn. Door deze banden ontstaat een verdeling in vakken die, zoals eerder is opgemerkt, correspondeert met de travee-maat en de gewelfvakken van de gangen. Binnen elk vak is in rode tegels een kruisvormig patroon gelegd, waarvan het kruis zelf en de hoeken rondom het kruis opgevuld zijn met tweekleurige tegels met driehoeken in oker en zwart, die vervolgens in wisselende patronen van driehoeken gelegd zijn. Aan de uiteinden en in het midden van de gangen van de hoofdvleugel is echter een afwijkend patroon toegepast met als kleuren crèmewit, rood en zwart en zijn ook octogonale tegels toegepast zodat ter plaatse ook andere patronen voorkomen.

¹⁴ In het archief van de kunstwerkplaatsen Cuypers & Co. (NAi) bevinden zich enkele catalogusbladen van de firma Craven-Dunnill. In Nederland werden dergelijke tegels vervaardigd door de in 1888 opgerichte fabriek van Alfred Regout & Co. in Maastricht. Zie voor meer informatie m.b.t. keramische vloertegels: RACM, brochure Techniek (49).

Afb. 89 Afbeelding van een van de tegelvloeren in de koorkapellen van de St. Denis buiten Parijs, gepubliceerd in de "Dictionnaire raisonné" van Viollet-le-Duc: mogelijk een van de inspiratiebronnen voor de tegelvloeren op de verdiepingen.

Afb. 90 Tegelvloer op de begane grond van de vestibule in de noordvleugel.

Afb. 91 Tegelvloer op de eerste verdieping van de noordvleugel, gezien naar het trappenhuis.

De tegelvloeren in de vestibule en op de verdiepingen van de noordvleugel zijn daarentegen veel strakker. In de vestibule is met smalle banen van zwarte tegels en bredere banen in zwart, crèmewit en oker een verdeling in vakken gemaakt, waarvan de velden zijn opgevuld met octogonale, crèmewitte tegels met zogeheten vierkante inlagen van zwarte tegeltjes. Op de verdiepingen is in de gangen voor zover zichtbaar overal hetzelfde patroon toegepast. Ook hier zijn de vloeren

onderverdeeld in vakken die corresponderen met de traveemaat die weer samenvalt met de breedte van de kamers. Dwars over de gangen zijn banden van rode tegels met zwarte randen gelegd. In de lengterichting van de gangen ligt langs de wanden een band van bruingrijze en zwarte tegels, in blokpatroon gelegd. Daarlangs loopt aan beide zijden een smalle band van rode tegels. Het middenveld is tenslotte belegd met zeshoekige okerkleurige tegels met in de hoeken kleine ruitvormige zwarte tegeltjes. Het in de lengterichting gelegde patroon geeft de indruk van een loper die de diepte van de gang benadrukt. Door de rood-zwarte banden die hier dwars op zijn gelegd wordt dit effect echter voor een groot deel weer tenietgedaan.

Nog iets eenvoudiger zijn de tegelvloeren in de toiletten en op de bordessen van de trappen in de traptorens. Deze tegels zijn overwegend in de kleuren rood en gebroken wit (crèmekleurig) uitgevoerd in eenvoudige geometrische patronen.

In dienstvertrekken, zoals de keuken en de kelder, liggen eenvoudige tegels in de kleuren oker en zwart, in blokpatroon gelegd. Deze vloeren zijn puur functioneel en daarom sober uitgevoerd, hoewel het blokpatroon wel degelijk een decoratief effect heeft. De duurzaamheid van de tegels en de eigenschap dat ze eenvoudig schoon gehouden kunnen worden maakten dit medium bij voorbaat geschikt voor dergelijke intensief gebruikte ruimten.

Afb. 92 Diagonaal gelegde tegelvloer in de keldergang onder de zuidvleugel.

Afb. 93 Tegelvloer in blokpatroon in een bergruimte in de kelder.

Afb. 94 Tegelvloer in blokpatroon met de kleuren zwart en oker in de keuken.

Overige vloeren — De keldervloeren in de voorbouw van Bovendonk zijn belegd met gebakken klinkers. Deze zijn in verband gelegd en verkeren overal nog in goede staat. In de ketelruimte en in de kantine voor het tuinpersoneel liggen eveneens klinkers. In laatstgenoemde ruimte echter in rechte rijen gelegd.

Afb. 95 Klinkervloer in de keldergang onder de voorbouw. Alle vloeren zijn in dit bouwdeel met klinkers belegd.

Afb. 96 Klinkervloer in de kantine voor het tuinpersoneel, op de bouwtekening aangeduid als regenbak.

Zowel in de representatieve kamers van Bovendonk als de woon- en studeervertrekken van de studenten en professoren waren de houten constructievloeren van smalle grenenhouten delen in het zicht gelaten. In de geschakelde zalen en de voormalige eetkamer van de professoren in de zuidelijke helft van het hoofdgebouw en in de recreatiezaal en de refter in de zuidvleugel zijn deze tegenwoordig blank gelakt, maar waarschijnlijk is dat niet altijd zo geweest. Ook in de bibliotheek en de klaslokalen lagen de houten constructievloeren oorspronkelijk in het zicht, maar daar ligt tegenwoordig tapijt, vermoedelijk om akoestische redenen.

Dat ook in de professorenkamers de constructievloeren in het zicht werden gelaten lijkt op het eerste gezicht vreemd, maar valt te verklaren uit het feit dat het seminarie in de eerste plaats een onderwijsinstelling was en luxe vloerafwerkingen daarom niet gepast waren. De donkere parketvloer in de vertrekken van de professor en het licht visgraatparket in de kamer van de president zijn moderne toevoegingen. Toch is het opmerkelijk dat zelfs in de oorspronkelijke zitkamer van de bisschop op de eerste verdieping geen parketvloer ligt. Deze vloer is tegenwoordig gebeitst. Wellicht legden de professoren zelf vloerkleden in hun vertrekken, een exemplaar dat nog op de zuidzolder ligt heeft misschien als zodanig dienst gedaan.

Afb. 97 Vloer van blank gelakte grenen delen in de oorspronkelijke bisschopskamer op de eerste verdieping van de hoofdvleugel.

Afb. 98 Blik vanuit de recreatiezaal naar de refter. Op de vloer liggen blank gelakte grenen delen.

De zichtbare houten constructievloeren in de kamers van de studenten-theologen pasten bij de private bestemming van deze vertrekken die slechts sober en doelmatig waren ingericht. De afmetingen van de kamers zijn bovendien minimaal: naast de inbouwkasten en een bureau en een bed in respectievelijk de studeer- en slaapkamers bleef weinig ruimte over voor ander meubilair. De vloeren in deze kamers waren ongelakt. In de enkele kamers waar op dit moment geen laminaat of tapijt op de vloer ligt is in elk geval geen sprake van een afwerking met een laklaag en de vloeren verkeren nog in goede toestand. Studenten zorgden zelf voor losse vloerkleden of matjes.

2.2.6 Tussen schoon metselwerk en pleisterlagen (wanden)

Wanden — De wanden in Bovendonk zijn vrijwel zonder uitzondering gepleisterd en witgeschilderd, waarbij zeker in de representatieve ruimten achter de witlaag polychrome sporen schuil zullen gaan. In de gangen van de hoofd- en zuidvleugel is echter ook schoon metselwerk toegepast. De plinten zijn hier opgemetseld in een bruinrode baksteen van drie lagen terwijl de pilasters en decoratieve randen rondom vensters en deuren zijn uitgevoerd in een helderrode verblendsteen en profielsteen. De decoratieve randen rondom de venster- en deuropeningen (kettingen) zijn echter niet alleen om esthetische redenen aangebracht. Ze

benadrukken de constructie, net als de pilasters die via de beeldhouwde kraagstenen doorlopen in de gemetselde gewelven. De hoeken van de pilasters zijn in profielsteen opgemetseld, waardoor de contouren verzacht worden en een geleidelijke, door schaduwen begeleide overgang naar de muurvlakken ontstaat. Deze aanpak is kenmerkend voor Cuypers' voorliefde om de constructie van een gebouw zoveel mogelijk te tonen en architectonisch te laten spreken. In de middengangen van de woonvleugels zijn de plinten echter van hout en zijn ook de decoratieve randen van metselwerk achterwege gelaten.

Afb. 99 Deur in de gang op de begane grond van de hoofdvleugel. Rondom de deuropening is een decoratieve rand van rode verblendstenen aangebracht. De plint is van schoon metselwerk in bruinrode bakstenen.

Afb. 100 Lege beeldnis in de gang op de eerste verdieping van de zuidvleugel (oostzijde), naast de nieuwe tochtput bij de aansluiting op het trappenhuis. Langs de vloer een zwartgeschilderde houten plint.

In de zuidvleugel zijn in de middengangen op de eerste en tweede verdieping aan de oostzijde van het trappenhuis lege beeldnissen aangebracht. Deze zijn aan de onderzijde voorzien van een door consoles 'gedragen' sokkel die gedeeltelijk uit de muur naar voren komt en waarop een plaat gepolijste hardsteen ligt. De nissen waren vrijwel zeker bedoeld voor heiligenbeelden. Dergelijke nissen komen in de overige gangen niet voor, hetgeen een indicatie zou kunnen zijn van de aparte betekenis van deze plek.

In de recreatiezaal en refter is een lambris van geglaazuurde bakstenen in kruisverband aangebracht die reikt tot de onderzijde van de vensters. De stenen zijn hoofdzakelijk groen van kleur met tussen de vensters accenten in oranje. Het geheel staat op een plint van grijsgeglazuurde stenen in drie lagen. Onder de vensters is een afzaat gemetseld die deel uitmaakt van de lambris. Boven het lambris zijn de wanden tot aan de gewelven gepleisterd. Rondom de vensters en deuren zijn in rode verblendsteen dezelfde decoratieve randen toegepast als in de gangen, namelijk kettingen in rode, geprofileerde verblendsteen.

Afb. 101 Gedeelte van de wand in de recreatiezaal met lambris van geglaazuurde bakstenen.

Afb. 102 Detailopname van de lambris met een gemetselde afzaat onder het venster. De plint van grijs geglaazuurde steen is eveneens zichtbaar.

Eén vertrek in de hoofd vleugel heeft bovendien een afwijkende wandafwerking, samenhangend met de oorspronkelijke functie ervan, namelijk de bisschopskamer boven de hoofdingang, op de eerste verdieping. Het is niet bekend of deze kamer als zodanig heeft dienst gedaan, in elk geval verbleef de bisschop in latere jaren in een appartement op de begane grond, naast het appartement van de president.¹⁵ De ruimte is rondom voorzien van een houten lambrisering tot heuphoogte, en is net als de deur en de vaste boekenkast afgewerkt met een donkere beitslaag.

¹⁵ Opm. Mgr. H. Ernst.

Afb. 103 Gedeelte van het houten lambris in de oorspronkelijke bisschopskamer.

2.2.7 Een staalkaart aan gewelven en plafonds

Plafonds en gewelven — Binnen het seminariegebouw is een weldoordachte systematiek aanwezig in de wijze van overspanning van de verschillende ruimtes. Dit hangt enerzijds samen met de vereisten van representativiteit en anderzijds met de functies van de verschillende vertrekken. Cuypers past in dit complex naast en door elkaar heen traditionele stenen gewelven en stucplafonds en moderne overwelingen in ijzer toe. De gewelven worden overwegend aangetroffen in de gangen en trappenhuizen. Overwelingen met ijzer komen echter overwegend voor in de achtervleugels die, meer nog dan de hoofdvleugel en met uitzondering van de refter en recreatiezaal, een functionalistische geest ademen. Deze opzet herinnert aan de Teekenschool in Roermond waar gangen en trappenhuizen eveneens in steen overwelfd zijn, terwijl in de klaslokalen zichtbare ijzeren balkconstructies de zolderingen dragen.

Het eerste gewelf waarmee de bezoeker van het complex geconfronteerd wordt is dat van de ruime vestibule. De pilasters tegen de zijwanden worden in het gewelf voortgezet als gedrukte bogen, drie in totaal, waartussen netgewelven gehangen zijn. Door deze bogen die de zijdelingse druk van de gewelven opvangen, konden steunberen achterwege blijven. Aan weerszijden van het ingangsportaal, dat als het ware als een blok vorm de vestibule ingeschoven is, zijn in de nisvormige rest-ruimten klimmende kruisgewelfjes toegepast. De verschillende toegepaste bouwmaterialen en de afwerking creëren een levendig effect: rode verblendsteen voor de ribben en bogen, gele klinkers voor de gewelfvakken en natuursteen voor de sluitstenen. Zeer bijzonder is de wijze waarop de gewelfvakken gevuld zijn: vanuit de vier hoeken is naar het midden gemetseld zodat een kruisvormig patroon is ontstaan. Groene geschilderde biezen aan de randen van de gewelfvakken accentueren de ribben en vormen qua kleur een subtiele overgang tussen beide.

Afb. 104 Het netgewelf in de vestibule.

Afb. 105 Klimmend kruisgewelf naast het ingangsportaal.

De drie zuidelijk aan de vestibule aansluitende vergaderzalen worden eveneens met vlakke netgewelven overkluisd, ditmaal met gepleisterde vakken. Ook hier zijn aan de randen groene biezen geschilderd. De constructie is gelijk aan die van de vestibule, maar omdat de overspanning hier in één keer gemaakt wordt zijn de gedrukte bogen langs de voorgevel en de gang zwaarder uitgevoerd dan in de vestibule.

Afb. 106 Een van de netgewelven in de vergaderzalen naast de vestibule.

Afb. 107 'Kloostergang' met kruisribgewelven.

De gangen en de arcades worden overkluisd door kruisribgewelven. Net als in de vestibule zijn de ribben van rode baksteen met velden van gele klinkers en sluitstenen van natuursteen. Hiermee zijn de in constructief opzicht belangrijkste punten van het gewelf zowel in materieel opzicht als in decoratief opzicht verbijzonderd. De geschilderde biezen zijn echter weggelaten. De gewelven rusten op pilasters van rode verblendsteen met vlakke consoles van natuursteen met gebeeldhouwde florale motieven. De consoles zijn in hoogte haast gereduceerd tot platte banden en hebben een sterke voorsprong. In de open arcades zijn identieke gewelven toegepast maar zijn de consoles traditioneler behandeld. In perspectief heeft de repetitie van pilasters, de bijzondere kraagstenen en de kalkstenen sluitstenen een bijzonder effect op de beschouwer. Ook dit valt te herleiden tot het fenomeen van de parallax.

Op de begane grond is overigens een opmerkelijk detail te vinden. Tegenover de sacristie is boven het portaal dat toegang geeft tot de voormalige vertrekken van de president, een kraagsteen met gewelfaanzet geplaatst. Dit druist geheel in tegen de beginselen van de 'rationele bouwkunst', die het situeren van een dergelijk belangrijk constructief punt boven een opening verbiedt. Het betreft hier echter geen fout van Cuypers, maar een wijziging tijdens de uitvoering van het complex. Door het verwisselen van de kluis en de slaapkamer van de president kwam de deuropening ongunstig te liggen ten opzichte van de traveemaat van de gewelven en muren. Het is een opmerkelijke 'botsing' van constructieve onderdelen, die door Cuypers echter niet gemaskeerd maar juist geaccentueerd wordt.

Afb. 108 Kraagsteen en gewelfaanzet boven een deuropening in de gang op de begane grond.

Afb. 109 De refter op de begane grond van de zuidvleugel.

Afb. 110 Ontwerp van een grote zaal in de Effectenbeurs, door J.Th.J. Cuypers (NAi).

De gedrukte gewelven in de recreatiezaal en refter vormen een gedurfd staaltje ambachtelijk metselwerk. Het staat buiten twijfel dat deze dubbelruimte een ontwerp is van de hand van Joseph Cuypers. De overeenkomsten tussen de zaal in Hoeven en het ongedateerde ontwerp van een zaal in de Amsterdamse Effectenbeurs door Joseph Cuypers zijn namelijk in meerdere opzichten treffend.

Zowel in Bovendonk als in de Effectenbeurs zijn evenwijdig aan de gevels rijen kolommen van natuursteen geplaatst die ruime transversaalbogen dragen. De uitwerking in Bovendonk, waarvan het ontwerp ouder is, staat nog dichter bij de opvattingen van Cuypers sr. De vakken tussen de bogen zijn namelijk opgevuld met gemetselde graatgewelven terwijl in het ontwerp van de Effectenbeurs vlakke cassettenplafonds getekend zijn. Ook de overspanning van de 'zijbeuken' is in beide varianten verschillend. In Hoeven zijn grote platen zandsteen gedeeltelijk in de buitenmuren en gedeeltelijk op de gepolijste hardstenen kolommen met beeldhouwde kapitelen gelegd. Deze dragen de zware muraalbogen waartussen het eigenlijke gewelf geconstrueerd is. De Effectenbeurs heeft op deze plaats gemetselde boogjes zodat de 'zijbeuken' een grotere hoogte verkrijgen.

De detaillering en afwerking van het gewelf zijn bijzonder harmonisch en verlenen de ruimte, ondanks de enorme afmetingen, een intieme sfeer. De transversaalbogen zijn in decoratieve patronen opgemetseld in rode en gele verblendstenen en hetzelfde geldt voor de muraalbogen waartussen de vensters geplaatst zijn.

Afb. 111 Detailopname van een kolom met kapiteel en gewelfaanzet in de recreatiezaal/refter.

Afb. 112 Detailopname van de aanzet van een gewelf met schildering op pleisterwerk.

Afb. 113 Het repeterende effect van de gewelfaanzetten krijgt een bijzonder effect door de geschilderde accentuering van de graten, waar als het ware een naar buiten geplooiide zwik ontstaat.

De aanzetten van de graatgewelven, opgemetseld in gele klinkers, zijn gepleisterd en beschilderd met florale motieven. De gewelfvelden zijn net als in de vestibule en vergaderzalen van opgeschilderde groene biezen voorzien. Heel bijzonder is de schildering die zich over de ribben van de gewelfaanzetten heen plooit, niet als ontkenning hiervan, maar juist als accentuering van een elementair constructief moment. Ook dit roept herinneringen op aan het Rijksmuseum.

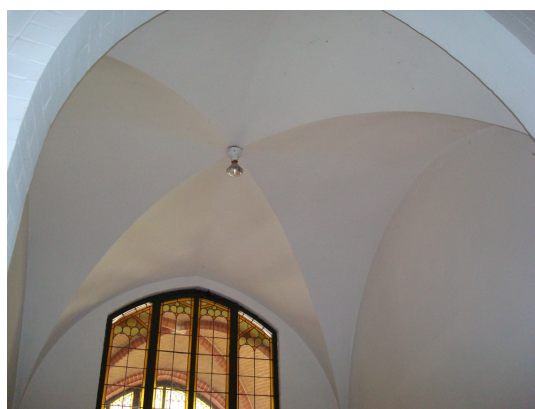

*Afb. 114 Overlopende gewelfschildering
Rijksmuseum in de kleine kabinetten.*

In de kleine dagkapel of Zusterkapel komen tenslotte nog eenvoudige graatgewelven voor. Deze zijn gepleisterd en witgeschilderd, maar hadden, zoals op een oude afbeelding nog net zichtbaar is, oorspronkelijk een kleurige afwerkingslaag. Het was echter niet zichtbaar of dit een monochrome- of een polychrome afwerkingslaag betrof. In ieder geval waren de dagkanten van de lancetvensters met sjabloonschilderingen gedecoreerd, wellicht dat dit op de gewelven ook het geval is geweest.

*Afb. 115 Polygonaal graatgewelf boven het
koor van de dagkapel of Zusterkapel.*

*Afb. 116 Graatgewelf in de vroegere sacristie
van de dagkapel of Zusterkapel.*

Pruisische kappen — In de kelder en in beide achtervleugels komen naast deze traditionele constructies ook contemporaine constructies voor met toepassing van ijzer. In een gedeelte van de kelder en op de eerste verdieping van de noordvleugel zijn constructies van ijzeren I-profielen met daartussen gemetselde en bepleisterde bakstenen troggewelfjes aan te treffen. Dit type overspanning, 'systeem Shrewsbury', in ons land beter bekend onder de aanduiding 'Pruisische kap', is ontwikkeld in Groot-Brittannië. Via Pruisen zijn deze constructies naar ons land gekomen, waar ze pas vanaf de jaren tachtig op grote schaal toegepast zouden worden.¹⁶ Pruisische kappen werden in de negentiende eeuw veelvuldig toegepast in fabrieken en grote openbare gebouwen, zoals scholen en musea. Er konden grote overspanningen mee gerealiseerd worden, de constructies waren bestand tegen zware lasten en golden als brandvrij. Cuypers had hier al vrij vroeg ervaring mee en paste ze onder meer toe in het Amsterdamse Rijksmuseum (1875-1885) en het Centraal Station (1881-1889). Pruisische kappen komen ook voor in het Sint-Elisabethgesticht in Amsterdam (1886-1887), dat vrijwel tegelijkertijd gebouwd werd door Cuypers' leerling A.C. Bleys.

Afb. 117 Beschildeerde Pruisische kappen in een zaaltje van het Centraal Station in Amsterdam (Stadsarchief Amsterdam).

Afb. 118 Pruisische kappen in een van de gangen in de zuidvleugel van Bovendonk.

In de kelder zijn enkele grote ruimten overwelfd met Pruisische kappen: de ketelruimte, de bergingen voor kolen en kolengruis, de bierkelder en de bakkerij. In deze

¹⁶ Oosterhoff, 64-65 en Lorenz, 174-184, 300-316. In de vlasspinnerij te Shrewsbury (1796-1797) is een van de vroegste voorbeelden van deze constructiewijze aan te treffen. In Berlijn worden 'Pruisische kappen' voor het eerst toegepast in de ijzergieterij van August Borsig (1836-1837).

ruimten waren kolommen of andere steunpunten ongewenst en gold, met uitzondering van de bierkelder, het risico op brand. De onderlinge afstand tussen de I-profielen en de hoogte van de troggewelfjes verschilt daarbij per ruimte een weinig. De overige ruimten in de kelder zijn van tongewelven voorzien die ofwel haaks op de gevels en gangen gericht zijn of, zoals bij de gang in de voorbouw, evenwijdig aan de gevel. Wanneer er sprake is van grotere overspanningen zijn meerdere gewelven evenwijdig aan elkaar op pijlers geplaatst, die onderling door middel van bogen met elkaar verbonden zijn. In de ruimte die oorspronkelijk als regenbak ontworpen was maar die nu in gebruik is als kantine voor het keukenpersoneel zijn dergelijke tongewelven ook toegepast, daar rusten zij op transversaalbogen die dwars over de ruimte geslagen zijn.¹⁷

Afb. 119 Links: detailopname van een beschadigd gewelf in een gang van de noordvleugel. Zichtbaar is het metselwerk onder de pleisterlaag. Afb. 120 Rechts: Pruisische kappen in de voormalige bierkelder.

In de bibliotheek komen eveneens Pruisische kappen voor, zij het in een afwijkende uitvoering. Hier zijn telkens drie I-profielen geplaatst met daartussen de gewelven. De twee buitenste profielen ondersteunen het gewelf, terwijl aan het middenprofiel de stangen waaraan de galerijen zijn opgehangen bevestigd zijn. Een constructie waarbij de galerijen op ijzeren kolommen rusten die op de vloer geplaatst zijn is gebruikelijker, zie bijvoorbeeld de bibliotheek in het Rijksmuseum. De zware gewelfconstructie die hier nodig was bood echter de technische en architectonische mogelijkheden om de bibliotheektypologie op deze bijzondere wijze gestalte te geven.

¹⁷ De oorspronkelijke functie van deze ruimte is waarschijnlijk al tijdens de bouw gewijzigd; het toegangsportaal in de korte zijwand lijkt namelijk uit de bouwtijd te dateren.

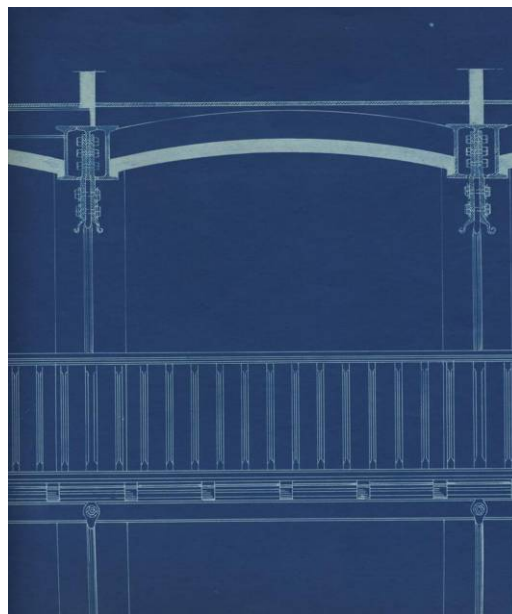
Afb. 121 De vroegere aardappelkelder in de voorbouw heeft drie parallelle ton- of segmentgewelven die rusten op een dubbele rij pijlers.

Afb. 122 Gedrukt ton- of segmentgewelf in de keldergang onder de voorbouw.

Afb. 123 Detailopname van de galerij en de overwelfingsconstructie in de bibliotheek. De stangen waarmee de galerijen aan de ijzeren I-profielen hangen zijn duidelijk zichtbaar.

Afb. 124 Uitsnede van een ontwerp-tekening van de bibliotheek met detail van de hangconstructie van de galerijen en de overwelfingsconstructie (NAi).

De ijzeren profielen worden bij de aansluitingen op de wanden extra ondersteund door smalle pilasters. Aan de onderzijde van het profiel heeft Cuypers de hangconstructie extra nadruk gegeven door de stangen onder het gewelf van decoratief smeedwerk te voorzien. De troggewelven zijn ondanks de breedte van de overspanning niet in beton, maar in bepleisterde baksteen uitgevoerd. Dit is

opmerkelijk omdat Cuypers reeds in 1894 voor de overkapping van de hall in kasteel De Haar ervaring had opgedaan met het zogeheten 'systeem Monier', een gewapend betonconstructie.¹⁸ Rond de eeuwwisseling raakte ook het systeem Hennebique in zwang, dat uiteindelijk aan de basis ligt van de monolithische betonbouw die met name in de industriële architectuur veel toegepast zou worden, zoals bijvoorbeeld bij *De kop van de Sphinx* in Maastricht (1910).¹⁹

Bij de bibliotheek van Bovendonk is de zware uitvoering van de ijzeren liggers door meer factoren bepaald dan alleen de galerijconstructie die aan het gewelf opgehangen is en de breedte van de troggewelven die het ondersteunt. Het blijkt dat de afstand tussen de ijzeren liggers overeenkomt met de beukmaat van de kamers op de verdieping daarboven. Op die liggers rusten dan ook de stenen tussenwanden van de kamers.

Afb. 125 Pruisische kap in de keuken met brede, lage troggewelven op drievoudig gekoppelde ijzeren I-profielen.

Afb. 126 Stucplafond in de bijkeuken. Hierboven bevindt zich waarschijnlijk een identiek gewelf als in de keuken.

In de zuidvleugel blijkt dezelfde constructie voor de keuken gebruikt te zijn. Deze heeft een breedte van drie traveeën en beslaat de vrijwel de volledige diepte van de vleugel tot aan de belendende arcade. Omdat op de bovenliggende verdieping, net als in de noordvleugel, eveneens een middengang met aan weerszijden

¹⁸ Kok, p. 50.

¹⁹ Voor het onderscheid zie de brochure van de RACM, *Beton, schade en analyse*, Zeist 2004, p. 2; voorts het rapport *De kop van de Sphinx* van Res nova, 2006.

kamers voor de studenten gesitueerd is moest ook hier een zware constructie aangebracht worden voor ondersteuning van de wanden tussen de kamers. In de bijkeuken is weliswaar een vlak stucplafond aanwezig, maar dit is lager dan de zoldering in de keuken. Het is dan ook zeer aannemelijk dat boven dit stucgewelf, dat waarschijnlijk later aangebracht is, eenzelfde overspanning als in de keuken en de bibliotheek aanwezig is.

In de vroegere gang op de eerste verdieping van de noordvleugel, evenwijdig aan de bibliotheek komt dezelfde overspanning voor. Deze gang is, zoals uit oude foto's blijkt, al vroeg afgescheiden en als studiezaal in gebruik genomen, maar fungeert tegenwoordig als de zogeheten 'nieuwe bibliotheek'.

Afb. 127 De 'nieuwe bibliotheek' op de eerste verdieping van de noordvleugel, gezien in westelijke richting. Deze ruimte was oorspronkelijk een gang.

Afb. 128 Detailopname van de 'nieuwe bibliotheek', met pilaster tussen twee vensters, opgelegde balk en vlak gewelf. De vensters volgen de vorm van het gewelf.

Op het eerste gezicht lijkt de gewelfconstructie identiek te zijn aan die van de bibliotheek en als het ware doorgetrokken te zijn over deze ruimte. De overspanningen zijn echter niet identiek. De reden daarvoor is dat door het ontbreken van de bibliotheekgalerijen de constructie ter plaatse lichter uitgevoerd kon worden. In de nieuwe bibliotheek zijn de gewelven daarom verder naar beneden doorgetrokken en rusten zij op relatief smalle balken die aan beide uiteinden zijn opgelegd op smalle pilasters. De balken zijn mogelijk eveneens vervaardigd van

beton (in dat geval vrijwel zeker volgens het systeem Hennebique). Op deze balken rusten eveneens de bovenliggende scheidingswanden van de studeerkamers van de theologanten.

Over de middengangen van de achtervleugels zijn overwegend Pruisische kappen aan te treffen. De zuidvleugel, die in twee fasen is gebouwd, vormt daarop een uitzondering. In het oudste gedeelte, tussen de hoofdvleugel en het trappenhuis, zijn eenvoudige vlakke stucgewelven toegepast waarboven zich vermoedelijk traditionele balklagen bevinden. Overigens is het stucplafond in de gang op de eerste verdieping omstreeks 1950 met isolerende platen afgewerkt. In het gedeelte van de zuidvleugel dat in de tweede fase gerealiseerd is zijn in de gangen, evenals in de onderliggende kelder, smalle gemetselde troggewelven op ijzeren I-profielen aangebracht. Hieruit blijkt dat tijdens de bouw van het complex besloten is tot wijziging van het ontwerp. De aanleiding tot deze wijziging is onbekend, maar heeft wellicht tot de stijging van de bouwkosten geleid die bij de realisering van de derde bouwphase (noordvleugel) bezuinigingen noodzakelijk maakte.²⁰

Afb. 129 Middengang in de zuidvleugel, eerste fase (1903-1904), met stucplafonds onder houten balklagen.

Afb. 130 Middengang in de zuidvleugel, tweede fase (1904-1905), met gemetselde troggewelven op ijzeren I-profielen.

²⁰ Caulil, pp. 84-86.

Het is wellicht eveneens als gevolg van deze bezuinigingen dat de overwelfing van de westelijke gang op de tweede verdieping van de noordvleugel afwijkend is uitgevoerd. Hier treft men geen ijzeren liggers aan, maar houten balken waartegen aan de zijkanten houten regels gespijkerd zijn. Deze dragen de gemetselde troggewelfjes, die iets smaller zijn uitgevoerd dan in de andere gangen. Hierdoor is, om de traveemaat van de onderliggende verdiepingen te volgen, een andere indeling van de gewelven tot stand gekomen: ter plaatse van de brede liggers van de bibliotheek zijn in deze gang dubbele balken met een smalle tussenruimte toegepast waartussen telkens vier gewelfjes op enkele balken geslagen zijn. Wellicht dat het hiervoor gebruikte hout afkomstig is uit de gesloopte voorganger van het complex. Op plaatsen waar de verf is afgebladderd is te zien dat deze balken oorspronkelijk eveneens een kleurige afwerking hadden.

Afb. 131 Westelijke middengang op de tweede verdieping van de noordvleugel. Houten balken dragen hier de gemetselde troggewelfjes.

Afb. 132 Detailopname van het gewelf in de westelijke middengang van de noordvleugel. Onder de witsellagen is de oorspronkelijke afwerklaag te voorschijn gekomen.

De zolderingen in de kamers van de professoren verschillen per verdieping en naar gelang van de functie. De meeste representatieve zolderingen treft men aan op de begane grond, in de zitkamer van de president en in de professorenzitkamer daarnaast. Deze kamers zijn voorzien van cassettenplafonds met een verdeling in zes vakken. De houten balken zijn donker gebeitst, de vakken uitgevoerd met vlak pleisterwerk. Uit nader onderzoek zal moeten blijken of hier een polychroom decoratief schema aanwezig is geweest of een monochrome afwerkingslaag. Verwacht mag worden dat eventuele schilderijen samengesteld waren uit eenvoudige geometrische patronen in een terughoudend kleurengamma.

Afb. 133 Cassettenplafond in de zitkamer van de president op de begane grond van de voorbouw.

Afb. 134 Vlak stucplafond met houten kooflijst in een van de zitkamers van de professoren.

De zitkamers van de professoren op de eerste verdieping hebben vlakke stucplafonds, die echter langs de randen van een zware geprofileerde houten lijst zijn voorzien. Deze lijst is evenals het overige houtwerk donker gebeitst. Op het plafond van de oorspronkelijke bisschopskamer, tegenover het hoofdtrappenhuis, was deze houten kooflijst echter achterwege gelaten.

Afb. 135 Stucplafond in een professoren-slaapkamer op de eerste verdieping van de voorbouw.

Afb. 136 Plafond met akoestische tegels op de eerste verdieping van de zuidvleugel in een voormalige studentenkamer.

De stucplafonds in de slaapkamers van de professoren en in de studeer- en slaapkamers van de studenten-theologanten zijn het eenvoudigst uitgevoerd. Met uitzondering van een smalle perklijst zijn deze plafonds geheel vlak. In de voorbouw verkeren de meeste plafonds nog in de oorspronkelijke toestand. In de zuidvleugel zijn de stucplafonds bij verbouwingen beplakt met akoestische tegels. In de noordvleugel zijn in de studeer- en slaapkamers alle originele stucplafonds door moderne verlaagde plafonds aan het zicht onttrokken.

2.2.8 Deuren, kozijnen en ander houtwerk

Deuren en kozijnen — Het seminariecomplex is relatief gesloten. In de buitengevels geeft slechts een beperkt aantal deuren, alle in de risalieten geplaatst, toegang tot het gebouw. De voornaamste is de monumentale dubbele deur in het hoofdportaal in de voorgevel die donker gebeitst is. De deur is aan de buitenzijde voorzien van opgelegde verticale delen die gedeeltelijk uitgehold en gedeeltelijk van een groef voorzien zijn. Het zwartgeschilderde ijzeren beslag met florale motieven (rozetten) heeft vooral een decoratieve functie maar is tevens bedoeld ter versteviging van de constructie van de deur. Ook de horizontale reeksen zware toognagels waarmee de verticale delen op de eigenlijke deuren zijn vastgezet vormen, bedoeld of onbedoeld, een decoratief accent.

Afb. 137 Het hoofdportaal dat met siersmeedwerk gedecoreerd is.

Afb. 138 Binnenzijde van het hoofdportaal met zichtbaar stijl- en regelwerk.

Aan de binnenzijde is het raamwerk van zware stijlen en dorpels waaruit de deur is opgebouwd in het zicht gelaten.

De overige buitendeuren zijn op dezelfde wijze vormgegeven als de dubbele deur in het hoofdportaal, zij het dat de afwerking soberder is. Het ijzeren beslag is gereduceerd tot een minimum, strakke banden met spaarzame decoraties bepalen het aanzien van de deuren. De reeksen toognagels vormen daardoor, meer dan in het hoofdportaal, sprekende accenten. Op de kelderdeur is het beslag zelfs geheel weggelaten. De decoratief behandelde gehengen en de bewerkte smeedijzeren deurklink vormen de enige decoratieve accenten op deze deur.

Ook de buitendeuren aan de hofzijde zijn voorzien van opgelegde verticale delen die gedeeltelijk uitgehold en gedeeltelijk van een groef voorzien zijn. De toiletdeuren in de uitbouwen aan de achterzijde van het complex blijken aan de binnenzijde eveneens uit een raamwerk van zware stijlen en dorpels samengesteld te zijn. Dit lijkt op het eerste gezicht vreemd, maar is volstrekt logisch wanneer men bedenkt dat deze uitbouwen oorspronkelijk als open arcadebouw uitgevoerd waren en de toiletdeuren dus passend bij hun functie als buitendeur waren vormgegeven.

Afb. 139 Deur in het portaal van de zuidgevel.

Afb. 140 Keldertoegang in de zuidgevel.

Afb. 141 Dubbele deur in het hoofdportaal in de noordgevel.

Afb. 142, afb. 143 en afb. 144 (v.l.n.r.): verschillende buitendeuren met opgelegde verticale delen: deur naar een klaslokaal onder de hofarcade, toiletdeuren in de noordelijke toilet-uitbouw en binnenzijde van een buitendeur in de zuidvleugel met zichtbare stijlen en dorpels.

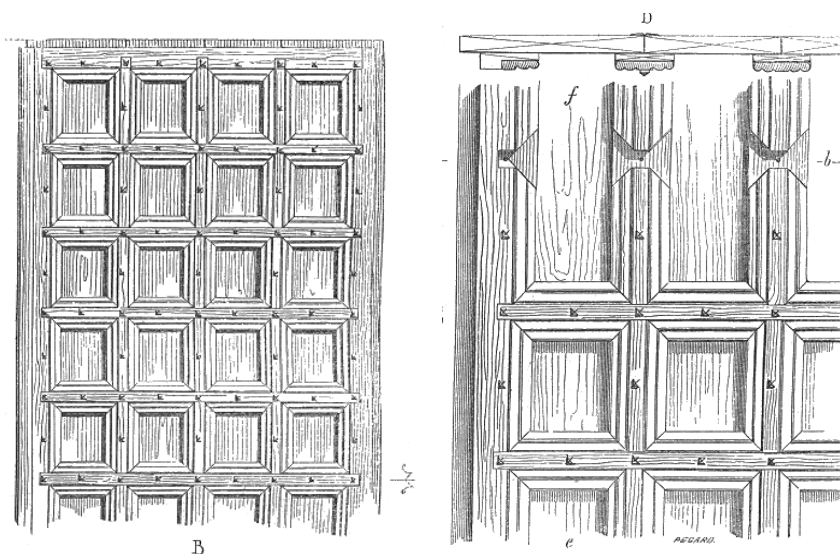
In het interieur valt, dwalend door de gangen van het complex, onmiddellijk de tot in detail doorgevoerde kleurstelling van het houtwerk op. Paneeldeuren die in een subtiële combinatie van lichte en donkere tinten gebeitst zijn, met groengelakte kozijnen en donker gebeitste belegstukken en lijstwerk. Ook het houtwerk in alle kamers was op deze wijze behandeld. Dit is de kleurstelling die Cuypers in veel van zijn gebouwen toepaste, onder andere in zijn woonhuis aan de Amsterdamse Vondelstraat 77. In de loop der tijd is dit kleurenschema op veel plaatsen onder nieuwe, meestal monochrome afwerkingen verdwenen, maar in de gangen en in enkele kamers is het nog algemeen aanwezig, hoewel vaak aangetast en enigszins gewijzigd.

Door de uniforme afwerking van de deuren valt de grote verscheidenheid aan toegepaste deurtypen en formaten in het complex minder op. Al naar gelang het belang van de ruimte waartoe de betreffende deur toegang geeft is deze rijker of soberder behandeld. In hoofdlijnen zijn alle deuren volgens hetzelfde model uitgevoerd. Het betreft paneeldeuren met een verdeling in zes vakken, met bossingen op zowel de panelen als de stijlen en dorpels. De horizontale dorpels zijn aan de onderzijden niet gebosseerd maar van een geschaafd profiel voorzien. Alle panelen zijn als staande rechthoeken uitgevoerd, waarbij de twee middenpanelen het hoogst zijn. In sommige gevallen zijn de bovenste, nagenoeg vierkante panelen vervangen door ruitjes of glas-in-lood, zoals bij de deur naar de sacristie.

Afb. 145, afb. 146 en afb. 147 (v.l.n.r.): voorbeelden van deuren op verschillende plaatsen in Bovendonk: kamerdeur in de zuidvleugel, deur naar de sacristie in de hoofdvleugel en dubbele kast met smalle en brede deur in een kamer in de noordvleugel. De oorspronkelijke polychromie is nog intact: donkergroen kozijn met donkergebeitste belegstukken; de panelen van de deuren en het bovenlicht zijn lichtgebeitst, de stijlen en dorpels donker.

In de hoofdvleugel hebben de deuren naar de gangen geen bovenlichten, behalve op die plekken waar zij aansluiten op de trappenhuizen en de aangrenzende vleugels. In dat geval is er tevens sprake van dubbele deuren die gedeeltelijk verglaasd zijn. De bovenlichten, die evenals de deuren afhankelijk van de locatie verschillend zijn vormgegeven, zijn in dat geval opgevuld met decoratieve glas-in-loodpanelen. De lage bovenlichten van de kamerdeuren in de beide achtervleugels worden door verticale roeden in drie ruiten van gelijke grootte verdeeld.

Afb. 148 en afb. 149: voorbeelden van paneeldeuren uit het lemma Menuiserie uit de Dictionnaire raisonné van Viollet-le-Duc.

Afb. 150 Dubbele deur met bovenlicht en dichte zijpanelen tussen de gangen van de voorbouw en de noordvleugel (begane grond).

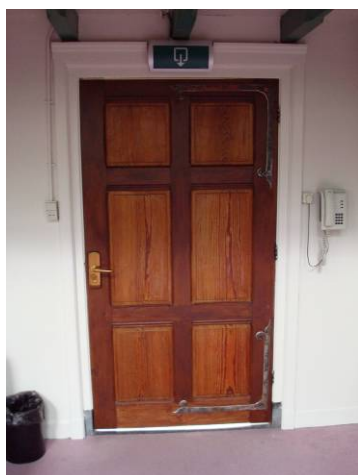
Afb. 151 Dubbele deur met bovenlicht naar het trappenhuis aan het noordelijke uiteinde van de gang in de voorbouw (eerste verdieping).

Slechts enkele deuren hebben meer nadruk gekregen. Dit betreft deuren op bijzondere locaties die om een meer representatieve behandeling vroegen. Zo bevindt zich in de nieuwe bibliotheek bij de doorgang naar het trappenhuis een fraaie dubbele deur die boven de twee onderpanelen geheel verglaasd en van glas-in-lood voorzien is. Deze deur, die vermoedelijk ooit de afscheiding tussen de sacristie en de dagkapel (Zusterkapel) vormde, heeft een fraaie gesneden middenstijl in gotische vormen en is op de hoeken voorzien van L-vormige smeedijzeren elementen met decoratief bewerkte uiteinden. Dergelijke gesmede decoraties komen ook voor op de deuren van de bibliotheek op de begane grond. De fraaie dubbele deur van de vestibule naar de gang kent per deur een breedte van drie vakken en heeft in de bovenpanelen glas-in-loodpanelen. Deze deuren liggen momenteel helaas opgeslagen in de kelder.

De drie vergaderzalen op de begane grond van de hoofdvleugel kunnen onderling met elkaar worden verbonden doordat zij door middel van scharnierende houten puiken met elkaar verbonden zijn. Hetzelfde geldt ook voor de refter en recreatiezaal in de zuidvleugel. De detaillering en polychromie van deze deurenwanden is gelijk aan de afwerking van de overige binnendeuren.

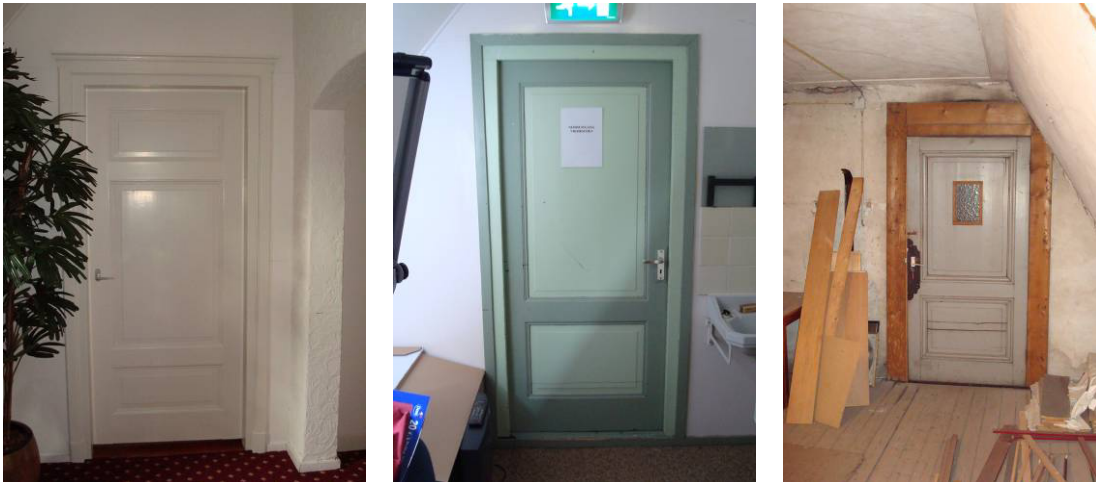

Afb. 152 en afb. 153 De houten pui tussen de refter en de recreatiezaal in gesloten (links) en geopende toestand (rechts).

Afb. 154, afb. 155 en afb. 156 (v.l.n.r.): voorbeelden van deuren op verschillende plaatsen in Bovendonk: bibliotheekdeur op de begane grond, dubbele deur in de 'nieuwe bibliotheek' en de deuren die zich vroeger in de tocht pui tegenover de hoofdingang bevonden.

Op de zolderverdieping van de noordvleugel komen overigens deuren voor die qua maatvoering en detaillering geheel afwijken van de door Cuypers ontworpen deuren in het seminariecomplex. Dit zijn deuren die zijn herplaatst uit de zogenaamde 'Nieuwe Bouw' die gesloopt werd voorafgaand aan de bouw van de noordvleugel van het seminarie. De meeste deuren kregen na een grondige opknappbeurt een tweede leven als kastdeur in de kamers op de tweede verdieping, maar deze zijn inmiddels allemaal weer verdwenen bij de modernisering van de kamers. Ook op de doorgang tussen de zolders van de hoofdvleugel en de zuidvleugel is een – beschadigde – oude deur hergebruikt.

Afb. 157, afb. 158 en afb. 159 (v.l.n.r.): voorbeelden van hergebruikte negentiende-eeuwse deuren op de bovenverdieping van de noordvleugel van Bovendonk. De deur rechts bevindt zich op de doorgang tussen de zolders van de zuidvleugel en de hoofdvleugel.

Geheel verschillend van karakter zijn de deuren van de natte cellen die omstreeks 1950 op de verdiepingen van de achtervleugels ingebouwd zijn. Deze deuren zijn vlak afgewerkt en aan de bovenzijde van een eenvoudig ruitje van gewolkt glas voorzien. De afwerking is gebroken wit.

Afb. 160 Wc-deuren op de eerste verdieping van de zuidvleugel.

In de kelder komen tenslotte naast de in het complex gebruikelijke deuren ook eenvoudige delendeuren voor die door middel van zware ijzeren gehengen aan grote duimen opgehangen zijn.

Afb. 161 Eenvoudige delendeur in de keldergang onder de voorbouw.

Afb. 162 Delendeur tussen de bakkerij en de vroegere kolenberging in de zuidvleugel. De ijzeren gehengen en duimen zijn zichtbaar.

Vensters — Overeenkomstig Cuypers' rationele principes is ieder type ruimte herkenbaar aan een eigen, kenmerkende venstervorm. De afwerking en detaillering waren daarbij echter net als bij de deuren het geval is door het gehele complex gelijk. De vensters van de gangen en trappenhuizen, refter en recreatieruimte, de klaslokalen en de bibliotheek kregen daarbij vanzelfsprekend de meeste aandacht.

Rafter en recreatiezaal en de verbindingscorridors zijn herkenbaar aan de brede zesdelige raamopeningen waarvan de bovenlichten met kleurig glas-in-lood gevuld zijn. Ook de onderste raamvelden zijn van glas-in-loodpanelen voorzien, nu echter van blank vensterglas en met een verdeling in drie boven elkaar geplaatste vakken. De stijlen en regels van de vensters zijn gebosseerd. In de klaslokalen en de 'nieuwe bibliotheek' komen soortgelijke vensters voor, echter nu met een segmentboog aan

de bovenzijde.²¹ Het klaslokaal heeft in de bovenlichten geen glas-in-lood, maar vermoedelijk is dat wel aanwezig geweest. In de onderste vakken van het raam komen namelijk dezelfde panelen voor als in de verbindingscorridor. De ramen van de 'nieuwe bibliotheek' zijn geheel met blanke glas-in-loodpanelen gevuld, wellicht dat dit in overeenstemming is met de oorspronkelijke situatie in de klaslokalen. De smalle ramen in het midden kunnen afzonderlijk geopend worden. De vorm van de gewelven van de bibliotheek, vlakke tongewelven tussen ijzeren liggers, is bepalend geweest voor de vorm van de vensters, deze volgen namelijk aan de bovenzijde de vorm van de tongewelven. De bibliotheek is in de noordgevel herkenbaar aan de hoge, met glas-in-loodpanelen bezette tweelichtvensters met gemetselde vensterstijlen.

Afb. 163, afb. 164 en afb. 165 (v.l.n.r.): venster van de gang (hofzijde), refter (buitenzijde) en klaslokaal (buitenzijde). De indeling van de vensters is grotendeels gelijk, slechts de beëindiging aan de bovenzijde verschilt.

De vensters van de woonvertrekken waren in hoofdzaak gelijk, waarbij het voornaamste verschil was ingegeven door de locatie. In de hoofd vleugel waren hoge en relatief smalle gekoppelde schuiframen toegepast die als kruiskozijnen waren vormgegeven. Daarmee pasten ze geheel in het quasizeestiende-eeuwse gevelbeeld met decoratieve speklagen in het metselwerk en de trapgevels. Helaas zijn al deze vensters circa tien jaar geleden vervangen door kunststof kozijnen wat tot een aanzienlijke en betreutswaardige verarming van het gevelbeeld heeft geleid.

²¹ De zogeheten 'nieuwe bibliotheek' is ingericht op de plek van de verbindingsgang langs de bibliotheek en was door genoemde kozijnen aan het exterieur als zodanig herkenbaar.

Afb. 166 Gekoppeld schuifvenster met roedeverdeling op de tweede verdieping van de noordvleugel (buitengevel).

Afb. 167 Kunststof kozijn op de eerste verdieping van de noordvleugel (hofgevel). Het kozijn is veel te ijl en mist een roedeverdeling.

De woon- en slaapkamers van de theologanten zijn eveneens uitgerust met gekoppelde schuifvensters. Deze zijn echter kleiner dan de exemplaren in de voorgevel, ze corresponderen met de lagere verdiepingshoogte in de achtervleugels. Bovendien zijn deze vensters zowel in de bovenlichten als in de schuiframen van een verticale roede voorzien waardoor het relatief grote glasoppervlak verder gebroken wordt. In de noordvleugel zijn alle oorspronkelijke vensters ten westen van het trappenhuis, zowel aan de hofzijde als de buitenzijde, vervangen door exemplaren in kunststof, net als in de voorgevel. In de overige gevels zijn ze echter tot op heden bewaard gebleven. Door het verschil in uitstraling van beide versies is ook goed zichtbaar hoe belangrijk de oorspronkelijke vensterindeling en kozijndikte voor de uitstraling van de gevel zijn. Niet alleen bieden de verticale vensterroeden en stijlen een effectief tegenwicht aan de horizontale belijning van de gele spekbanden in het metselwerk, zij bewerkstelligen tevens een optische verkleining van de vensteropeningen in het muurvlak. De ijle kunststof kozijnen met hun afwijkende indeling zonder roeden geven de vensters het karakter van gaten in de gevels.

Ook in de keuken en in de achtergevels van de noord- en zuidvleugel zijn nieuwe kozijnen aangebracht. Deze kozijnen zijn in de westgevel van de noordvleugel eveneens van kunststof, maar in de zuidvleugel en de keuken van hout. Deze benaderen weliswaar het oorspronkelijke ontwerp maar missen ook hier de verfijning en karakteristieke detaillering van Cuypers.

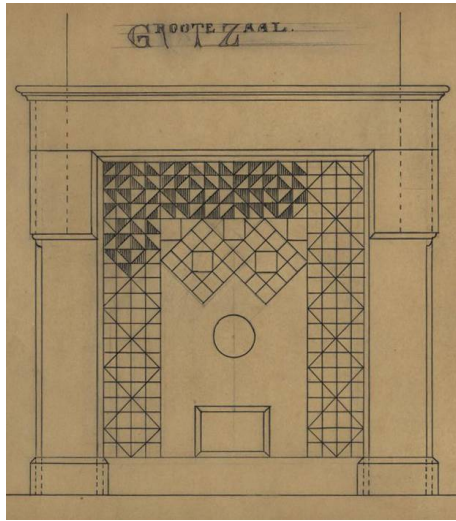
2.2.9 Schouwen

Inleiding —Bovendonk is een van de eerste complexen in Nederland waar, al bij de bouw, op grote schaal centrale verwarming is geïnstalleerd. Een uitzondering werd binnen het complex echter gemaakt voor de vertrekken in de hoofdvleugel. De woonkamers van de president, de professoren en de bisschop, alsmede de zalen op de begane grond en de eetzaal van de professoren zijn alle uitgerust met schouwen van marmer of hardsteen. Slaapkamers werden tot zeer recent in de regel niet verwarmd en ook in Bovendonk komen dus geen stookplaatsen voor in de voormalige slaapkamers.

Vermoedelijk hebben de eisen van 'decorum' en de traditionele opvattingen over binnenhuisarchitectuur een grote rol gespeeld bij de keuze voor deze wijze van verwarming. Vanaf de zestiende eeuw kreeg de haard in het Nederlandse woonhuis namelijk een steeds prominentere rol in het interieur. Van zuiver functioneel onderdeel van het interieur werd de haard tot een statussymbool. Vooral in de zeventiende- en achttiende eeuw werd het gebruik om de haarden met fraaie schouwen in samenhang met de rest van het interieur te ontwerpen. Een dergelijke haardpartij vormde doorgaans het compositorische en esthetische middelpunt in de uitmontering van een vertrek. Voor de haarden werden gietijzeren hout- of kolengestookte kachels geplaatst. Deze traditie kende een zeer lang *Nachleben*. Het was namelijk zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog ondenkbaar om een representatieve ruimte in te richten zonder monumentale haardpartij.

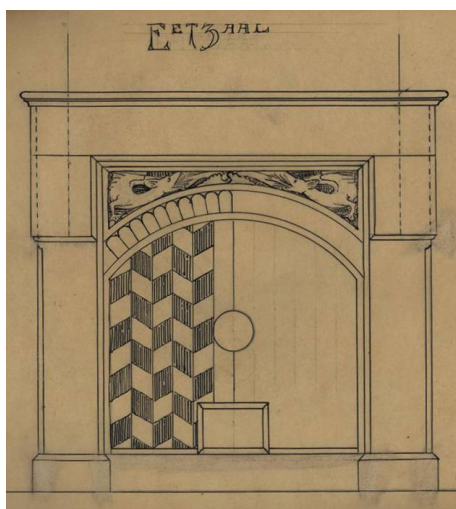
Dat de haardpartijen in Bovendonk niet alleen decoratief gedacht waren blijkt uit de duidelijk sporen van gebruik. Vanwege de aanwezigheid van de haardpartijen lijkt het niet aannemelijk dat de vertrekken in de hoofdvleugel oorspronkelijk al met CV-installaties zijn uitgerust. Een ander argument voor deze aanname is aan te treffen in de voormalige zitkamer van de bisschop. Daar zijn de leidingen van de CV-installatie die omstreeks 1950 is geïnstalleerd vanuit de vloer dwars door de bodem van de vaste boekenkast aangelegd.

Vormgeving — Wat de vorm van de schouwen betreft blijkt dat er twee typen voorkomen. In de eerste plaats zijn er de door Cuypers ontworpen schouwen op de begane grond. In de voormalige eetzaal van de professoren en in de buitenste twee vergaderzalen zijn dat monumentale schouwen van donkere hardsteen, waarvan de tegels in geometrische patronen op de achterwand een echo vormen van de decoratieve tegelvloeren in de gangen. Vergelijking van de overgeleverde schouw met de ontwerptekening toont aan dat Cuypers bij het ontwerpen van de geometrische tegelpatronen gebruik maakte van een eenvoudig basistraster, bestaande uit vierkanten en ruiten, dat hij vervolgens verder onderverdeelde. Het ontwerp is overigens in eenvoudiger vorm uitgevoerd.

Afb. 168 Links: ontwerptekening voor een van de twee schouwen in de 'grote zaal', de reeks van drie geschakelde vergaderzalen in de hoofd-vleugel. Afb. 169 Rechts; schouw van hardsteen met tegels in decoratieve patronen in de meest zuidelijke van de drie vergaderzalen.

De schouw in de eetzaal zou volgens de ontwerptekening bovendien gedecoreerd worden met draakjes – op deze plaats heel toepasselijk het vuur symboliserend –in de hoeken boven de getoogde decoratie van de achterwand. Deze schouw is echter omgebouwd tot open haard waarvoor een ruime stookopening is aangebracht. De achterwand is vervolgens bekleed met kleine, ruw behakte grijs witte marmers strips. Bij die gelegenheid is waarschijnlijk ook de grote plaat hardsteen met afgeronde hoeken aangebracht die voor de open haard op de vloer ligt.

Afb. 170 L: ontwerptekening voor de schouw in de voormalige eetzaal van de professoren. In de hoeken van de achterwand zijn draakjes uitgebeeld. Afb. 171 R: schouw in de voormalige eetzaal van de professoren. De stookopening is vergroot en rondom afgewerkt met ruw behakte grijze marmers strips.

In de voormalige zitkamers van de president en de bisschop komen leverkleurige marmeren schouwen voor met een fijne witte adering. Vermoedelijk zijn deze schouwen, evenals de schouwen in de vergaderzalen en de eetzaal, op de achterwand oorspronkelijk afgewerkt met tegels in decoratieve geometrische patronen. Deze schouwen zijn kleiner en soberder van uitvoering dan in de meer publieke ruimten wat in samenspraak is met het meer besloten karakter van deze vertrekken.

De achterwand van de schouw in de voormalige zitkamer van de president is echter aan het zicht onttrokken door wit plaatmateriaal. In de voormalige kamer van de bisschop (nu: directeurskamer) is een plaat leverkleurig marmer tegen de achterwand bevestigd. Bovendien is het oorspronkelijke marmeren dekstuk vervangen door een houten exemplaar met marmerimitatie en eenvoudige decoraties op de uiteinden. De originele plaat is hoogstwaarschijnlijk van de schouw losgekomen en kapot gevallen.

Afb. 172 Schouw in de voormalige zitkamer van de president (kamer 17).

Afb. 173 Schouw in de voormalige zitkamer van de bisschop (kamer 14).

Op de eerste verdieping is in de kamer boven de vestibule, de oorspronkelijke zitkamer van de bisschop, een soortgelijke schouw te vinden als in de woonvertrekken op de onderliggende verdieping. Deze is echter in een fraaie groene geaderde marmersoort uitgevoerd. Helaas is ook deze schouw ernstig beschadigd.

Opmerkelijk genoeg is er in de vroegere zitkamers ten noorden en ten zuiden van de bisschopskamer een geheel ander type schouw aan te treffen. Het blijkt om

achttiende- en negentiende-eeuwse schouwen te gaan die bij de inrichting van deze vertrekken zijn herplaatst uit het oude gebouwencomplex van het seminarie. Enkele schouwen zijn wellicht zelfs uit het laatachttiende-eeuwse zomerverblijf van bisschop De Nelis afkomstig. Tegen de achterwanden van de schouwen heeft Cuypers, overeenkomstig de behandeling van de overige schouwen in dit bouwdeel, tegels in decoratieve patronen geplaatst die echter niet alle passen bij het karakter van deze schouwen.

De achttiende-eeuwse schouwen kenmerken zich door hun strakke vormgeving en neoclassicistische detaillering. In kamer 6 (zie plattegrond) bevindt zich een roodmarmeren schouw met witte en grijze aders en witmarmeren rozetten op de hoeken tussen de penanten en het dekstuk.

Afb. 174 Schouw van groen marmer in de oorspronkelijke zitkamer van de bisschop op de eerste verdieping (kamer 1).

Afb. 175 Achttiende-eeuwse schouw in een van de professorenkamers (kamer 6) op de eerste verdieping.

In kamer 5 (zie plattegrond) is een grijs marmeren schouw geplaatst met op het dekstuk witmarmeren rozetten op de hoeken en een gerekte diamantkop van hetzelfde materiaal in het midden. Het dekstuk was onder de dekplaat van een eren tandlijst voorzien waarvan nog steeds sporen zichtbaar zijn. De penanten zijn voorzien van groeven zodat deze het voorkomen van pilasters krijgen.

Kamer 4 (zie plattegrond) is eveneens uitgerust met een roodmarmeren schouw met witte adering, dit exemplaar is echter iets rijker geornamenteerd. De penanten zijn van groeven voorzien. Op de hoeken ook hier witmarmeren rozetten. In het midden

van het dekstuk is een witmarmeren paneeltje ingelaten waarop een tweetal met lint aan elkaar gebonden lauriertakken zijn uitgehakt. De door Cuypers aangebrachte gele, bruine en zwarte tegels tegen de achterwand disharmoniëren zowel met het rode marmer als met de fijne vormen van de schouw.

Afb. 176 Achttiende-eeuwse schouw in een van de professorenkamers op de eerste verdieping (kamer 5).

Afb. 177 Achttiende-eeuwse schouw in een van de professorenkamers op de eerste verdieping (kamer 4).

De schouwen aan de noordzijde van de eerste verdieping van de noordvleugel zijn negentiende-eeuws en eveneens in iedere kamer verschillend. Kamer 10 heeft een roodmarmeren schouw met witte adering met op de penanten rijk gebeeldhouwde witmarmeren consoles die het dekstuk dragen. De achterwand is door Cuypers opnieuw voorzien van gele, bruine en zwarte tegels in geometrische patronen.

Afb. 178 Detail van het witmarmeren paneeltje op de schouw in kamer 4.

Afb. 179 Negentiende-eeuwse roodmarmeren schouw in een van de professorenkamers op de eerste verdieping (kamer 10).

Afb. 180 (links) en afb. 181 (rechts): negentiende-eeuwse schouwen in de professoren-kamers op de eerste verdieping: kamer 11 (links) en kamer 7 (rechts).

Kamer 11 heeft een fraaie leverkleurige marmeren schouw met tegen de penanten consoles op korte pilasters. De oorspronkelijke betegeling van de achterwand is verdwenen. De schouw van kamer 7 is vrijwel gelijk aan de schouw van kamer 10, alleen is dit exemplaar uitgevoerd in zwart marmer met een witte adering en witmarmeren consoles. Net als in kamer 11 is ook hier de betegeling van de achterwand verwijderd of aan het zicht onttrokken.

Ook op de tweede verdieping is in de grote kamer in de middentravee een oude schouw aanwezig. Het model is wederom negentiende-eeuws en vervaardigd van zwart marmer met een witte adering. Twee eenvoudige consoles op de penanten, in dezelfde kleur als de schouw, dragen een architraaf waarop de dekplaat rust. Tegen de achterwand ook hier tegels van Cuypers, nu met een middenveld in zwarte tegels waarlangs twee banden van bruine en gele tegels in zandlopermotief.

Afb. 182 Negentiende-eeuwse schouw op de tweede verdieping.

Het hergebruik van de haarden in de nieuwbouw past volledig in de manier waarop Cuypers ook elders met 'spolia' omging. Deze traditie uit de oudheid en de Middeleeuwen stimuleerde Cuypers en De Stuers hergebruik van oudere fragmenten in het Rijksmuseum tot een kunst apart te ontwikkelen. Deze werkwijze zal de herplaatsing in Hoeven wel hebben beïnvloed. Zo bleef het 'verhaal van de plek' in het complex aanschouwelijk, zoals in het Rijksmuseum 'het verhaal van het nationale verleden' beleefbaar was gemaakt.²²

2.2.10 Overige details

Bovendonk kent nog enkele bijzondere en specifieke onderdelen die apart belicht moeten worden. In deze paragraaf zullen zij kort over het voetlicht komen.

Verwarming — De verwarming van het seminariecomplex geschiedde door middel van centrale verwarming. De studeer- en slaapkamers van de theologanten, de klaslokalen en bibliotheek bezaten, zoals in de paragraaf over de schouwen al genoemd is, geen van alle eigen stookgelegenheid. Op een oude prentbriefkaart van de bibliotheek is midden in de ruimte een gietijzeren radiator op sierlijke pootjes zichtbaar. In het gebouw zijn echter geen oude radiatoren aangetroffen. Alle nog aanwezige radiatoren dateren uit de jaren vijftig. De oorspronkelijke installaties werden geleverd door de nog altijd bestaande firma Arendt, Milner & Evers uit Hannover. De Nederlandse vertegenwoordiger van het bedrijf, B. Landheer jr. uit Rotterdam voerde de installatiewerkzaamheden uit. In de ketelruimte in de zuidvleugel is een tweetal oude ketels bewaard gebleven. De kolen die als brandstof voor deze installatie dienden werden opgeslagen in de zeer omvangrijke kolenberging in de aangrenzende kelder.

In 1950 werd de bestaande kelder onder het meest westelijke klaslokaal van de noordvleugel uitgebreid met een ruime betonnen kolenkelder die buiten het gebouw ligt. Op het maaiveld is deze te herkennen als verhoogd liggende betonnen plaat met ijzeren deksels die de stortgaten voor de kolen afsluiten. In de bestaande kelder werden nieuwe stookketels geïnstalleerd, waarvan restanten (met asbest) nog altijd in de kelder liggen. Tegen de westgevel van de noordvleugel werd een nieuwe, vierkante schoorsteen gemetseld.

Grijswatercircuit — Op de zolder van de zuidvleugel bevinden zich twee open reservoirs van geklonken ijzer die deel uitmaakten van het zogenaamde grijswatercircuit. Tot 1925 was het complex niet aangesloten op waterleiding en waren de bewoners

²² Van Leeuwen, *Maakbaarheid*, pp. 118-124.

voor drinkwater aangewezen op water dat uit een geslagen put ('Artesische bron') gewonnen werd. Voor huishoudelijk gebruik en het doorspoelen van de privaten werd regenwater gebruikt, dat werd opgevangen in een groot reservoir onder de binnenplaats. Via een ondergronds buizenstelsel werd het regenwater, dat afkomstig was uit de dakgoten, naar de 'regenbak' geleid waarin het water tevens werd gezuiverd. Hierna werd het naar de zolder van de zuidvleugel gepompt, waar het in de genoemde reservoirs werd opgeslagen en van daaruit door het complex werd gedistribueerd. Door de ligging op zolder ontstond tevens de benodigde druk op de leidingen waardoor het water uit de tappunten kon stromen.

Afb. 183 Relicten uit het verleden: in onbruik geraakte (druk)ketels in de kelder.

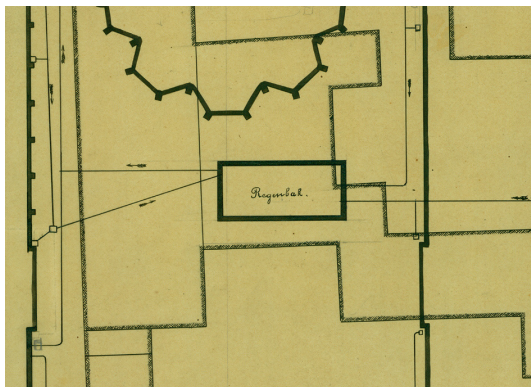

Afb. 184 Een van de twee open kuipen van geklonken ijzer op de zolder van de zuidvleugel die deel uitmaakte van het grijswatercircuit.

De loop van het ondergrondse buizenet kan bovengronds aan de talloze natuurstenen putdeksels in het maaiveld, langs de gevels, herkend worden. Ze bevinden zich in de nabijheid van de regenpijpen die het buizenet voedden en zijn, evenals de regenpijpen, op regelmatige onderlinge afstanden gesitueerd.

Cuypers had reeds veel ervaring met de aanleg van dergelijke voorzieningen en hield zichzelf op de hoogte van de nieuwste ontwikkelingen op dit gebied. Zijn woonhuis in Roermond was bijvoorbeeld het eerste huis in ons land dat voorzien was van een watercloset met stromend water. Het in Hoeven toegepaste systeem werd ongeveer gelijktijdig ook in Kasteel De Haar in Haarzuylens aangelegd.

Voor een intensief bewoond complex als Bovendonk kende dit systeem echter een belangrijk nadeel, namelijk de afhankelijkheid van de hoeveelheid neerslag, die bovendien gedurende het jaar niet gelijk is. Bovendonk was oorspronkelijk niet voorzien van badkamers, wat op het eerste gezicht opmerkelijk is vanwege de toen reeds langer bestaande inzichten over persoonlijke hygiëne. Het eerder genoemde St. Elisabethgesticht in Amsterdam (1886-1887) had bijvoorbeeld wel meerdere badkamers, maar was aangesloten op het Amsterdamse waterleidingnet. Op Bovendonk was water lange tijd een schaars goed. De bewoners moesten zich behelpen met lampetkannen en kommen. Pas na de aansluiting op het leidingnet van de Noord-West-Brabantse Waterleidingmaatschappij in 1925 kon ook het seminarie van een eigen badhuis worden voorzien. Dit gebeurde echter niet direct. Pas in 1930 werd het vroegere 'gaskot' of 'kamelenkot' (zie volgende paragraaf) verbouwd tot badhuis. Eenmaal per week, op zaterdag, konden de studenten gebruik maken van deze voorziening.²³ Inpandige badkamers lieten nog tot in de jaren vijftig op zich wachten. Toen werden de nog aanwezige gemeenschappelijke badkamers in de zuid- en noordvleugels aangelegd.

Afb. 185 L: de regenbak op de binnenhof, op een uitsnede van een ongedateerde situatietekening (NAi). Afb. 186 R: een van de putten voor de opvang van hemelwater, naast de hoofdingang. Via ondergrondse buizen werd het water naar de regenbak op de binnenhof geleid.

Het 'kamelenkot' — Aan de zuidzijde van het complex staat een klein vierkant bakstenen gebouwtje met tentdak dat bekend staat onder de bijnaam 'kamelenkot'. Het is tegelijk met het seminariecomplex gebouwd en herbergde oorspronkelijk de installaties voor de acetyleenverlichting. Om die reden werd het oorspronkelijk het 'gaskot' genoemd. Nog voor 1922 werd het complex aangesloten op elektriciteit en werd het buiten gebruik gesteld. Eind 1930 werd het verbouwd tot badhuis. In deze periode kreeg het ook zijn opmerkelijke bijnaam, een verwijzing naar de blote billen

23

Opm. Mgr. H. Ernst.

van de studenten. Het heeft als badhuis dienst gedaan tot omstreeks 1950. Recent is het 'kamelenkot' in gebruik geweest als Mariakapel, tegenwoordig dient het echter uitsluitend nog als opslaghek.

Afb. 187 Voorzijde (noordzijde) van het 'kamelenkot'.

Afb. 188 Oostgevel van het 'kamelenkot'.

Het zuiver utilitaire bouwwerk vertoont hetzelfde zorgvuldige materiaalgebruik als het hoofdgebouw. De gevels zijn gedecoreerd met spekbanden van gele baksteen en ruitvormige patronen onder de gootlijsten, eveneens in gele klinkers opgemetseld. Ook hier is een muizentandfries onder de groen geschilderde gootlijst toegepast. Boven de ingang in de noordgevel is het spitse boogveld met een metselmozaïek opgevuld. De lateien boven de spleetvormige vensters in de noord- en oostgevel zijn van natuursteen, evenals de lateien van de hoog in de gevel geplaatste liggende vensters in de oost- en de westgevel. De kap is met leien gedekt. Hieruit blijkt nog weer eens dat Cuypers zelfs het minst 'verheven' onderdeel van een gebouw architectonisch wist op te waarderen en tot een bijzonder object kon maken.

Het toegangshek — Het monumentale smeedijzeren toegangshek tussen gemetselde pijlers aan het begin van de oprijlaan aan de Hofstraat is niet tegelijk met het complex ontstaan maar pas in 1919 geplaatst. Het verving een eenvoudige houten afscheiding en was afkomstig van het bisschoppelijke paleis in Breda. Door de reconstructie van de Veemarktstraat, de oude locatie, diende het te verdwijnen.²⁴ Dat het hek naar Hoeven verplaatst werd legt getuigenis af van de bijzondere betekenis die Hoeven nog steeds had voor het bisdom Breda.

²⁴ Brouwers, 49.

Afb. 189 Buitenzijde van het rechtergedeelte van het toegangshek.

Afb. 190 Binnenzijde van het linkergedeelte van het toegangshek.

Cuypers zal de verplaatsing van dit uitbundig vormgegeven hekwerk, al zal het niet geheel hebben kunnen voldoen aan zijn rationele ontwerpopvattingen, ongetwijfeld hebben toegejuicht. Cuypers paste zelf veelvuldig smeedijzeren hekwerken toe bij zijn gebouwen. Het meest bekend is het hekwerk om de tuin van het Rijksmuseum, maar ook vele van zijn kerken worden (en werden) door smeedijzeren hekwerken omheind. De meeste van deze hekwerken zijn tamelijk eenvoudig. Ze bestaan voor het grootste gedeelte uit rechte of gedraaide spijlen, met decoratieve accenten op constructief belangrijke punten, net als in zijn bouwwerken. Het is niet bekend wie voor het ontwerp van de sobere bakstenen pijlers met natuurstenen dekstukken getekend heeft, Pierre of Joseph. Het hergebruik van dit hekwerk past, net als dat met de hergebruikte marmeren schouwen het geval was, in de manier waarop Cuypers met 'spolia' omging. Hiermee kreeg het 'verhaal van de plek' in het complex een extra dimensie, als nog immer levendig centrum van het bisdom Breda.

Bakoven — In de voormalige bakkerij in de kelder bevindt zich nog een oude bakoven. Deze is opgetrokken uit witte geglaazuurde bakstenen met accenten in donkergroen. Zichtbare gietijzeren ankers zorgen voor de verstijving van de constructie. Aan de voorzijde van de oven bevinden zich diverse kleppen en luikjes die een rol in het bakproces hebben gespeeld. Op de twee grote kleppen wordt de naam van de fabrikant vermeld, de firma "Beka" in Breda. Aan de zijkant van de oven bevindt zich nog een rijskast, gebruikt voor het laten rijzen van het brood, gebruikmakend van de afkomende warmte uit de voorzijde van de bakoven. De achterzijde van de oven (in de ketelruimte) vertoont een reeks kleinere luikjes naast en boven elkaar, die vermoedelijk, althans voor een deel, gebruikt zijn voor het inlaten van de brandstoffen en het controleren van het bakproces. Deze zijde verkeert echter in deplorabele toestand: het pleisterwerk is beschadigd en zwartgeblakerd en de luikjes vertonen ernstige corrosievorming.

Tot de bouw van het nieuwe gebouw leverden lokale bakkers brood aan het seminarie. In 1896 nam het bestuur het besluit zelf brood te bakken, waarvoor een eigen bakker werd aangesteld. Al op de bouwtekeningen van Cuypers is in de kelder een bakoven ingetekend. De huidige oven dateert echter uit 1927 en verving zijn oude, houtverslindende voorganger. Acht jaar later werd ook deze oven buiten gebruik gesteld toen een nieuwe elektrische bakoven in gebruik werd geplaatst.²⁵

Afb. 191 De bakoven in de voormalige bakkerij in de kelder, geleverd door de firma "Beka" in Breda en geïnstalleerd in 1927.

Afb. 192 Zwartgeblakerde achterzijde van de bakoven met gecorrodeerde deurtjes.

Hijs- en takelinstallaties — Op de zolder van de zuidvleugel bevinden zich achter de twee dakkapellen in de zuidgevel twee identieke hijs- en takelinstallaties. Deze zijn elk voorzien van een houten hijsrad met gesmede haken die qua vormgeving niet afwijken van de zeventiende- en achttiende exemplaren in bijvoorbeeld Amsterdamse grachtenpanden. Ze zijn echter bevestigd aan een spil of windas op een jukconstructie waaraan een massief gegoten ijzeren element is bevestigd waaromheen het touw gewikkeld kan worden. De hijsbalken zijn niet van hout, zoals traditioneel het geval was, maar zijn samengesteld uit twee gekoppelde ijzeren I-profielen die aan een balk in de kap verankerd zijn.

²⁵ Caulil, 99.

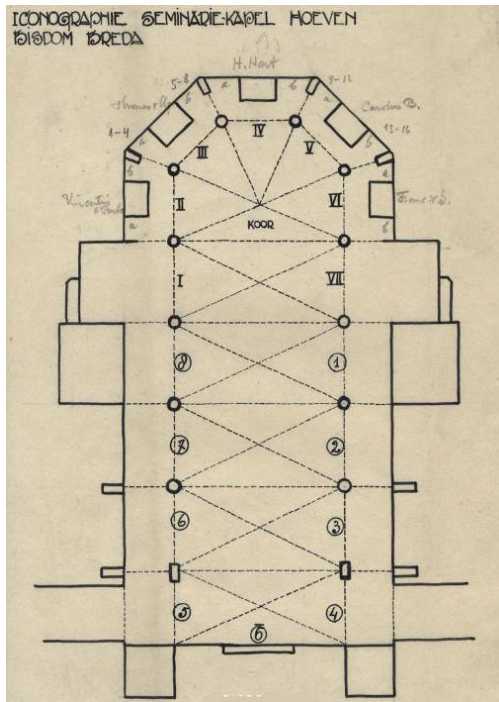
Afb. 193 Links: hijssrad op de zolder van de zuidvleugel. Afb. 194 Rechts: hijssrad uit de zeventiende- of achttiende eeuw in het woonhuis Herengracht 502 in Amsterdam.

2.3 Kapel

Algemeen — De kapel, waarvan de eerste plannen in 1906 door Pierre Cuypers vervaardigd werden, zou vanwege aanhoudende financiële problemen uiteindelijk pas in 1922-1923 gerealiseerd worden. Omdat Pierre Cuypers in 1921 was overleden kreeg Joseph Cuypers de opdracht een geheel nieuw ontwerp voor de kapel te vervaardigen. De door Joseph ontworpen kapel verschilt radicaal van het ontwerp dat zijn vader maakte. Enerzijds was dit ingegeven door de noodzaak op ontwerp en uitvoering te besparen. Bekend is de gevleugelde uitspraak van bisschop Hopmans: “Het bisdom is te klein om de grootse ontwerpen van Dr. P. Cuypers uit te voeren”.²⁶ Anderzijds betekende het overlijden van Pierre Cuypers dat de onpraktische oostelijke oriëntering van de kapel eindelijk losgelaten kon worden. De kapel werd dan ook 180 graden gedraaid en kreeg een ingang aan de binnenhof.

Exterieur en plattegrond — De kapel heeft een driebeukige aanleg met een diepte van vijf traveeën, met een quasi-transept van kapellen en een polygonale koorpartij en wordt afgedekt door steile zadel- en lessenaarsdaken belegd met leien en ruberoidleien. Boven de viering bevindt zich een kleine dakruiter met steile spits.

²⁶ Caulil, 93.

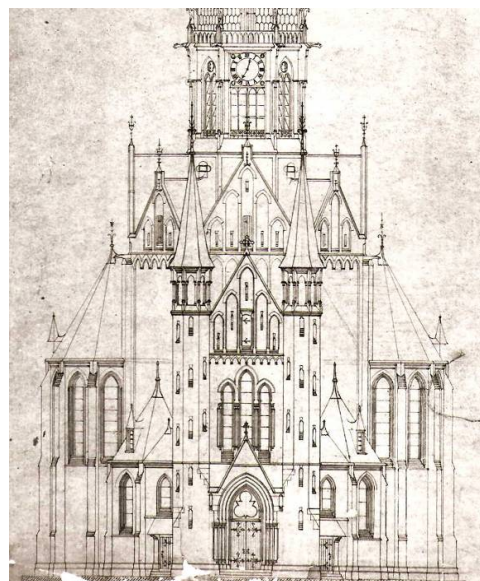

Afb. 195 Schematische plattegrond van de seminariekerk. De driebeukige aanleg is goed zichtbaar (NAi).

De voorgevel, afgesloten door een rijzige topgevel en geflankeerd door twee traptorentjes, heeft een ondiep portaal met wimberg. Het bovenliggende gevelveld bestaat uit een compositie van klimmende spitsboognissen en spitsboogfriezen waarbinnen een viertal klimmende lancetvensters en een beeld van Sint Jozef, patroonheilige van de kerk, geplaatst zijn. De traptorentjes hebben een vierkante basis maar worden ingesnoerd op het niveau van de gootlijst van de flankerende verbindingsgangen naar de arcades.

Afb. 196 Voorgevel van de seminariekerk in Hoeven.

Afb. 197 Voorgevel van de Vondelkerk in Amsterdam (uitsnede ontwerptekening, NAi).

De achzijdige voortzettingen van de traptorentjes worden afgesloten door steile, met leien gedekte spitsen. Het muurwerk van de torens wordt doorbroken door smalle vensters die de achterliggende trappen verlichten. De bovenste geleding is voorzien van smalle lancetvensters gevuld met eenvoudige glas-in-loodpanelen.

Wat direct in het oog valt bij nadere beschouwing van de voorgevel zijn de overeenkomsten met de Amsterdamse Vondelkerk, door Pierre Cuypers gebouwd in de jaren 1871-1880. In beide gevallen is een gevel met ingangsportaal en topgevel ingeklemd tussen twee ranke traptorens. De verschillen treden echter ook duidelijk aan het licht. Zowel in Amsterdam als in Hoeven is het exterieur een manifestatie van de interne organisatie van het gebouw. De kapel in Hoeven heeft aan weerszijden van een breed middenschip twee zeer smalle zijbeuken die als processiegangen fungeren. Deze opzet is in het exterieur direct herkenbaar: de brede topgevel met klimmende spitsboognissen en vensters markeert de plek van het middenschip, terwijl de twee torentjes voor de zijbeuken geplaatst zijn.

De uitleg van de Amsterdamse kerk met zijn golvende en meer centraal gedachte plattegrond verschilt hier wezenlijk van, maar het schema van de voorgevel bleek desondanks goed bruikbaar voor Hoeven. De detaillering van de kapel in Hoeven is tevens soberder dan bij het Amsterdamse voorbeeld. Het hoofdportaal van de Vondelkerk is voorzien van een decoratief tegeltableau in de wimberg en gebeeldhouwde kapitelen in de archivoltten. In Hoeven zijn deze decoratieve onderdelen achterwege gelaten. De archivoltten lopen ononderbroken door en decoratief metselwerk in de wimberg en de boogtrommel boven het ingangsportaal vormen de enige decoraties van het portaal.

Wat de Vondelkerk als model tevens aantrekkelijk maakte is de overeenkomstige compositie van het geheel. De Vondelkerk is in de as van de Vondelstraat geplaatst en vormt een effectieve stedenbouwkundige afsluiting van de straat. De kapel in Hoeven vervult een soortgelijke functie, doordat de kapel de afsluiting vormt van de diepe binnenhof van het grootseminarie. De vormgeving van de voorgevel kan tevens als eerbetoon van Joseph aan Pierre's meest geliefde kerkontwerp gezien worden, wat in het licht van diens overlijden een jaar eerder, een aannemelijke hypothese is.

De zijgevels vertonen een getrapte opbouw. Uit een lage krans van zijbeuken en aanbouwen met lessenaarsdaken en tentdaken verrijzen de rijzige gevels van de lichtbeuk die geleed worden door ingezwenkte en met leien gedekte steunberen die zich naar boven toe verjongen tot vlakke pilasters. Elke travee, zowel van de zijbeuken als van de lichtbeuken, vertoont een driedelige geleding van blindnissen met in de middennis een lancetvenster. Decoraties zijn beperkt tot gemetselde biesen langs de bovenzijden van de blindnissen en lancetvensters en tot friezen van siermetselwerk onder de gootlijsten.

Afb. 198 Detailopname van het ingangs-portaal met daarboven het Jozefbeeld.

Afb. 199 Detailopname van de zijgevel van de kapel ter hoogte van het transept.

De afzaten onder de vensters zijn van hardsteen. Een opmerkelijk detail is de omlijsting van de lancetvensters met een lichtgele profielsteen, die duidelijk afsteekt tegen de gevels die voor het overige in een grauwrode baksteen zijn opgemetseld. Hierdoor wordt een subtiele visuele overgang gecreëerd tussen de muurvlakken en de raamopeningen.

Aan weerszijden van de vierde travee zijn sacristieën aangebouwd die gedekt worden door eenvoudige zadeldaken en een afwijkende vensterindeling hebben. Op de begane grond zijn er vier smalle vensters geplaatst en in de topgevel opnieuw drie. De transepten worden boven de begane grond bekroond door tentdaken.

De kapel is een karakteristiek en herkenbaar voorbeeld van sacrale architectuur uit het oeuvre van Joseph Cuypers. In relatief vroege werken, zoals de Willibrorduskerk in Oegstgeest (1901) en de Laurentiuskerk in Ginneken (1901-1902) zijn diverse elementen aan te wijzen die ook in de kapel van Hoeven voorkomen. De sobere behandeling van de gevels en de vorm en groepering van de vensters zijn hiervan de meest sprekende voorbeelden.

Interieur en decoratie — Het interieur kent een tweeledige wandopbouw met arcade en lichtbeuk. De rood geaderde marmere pijlers van de arcade zijn op bewerkte hardstenen basementen geplaatst en worden afgesloten door gestileerde zandstenen kapitelen. Het schip is voorzien van kruisribgewelven in schoon metselwerk, terwijl het koor en de zijbeuken door graatgewelven afgesloten worden. De ongebruikelijke diepte van het koor (voor een kapel van deze afmetingen) hangt samen met de functie van de kapel als plaats waar priesterwijdingen voltrokken werden.

Wat het interieur betreft is de kapel van Bovendonk een sprekend getuigenis van de opvattingen van Joseph Cuypers. Hij gaf de voorkeur aan een sobere opbouw van het muurwerk en het toepassen van schoon metselwerk. Tevens paste hij, net als in Bovendonk, meestal eenvoudige, smalle lancetvensters toe, omdat deze vensterform naar zijn mening het meest geëigend was om in baksteen te worden uitgevoerd. In de Urbanuskerk in Nes aan de Amstel (1889-1891) paste hij voor het eerst typische lancetvensters toe, zonder de ingewikkelde traceringen die in het werk van zijn vader juist veelvuldig voorkwamen.

Afb. 200 Interieuroopname van de kapel maar het koor.

Afb. 201 Detailopname van een zandstenen kapiteel onder de orgeltribune.

Afb. 202 Het kruisribgewelf van de kapel.

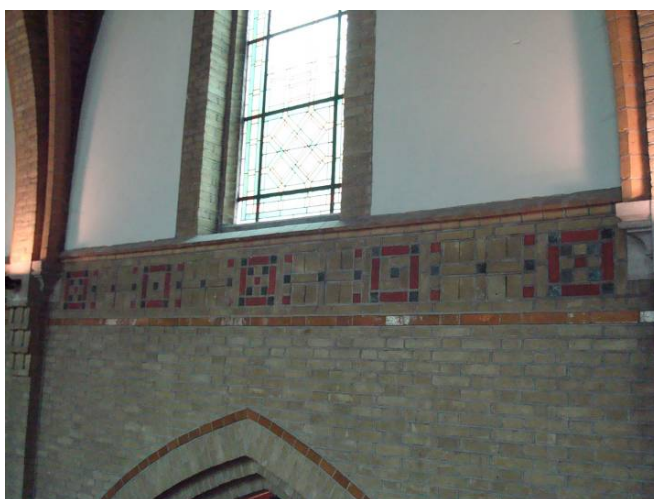

Afb. 203 Detail van de marmeren vloer in het koor.

Daarbij had hij een goed oog voor de detaillering. De arcadebogen worden geaccentueerd door biezen van oranje geglaazuurde stenen. De overgang tussen de arcadezone en de lichtbeuk wordt gemarkeerd door een fries van siermetselwerk met geometrische patronen en accenten in geglaazuurde bakstenen in de kleuren oranje en groen. De lichtbeukvensters zijn aan de binnenzijde rondom in profielstenen opgemetseld en op een onderdorpel van hardsteen geplaatst. Fraai is tevens de wijze waarop de transversaalbogen van het gewelf teniet lopen in vlakke pilasters op de muurvlakken van het schip.

Afb. 204 Detailopname van een zandstenen kapiteel in het schip.

Afb. 205 Decoratief metselwerk van geglaazuurde bakstenen onder de lichtbeuk.

Bij Joseph valt ook al vroeg een stilering van de verschillende decoratieve en constructieve onderdelen van zijn kerkgebouwen op te merken, waarvan de sobere lijstkapitelen van de genoemde kerk in Nes aan de Amstel een goed voorbeeld zijn. De kapitelen in Bovendonk kunnen het beste van boven naar onder worden beschreven: de archivoltten van de gemetselde scheibogen worden doorgezet in de zandstenen kapitelen en lopen teniet in de ronde schachtvorm van de kolommen die aan de onderzijde van de kapitelen doorgezet is. Aan de voorzijde zijn gestileerde ornamenten in verschillende vormen aangebracht die dezelfde functie vervullen.

De vloeiende overgang van de kolommen naar de kapitelen treft men veel eerder al aan in de St. Annakerk in Breda die Joseph samen met Jan Stuyt bouwde (1905). Desondanks verschillen de arcades van deze twee kerkgebouwen hemelsbreed van elkaar. De geleding van de wand in Breda stond nog veel dichterbij de neogotische prototypes van Pierre Cuypers. De ronde kolommen zijn even breed als het bovenliggende muurwerk en de archivoltten zijn nog op 'klassiek' neogotische wijze vormgegeven als afwisseling van holle en bolle zones, van elkaar gescheiden door smalle banden. In Hoeven zijn de kolommen echter aanmerkelijk smaller dan de muren van de lichtbeuk. De wanden verjongen en openen zich naar onderen toe, een effect dat gevoelsmatig tegengesteld is aan de rationele constructieve eisen, waarbij een muur zich juist naar boven toe zou dienen te verjongen.

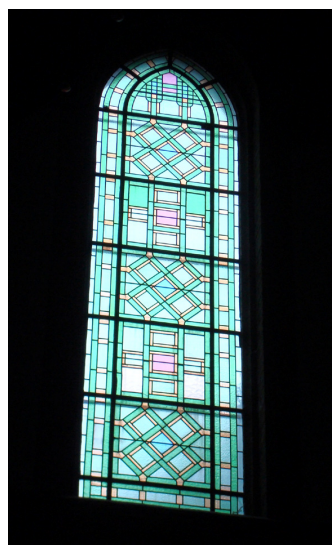
Dit constructieve spel gaat gepaard met een ander klassiek ruimtelijk motief, namelijk de eerder genoemde parallax. Dit is het verschijnsel waarbij de schijnbare positie van een voorwerp ten opzichte van de achtergrond beweegt, afhankelijk van de positie van de waarnemer. De repetitie van de ijle kolommen geeft, door het steeds veranderende standpunt van de beschouwer, het effect van beweging aan de ruimte, een indruk die nog versterkt wordt door de 'meebewegende' constructieve belijningen van de gewelven.

Polychromie — Joseph Cuypers had ook uitgesproken opvattingen over polychromie. Kleureffecten konden het beste worden bereikt door de toepassing van verschillende materialen en niet door middel van schilderingen, die immers ongeschikt zijn voor het vochtige Nederlandse klimaat. In de St. Bavo in Haarlem paste hij voor het eerst zijn eigen kleurenschema toe, met muren in schoon metselwerk van gele klinkers met speklagen van een donkerder, geglaazuurde steen. Groene zuilen van Labradorgraniet vormden hiertegen krachtige, kleurige accenten. Zijn voorkeur ging uit naar gele klinkers omdat hij het contrast tussen de rode steen met witgepleisterde vlakken, waarvoor Pierre Cuypers altijd als overgang 'een bemiddelend groen' toepaste, te groot vond.

In de kapel van Bovendonk is goed te zien tot welke harmonieuze resultaten dit kon leiden. Op donkergrijze basementen van hardsteen zijn rode kolommen met grijs-witte aders geplaatst met daarboven de crèmekleurige zandstenen 'kapitelen'. De wanden zijn opgemetseld in grauwgele klinkers. De contouren van de bogen worden optisch benadrukt door smalle banden van rode geglaazuurde bakstenen. In het muurwerk zijn in rode en oranje geglaazuurde stenen accenten aangebracht in de zone onder de vensters. De muurvlakken ter weerszijden van de lancetvensters zijn niet van schoon metselwerk maar gepleisterd en witgeschilderd zodat ze het invallende licht van de tegenoverliggende vensters reflecteren en verspreiden. Oorspronkelijk zullen zij echter bedoeld zijn voor schilderijen. Het kruisribgewelf heeft ribben van oranjerode baksteen met gewelfvelden van gele klinkers. Deze zijn langs de ribben echter voorzien van kettingen in rode baksteen die de belijning van de gewelfribben accentueren. Op constructief belangrijke plaatsen, zoals de sluitstenen van de gewelven, is opnieuw crèmekleurige zandsteen toegepast.

Ook de marmeren vloeren in de kapel vormen belangrijke kleuraccenten. De vloer van het schip is van rood marmer met twee velden van grijze hardsteen onder de verdwenen blokblanken. De fraaie marmeren vloer van het priesterkoor is in 1931 gelegd en vertoont geometrische patronen in wit, zwart, geel, grijs, rood en groen marmer. Deze kleuren voegen zich goed in de polychromie van de kapel.

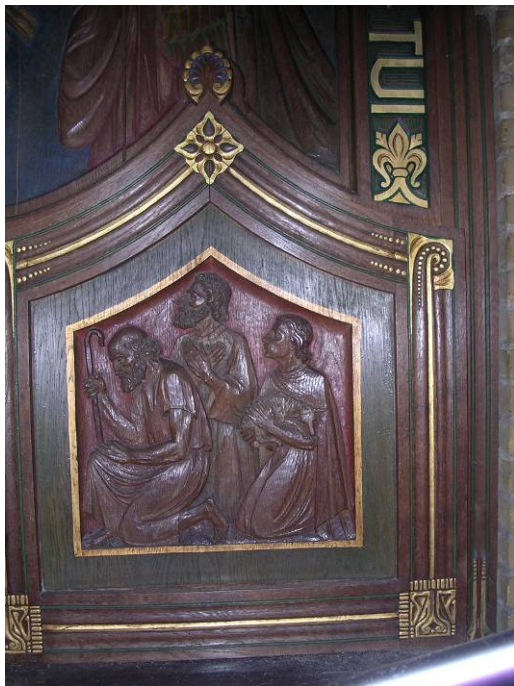

Afb. 206 Links: tegellambrisering in de kapel. Afb. 207 Rechts: lancetraam met glas-in-loodpaneel in de lichtbeuk.

Hetzelfde geldt voor de kleurstelling van de tegellambrisering langs de wanden. Deze bestaat voor het grootste gedeelte uit bleekroze tegels onderbroken door velden met heldergroene tegels ter hoogte van de kolommen. De plinten en afsluitingen aan de bovenzijde zijn van paarse tegels. De nissen achter de

verwarmingsradiatoren zijn met grijze tegels afgewerkt. Een smalle, afgeronde zwarte tegelbies vormt de overgang tussen de tegellambriseringen en het metselwerk van de bovenliggende muren.

Ook de lichtinval had de belangstelling van Joseph Cuypers: hij paste bij voorkeur grijsgroen broeiglas toe in de vensters van de lichtbeuk, waardoor het binnenvallende licht in ruime mate, maar getemperd kon binnenvallen. Donkere glas-in-loodramen hadden niet zijn voorkeur en werden bij voorkeur alleen in de zijkapellen en het koor toegepast, zoals ook in Bovendonk het geval is. De vensters in de zijbeuken en lichtbeuk zijn bezet met glas-in-loodramen met eenvoudige geometrische patronen. In de zijbeuken zijn de vensters overwegend bezet met blank glas met accenten in geel, rood en blauw. De lichtbeukvensters zijn uitgevoerd in blauw en bleekroze glas.

Afb. 208 Paneel op het Maria-altaar met de beeltenissen van Pierre Cuypers, Joseph Cuypers en Pierre Cuypers jr., weergegeven als herders in aanbidding voor het Christuskind.

Afb. 209 Jozefaltaar. Het gesneden paneel rechts ontbreekt. Boven het heiligenbeeld bevond zich vroeger een kleiner beeld dat eveneens verdwenen is.

Inventaris — In de kapel zijn de zeven oorspronkelijke altaren in het priesterkoor bewaard gebleven, hoewel enkele de tand des tijds niet ongeschonden hebben doorstaan. Op het eerste altaar, het Maria-altaar dat vroeger met een bronzen beeld van de Moeder Gods gesierd werd, zijn twee gesneden panelen aange-

bracht met voorstellingen van de aanbidding van de herders en de aanbidding der koningen. De hoofden van de herders zijn gemodelleerd naar de portretten van Pierre Cuypers, Joseph Cuypers en diens zoon Pierre Cuypers jr.

De overige altaren zijn gewijd aan Vincentius à Paulo, Thomas van Aquino, Heilig Hart van Jezus, Carolus Borromeus, Franciscus van Sales en Jozef. De huidige beelden op de altaren vervangen de verdwenen originelen. In de acht gebrandschilderde ramen boven de altaren zijn voorstellingen uit de levens van de betreffende heiligen weergegeven. In 'Venster op het verleden' zal nader worden ingegaan op de iconografie van altaren en ramen. De altaren, vervaardigd tussen 1925 en 1936 door de Kunstwerkplaatsen Cuypers & Co in Roermond, zijn alle in een wat hoekige, expressieve stijl uitgevoerd die kenmerkend is voor het Interbellum en die verwantschap vertoont met de Amsterdamse School, zonder daar direct naar te verwijzen.

Hetzelfde geldt ook voor de eikenhouten blokbanken met gesneden wangen. Deze zijn uit de kapel verwijderd en nu verspreid over het complex terug te vinden. De banken maken echter geen deel uit van de oorspronkelijke inventaris van de kapel maar zijn na de periode van leegstand verworven. Een gedeelte staat opgesteld in de open arcades en een ander deel is in de vochtige kelders onder het hoofdgebouw aan te treffen, een situatie die verre van ideaal is. Beter gesteld is het met de banken die op verschillende locaties in de gangen van het seminariecomplex staan opgesteld. Er staan overigens her en der ook nog banken uit de kapel van P. Soffers, bijvoorbeeld op de begane grond van de hoofdvleugel.

Afb. 210 Blokbank (rij X) in een gang op de eerste verdieping van het hoofdgebouw.

Afb. 211 Twee blokbanken (rij I) in de kelder van het hoofdgebouw.

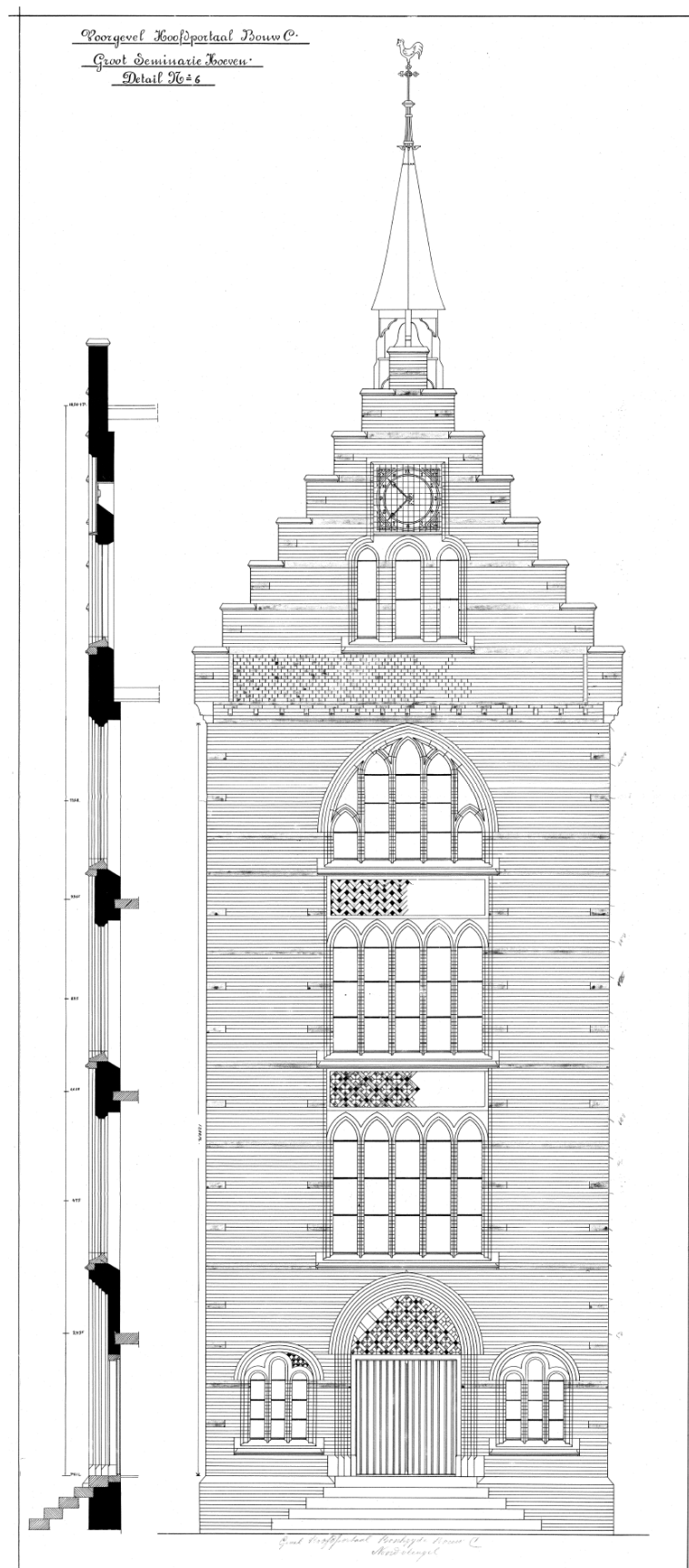
Een preekstoel was er niet omdat: "de President niet van den preekstoel tot zijn seminaristen mag spreken, maar meer gemoedelijk tot hen moet gaan en voor hen dient plaats te nemen. Ook voor de seminaristen is het niet nodig, dat zij reeds op den preekstoel verschijnen".²⁷

De marmeren communiebank met koperen hekken is verdwenen, evenals de kruisweg van J. Dunselman. De laatste behoorde echter niet tot de oorspronkelijke uitmonstering van de kapel maar was over een serie beschilderde doeken aangebracht, die direct op de wanden verlijmd waren. Deze doeken, vermoedelijk naar ontwerp van Joseph Cuypers of een medewerker uit het atelier in Roermond, bevinden zich nog steeds in situ op de brede wandvlakken onder de vensters van de zijbeuken of processiegang. De schilderijen bestaan uit teksten, de verwijten, afkomstig uit de zogenaamde *Impropria* of het Beklag Gods, dat wordt gezongen tijdens de kruisverering in de Latijnse liturgie van Goede Vrijdag. Per wandvlak komen twee teksten voor, van elkaar gescheiden door gestileerde rozenstruiken met telkens zeven rozen die verwijzen naar de zeven Smarten van Maria. Aan weerszijden worden op elk wandvlak telkens twee Passiewerktuigen afgebeeld.

Afb. 212 (links) en afb. 213 (rechts): twee van de beschilderde doeken onder de vensters in de processiegang van de kapel. De teksten op het doek links luiden in vertaling: 'Ik heb u om de koningen der Kanaänieten geslagen en gij hebt Mij met een rietstok op het hoofd geslagen' en: 'Ik heb u in de woestijn met manna gespijzigd en gij hebt Mij met vuist en gesel geslagen'. De teksten op het rechterdoek luiden vertaald: 'Mijn volk, wat heb Ik u gedaan? Of waarmee heb Ik u bedroefd? Antwoord Mij' en: 'Ik heb u een koninklijke scepter gegeven en gij hebt Mijn hoofd met doornen gekroond'.

²⁷ Caulil, 93.

Afb. 214 Aanzicht van de
middenrisaliet van de
hofgevel van de noord-
vleugel (NAi).

3 Venster op het verleden

'Venster op het verleden' bevat de thema's die uitgediept worden om de verschillende aspecten die bij de beschrijvende analyse Bovendonk naar voren zijn gekomen te kunnen positioneren binnen de waardenstelling. In dit geval betekent dat een concentratie op het werk van vader en zoon Cuypers en de veelzijdige betekenis daarvan. Daarbij komen de volgende thema's aan de orde:

- Ruimte en beweging in de esthetica van Cuypers
- De typologie van het seminariecomplex
- Cuypers als constructeur
- Kleur en symboliek
- Positionering in het oeuvre
- Wie heeft het seminarie ontworpen: vader of zoon?

3.1 Cuypers & Co

De keuze van het bureau van Pierre en Joseph Cuypers voor de bouw van het nieuwe grootseminarie van het bisdom Breda is een logische beslissing. Binnen het katholieke bouwbedrijf van de late negentiende eeuw zijn vader en zoon Cuypers de architecten met de meeste ervaring met de bouw van kerken, kloosters en instituten. Ze ontwerpen meer dan 70 kerken en ruim 12 kloosters. De kloosters tekenen ze onder meer voor Deurne, Huissen, Veghel, Langenboom, Brussel, Echt, Keer bij Maastricht, Roermond en Chèvremont bij Luik. Vader Cuypers, architect van het Amsterdamse Rijksmuseum en grote kerken, wordt overal geprezen en vergaart tal van eerbewijzen. De Delftse hoogleraar bouwkunde, Jacob Klinkhamer prijst hem in 1907 bij de verlening van een eredoctoraat als vernieuwer van de bouwkunst en het ambacht, als kunstenaar en als promotor van de waarheid in de kunsten en ambachten. Hij is een van de weinige Nederlandse architecten met een academische opleiding. Zijn zoon Joseph is bij Eugen Gugel aan de Delftse Polytechnische School opgeleid als civiel ingenieur en heeft ruime constructieve ervaring. In Breda verwerft men de kwaliteiten van de vader en de werkkraft van zijn veel jongere zoon. In Hoeven is dan ook een complex tot stand gekomen dat representatief is voor de kwaliteiten van vader en zoon Cuypers. Het toont hun opvattingen op het gebied van ruimtelijke compositie, de typologische opzet van gecompliceerde opdrachten, is een staalkaart van constructies en materialen en toont hun opvattingen over kleur en symboliek.

3.2 Ruimtelijkheid en beweging

In de compositie en ruimtelijke opbouw van zijn ontwerpen blijkt voortdurend dat Pierre Cuypers is opgegroeid en opgeleid in historische steden. Hij herinnert zich meer dan eens hoe hij met een rugzakje wandelde in Roermond en omgeving en in het Rijnland. Zijn brieven en schetsboeken laten zien hoe hij de visuele herinnering bewaart aan de middeleeuwse steden en dorpen van Frankrijk, Italië, Engeland, Duitsland en Scandinavië. Dat laat hij pregnant zien in het silhouet van zijn geboortestad Roermond, dat hij in 1869 tekent voor de verjaardag van zijn vrouw en muze, Nenny Alberdingk Thijm. Daar geeft hij de stad in tere lijnen een werkelijk gotisch silhouet, waarin zijn liefde voor daken en torens onmiskenbaar aanwezig is.

Cuypers ziet door het silhouet van zijn geboortestad heen een andere stad. Zijn ideaal is het beeld dat Victor Hugo oproept in *Notre-Dame de Paris*: *“de scherp-gesneden puntgevel, het steile dak, het torentje hangend op de hoeken der muren, de stenen piramide uit de elfde eeuw, de leien obelisk van de vijftiende, de ronde en kale toren van de donjon, de vierkante en versierde kerktoren, het grote, kleine, massieve, luchtige”*.

Zijn vroegste gebouwen, bijvoorbeeld zijn eigen woonhuis te Roermond (1853, nu Stedelijk Museum) en het in 1944 verwoeste internaat Jeruzalem te Venray, geeft hij een levendig, schilderachtig silhouet met trapgevels in baksteen, hoge daken en waar mogelijk torentjes. Logische, rationele plattegronden worden gecombineerd met dat levendige silhouet, zoals in het vroege landhuis Aerwinkel in Posterholt (1856). Het silhouet van het huis verandert met de blik van de bewegende wandelaar. Het verschijnt en verdwijnt tussen zorgvuldig geplaatste boompartijen. Cuypers gebruikt hier een schilderachtige gotiek waarbij hij de factor beweging volledig uitbuit om de wandelaar te ontroeren of te behagen.

Ook in latere ontwerpen blijft de factor beweging van eminent belang. Hoofdwerken als het Amsterdamse Rijksmuseum krijgen een levendig silhouet met hoekpaviljoens, hoge daken en vooral torens. Deze zorgen ervoor dat het gebouw vanuit elke hoek en elke straat weer anders overkomt. Hieruit blijkt overduidelijk dat Cuypers tijdens zijn wandelingen onder de invloed is geraakt van de werking van historische steden. Internaat Jeruzalem, het Amsterdamse Rijksmuseum en Centraal Station en veel andere gebouwen worden door Cuypers opgevat als een 'stad-in-het-klein'. Ze vertonen een stedelijk silhouet met een afwisselend en speels dakenlandschap.

Dat stedelijke beeld zien we overigens in de gebouwen terug. In het Rijksmuseum klimt de bezoeker via relatief nauwe trappen naar de als een stedelijk plein en feestzaal vormgegeven, in steen overwelfde voorhal. Vanuit die voorhal zijn er vergezichten naar andere zalen, zoals de eveneens gewelfde eregalerij en de

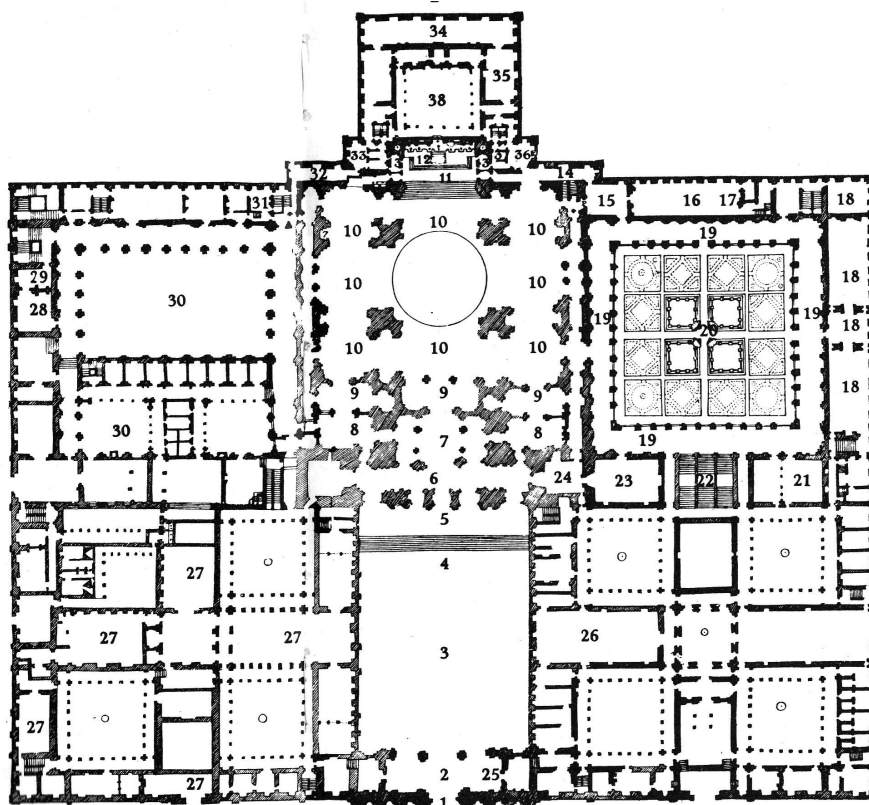
Rembrandtzaal. Daar bevindt zich het belangrijkste kunstwerk van het gebouw, Rembrandts Nachtwacht. Trappen, gangen en zalen worden gezien als de straten van de stad, waar de wandelaar steeds nieuwe ruimten en sferen waarneemt. Die elementen vinden we terug in Bovendonk. Binnen de symmetrische opzet heeft het gebouw een afwisselend silhouet, dat in de ogen van de wandelaar die het gebouw omcirkelt steeds verandert. Hoge daken, trapgevels en torentjes maken het tot een 'stad-in-het-klein'. Vooral aan de westzijde is dat beeld heel pregnant aanwezig door de compositie van de trapgevels met de daken en torentjes van de kapel. Ook inwendig is het beeld van de stad aanwezig. Daar spelen de zeer uiteenlopend vormgegeven ruimten van gangen, trappenhuizen en zalen als het ware de rol van de straten voor de in zichzelf besloten gemeenschap van professoren en priesterstudenten. Zo ontwerpt Cuypers ook dit gebouw als een 'stad-in-het-klein'. Deze is de microkosmos van een in zichzelf gekeerde samenleving van seminaristen, professoren en dienstpersoneel, met als doel de opleiding van priesters voor de samenleving van de twintigste eeuw.

Afb. 215 Historische fotografische opname van een vogelvluchttekening van Bovendonk (NAi).

Afb. 216 en afb. 217 Het Escorial (1563-1584), gebouwd voor Philips II, is als combinatie van klooster, paleis en kerk het prototype voor grote katholieke complexen die georganiseerd werden op basis van een geometrische roosterplattegrond met vele binnenplaatsen en door kloostergangen ontsloten vleugels.

3.3 De typologie van het seminariecomplex

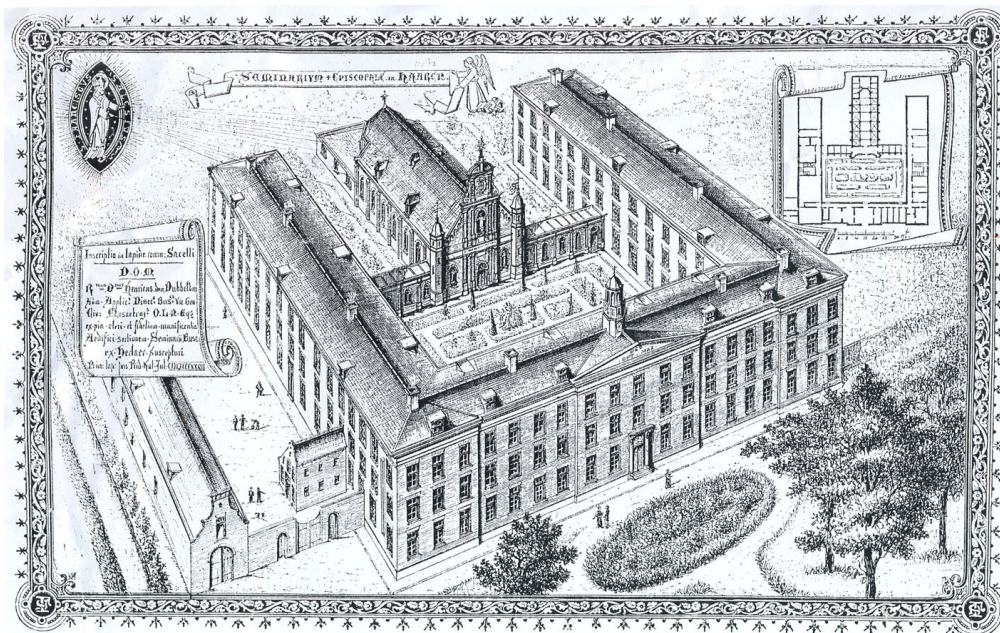
In weerwil van de bewogen, schilderachtige silhouetten is de opzet van Cuypers' gebouwen de resultante van de zakelijke eisen die aan het ontwerp worden gesteld. Hij volgt daarin de zienswijze van de door hem bewonderde Engelse architect A.W. Pugin. Die beschrijft in 1841 hoe pittoreske schoonheid voortkomt uit de wijze waarop de bouwers van de Middeleeuwen hun plattegronden en ontwerpen opzetten aan de hand van de wensen van de opdrachtgevers en de plaatselijke omstandigheden. Daarbij benadrukken Pugin en de evenzeer door Cuypers bewonderde Eugène Viollet-le-Duc dat ornament alleen mag dienen als verrijking van de hoofdconstructie. Cuypers maakt een diepgaande studie van het werk van Viollet-le-Duc. Diens tussen 1854 en 1868 in tien delen verschenen *Dictionnaire raisonné de l'architecture Française* wordt zijn lijfboek. Hij onderschrijft Pugins uitgangspunten voor een goede, ware en schone bouwkunst. Die blijken echter niet het alleenrecht te zijn van de voorstanders van de neogotiek. Ze gaan terug op Vitruvius' drieklank *Firmitas, Utilitas en Venustas*, degelijkheid, doelmatigheid en schoonheid, in principe de kenmerken van alle goede gebouwen.

De opzet van veel van Cuypers' gebouwen is in beginsel uiterst eenvoudig en logisch. Het Rijksmuseum illustreert dat. Het is een rechthoek met twee binnenplaatsen, volgens de opzet van Jacob van Campens Amsterdamse stadhuis. De totale compositie is opgezet op een grid van vierkanten, die we terugvinden in de gewelven van het souterrain, de gangen en zalen en ook in de constructieve verdeling van de trappenhuizen en de ijzeren kappen. Cuypers heeft deze systematiek geleerd tijdens zijn opleiding te Antwerpen. Daar heeft hij aan de hand van de plaatwerken van de Fransman J.N.L. Durand lessen in geometrie en ontwerpleer gevolgd. Met diens streng volgehouden grid kan hij logisch opgezette plattegronden combineren met uiteenlopende stijlvormen. De handboeken van Durand, bijvoorbeeld het befaamde *Parallèle des édifices de tout genre*, van 1800, leveren daarvoor in de beste Beaux-Arts-tradities de modellen. Cuypers ontwerpt zijn gebouwen 'op systeem', hij werkt zijn plattegronden uit op basis van een consequent volgehouden geometrisch systeem. Dat stelt hem in staat op de moeilijkste percelen toch een logisch en rationeel ruimtelijk concept te realiseren dat recht doet aan de eisen van de bouwheer.

Durand rationaliseerde rond 1800 een al veel eerder bestaande methode. De grote kloostercomplexen van de renaissance en barok kenden al rationeel opgezette plattegronden. Het Spaanse Escorial, door Juan Bautista de Toledo en Juan de Herrera (1563-1584) gebouwd voor Philips II, is als combinatie van klooster, paleis en kerk een schoolvoorbeeld van een geometrische roosterplattegrond met vele binnenplaatsen en door kloostergangen ontsloten vleugels. Vergelijkbare rationele plattegronden worden in de negentiende eeuw gebruikt in de grote kostscholen, waarvan Saint Louis in Oudenbosch een goed voorbeeld is. Typerend voor deze

complexen is de combinatie van klaslokalen, verblijfsruimten en slaapzalen, gerangschikt rondom binnenplaatsen en ontsloten door een stelsel van gangen. De carré, de ordening van ruimten rondom een binnenplaats, is een van de oudste bouwkundige middelen voor scheiding, circulatie en controle van groepen en keert al vanaf de vijftiende eeuw steeds weer terug in kloosters, paleizen, gevangenissen en hospitalen. De interactie tussen de opzet van het gebouw, een strikte discipline en een stelsel van dag in dag uit weerkerende verplichtingen, maakt het mogelijk het samenleven van grotere groepen, bijvoorbeeld gevangenen, kloosterlingen of scholieren, te reguleren.

Afb. 218 Vogelvluchttekening van het seminarie te Haaren (1834-1836) uit 'Neerlandica Catholica', waarop de opzet van drie vleugels rond een cour, afgesloten door een kapel duidelijk zichtbaar is. Cuypers volgde deze beproefde opzet bij Bovendonk.

Als vader en zoon Cuypers Bovendonk ontwerpen hoeven ze niet vanuit het niets te beginnen. In samenspraak met de opdrachtgevers gebruiken ze een al sinds decennia voor seminaries beproefde plattegrond. Hoogstwaarschijnlijk is deze voor het eerst ontwikkeld in het bisdom 's-Hertogenbosch, waar Jacobus Cuyten met de Oisterwijkse architect H. Essens in 1834-1836 het grootseminarie van Haaren ontwerpt. Het wordt een sobere, haast classicistische baksteenbouw met een waardig fronton en torentje. Essens rangschikt drie vleugels rondom een cour die gesloten wordt met een driebeukige kapel. Waarschijnlijk hebben daarbij onder meer de Leuvense colleges van de zestiende en zeventiende eeuw met hun binnenplaatsen en hoge vleugels als inspiratiebron gediend. In Haaren vinden we aan drie zijden van de binnenhof een ontsluitende gang. Ook zijn er verbindings-

gangen met de kapel en een ruim opgezet voorhuis met de professorenkamers. Dezelfde plattegrond gebruikt H.J. van den Brink in 1856 voor het helaas afgebroken grootseminarie van het Aartsbisdom Utrecht in Driebergen-Rijsenburg. Het wordt een machtige baksteenbouw van drie bouwlagen in rondboogstijl. Ook hier vinden we de drie vleugels rond een binnenhof en een centraliserende kruiskapel aan de vierde zijde. Cuypers kent beide complexen, waarvoor hij meubels en beschilderingen ontwerpt.

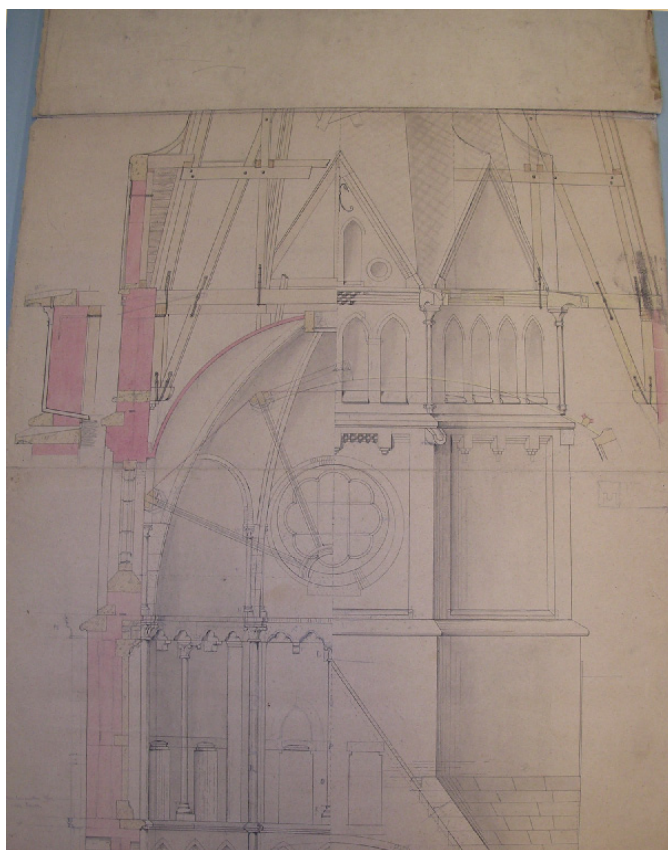
Afb. 219 Het zeventiende-eeuwse Paridaensinstituut te Leuven vormt een vergelijkbare uitwerking van het Escorialtype: opvallend is de in de negentiende eeuw dichtgezette loggia.

Bovendonk is de schilderachtige variant van deze opzet. Het gebouw vormt een rechthoek, waarvan drie zijden bestaan uit twee- en drielaags vleugels met zadeldaken en de vierde zijde gesloten wordt door de kapel. De plattegrond toont het streng volgehouden grid van vierkanten en rechthoeken. Dat grid is overduidelijk zichtbaar in de lijnen van de gewelven van gangen en zalen, maar ook in de bibliotheek en klaslokalen keert het terug in de ijzeren plafondbalken, die de traveeën aangeven. Het voorhuis heeft een indrukwekkend trappenhuis met glas-inloodramen en kamers voor ontvangst en huisvesting van de professoren. Dit wordt door middel van trappenhuisen en torens geschakeld aan de lange achtervleugels met de klaslokalen, bibliotheek en de zit- en slaapkamers van de theologanten.

Op de begane grond worden de ruimten met elkaar verbonden door een overwelfde gang, deels beglaasd, deels open. Cuypers heeft de gestucte gangen van Haaren en Rijsenburg in gotische vormen vertaald. Hij verwerkt daarin het motief van de overbekende kruisgangen van de middeleeuwse kloosters en combineert het met de open galerijen van de laatgotische stadspaleizen van Brussel en Antwerpen en de loggia's van de renaissance, zoals we die onder meer vinden aan het paleis van de prins-bisschoppen te Luik (1526-1538). Op de verdiepingen van de theologantenvleugels is de gang naar het midden verplaatst, ter ontsluiting van de aan de gevels gelegen kamers. Daar vinden we de deuren met beglaasde

bovenlichten, die eeuwenlang internaten en gestichten karakteriseren. Ze zijn aangepast aan de controle door de surveillant en brengen ook licht in de lange en sobere gangen. Ook de kapel aan de vierde zijde van de binnenhof keert hier terug. Bovendien is de laatste en wellicht meest monumentale toepassing van deze klassieke seminarieplattegrond. Latere internaten en studiehuisen, onder meer in Nijmegen, zullen in het Interbellum een meer gevarieerde opzet krijgen en het laatst gebouwde seminarie, Leeuwenhorst in Noordwijkerhout zal in 1963 los geschakelde vleugels krijgen voor kapel, studentenkamers en klaslokalen. Het is de zwanenzang van dit bouwtype.

Afb. 220 Cuypers als constructeur is prominent aanwezig in deze tekening van de Franciscaner Conventuelen te Brussel (NAi).

3.4 Cuypers als constructeur

In zijn lofrede van 1907 roemt Klinkhamer Cuypers als de man “die alle ambachten kende”, niet in letterlijke zin maar “zeker voor zoover hij den aard van het materiaal en de bewerking daarvan moet begrijpen en daarnaar zijn vormen maken”. Klinkhamer is bepaald niet de enige die hem bewondert, vanwege zijn uitgebreide kennis van de materialen en technieken en zijn begrip voor hun eigen karakter. Jan Stuyt spreekt bij de negentigste verjaardag van Cuypers in 1917 als volgt: “Trouwens niet alleen in het ambacht van den decorateur is hij een wegwijzer - wie kent

pittiger smeedwerk dan van Cuypers - wie verbetert hem als schrijnwerker, loodgieter, metselaar of timmerman? Indien er sprake is van ambachtelijke zuiverheid, dan geve men het woord aan dezen negentigjarige". Cuypers streeft immers al jaren naar een eigentijdse bouwkunst met een 'redelijke constructie'. Dat wil zeggen een constructie die zich aanpast aan door de menselijke rede gestelde eisen en de zintuiglijke waarneming niet bedriegt. Steeds weer lezen we bij Cuypers de stellingen over eerlijk materiaalgebruik, die hij aan Pugin en Viollet-le-Duc ontleent: "Het gebouw moet in zijne uiterlijke verschijning uitdrukking zijn van zijne inwendige bestemming. De bouwstoffen moeten gebruikt worden overeenkomstig hare geaardheid en natuurlijke eigenschappen en den vorm aannemen die hiermede overeenstemt. (...) Elke vorm die niet door de constructie wordt aangeduid, moet verworpen worden."

Als constructeur zal hij vanaf het eerste begin van zijn carrière, kort voor 1850, zeer uiteenlopende materialen gaan gebruiken, waarbij hij al vrijwel meteen afrekent met pleister- en stucwerk, dat hij als onwaardig surrogaat veroordeelt. Daarvoor in de plaats grijpt hij terug op de eeuwenoude baksteentraditie van Limburg. Verder past hij waar nodig uiteenlopende natuursteensoorten zoals hardsteen en mergel toe, al snel gecombineerd met ijzer. Ook hier is de *Dictionnaire* van Viollet-le-Duc een onuitputtelijke bron van inspiratie.

3.4.1 Baksteen

Tijdens zijn tochten door Limburg maakt hij kennis met de lokale veldovensteen, goedkoop, maar technisch voor verbetering vatbaar. Hij wil aantonen dat baksteen geschikt is voor gebouwen van allure, zoals kerken met stenen gewelven. Zijn bekwame 'ghostwriter' en vriend Jozef Alberdingk Thijm benadrukt dat een dergelijke kerk niet duur hoeft te zijn: "*Het lelijke is duur; de stukadoor, zijn pleister, zijn witsel, afgieten, aanplakken – knoeyen is duur, hechte, zuivere kunst is goedkoop.*"

In kerken als die van Wijck, Veghel, Eindhoven en het landhuis Aerwinkel laat hij zien dat de minderwaardig geachte baksteen wel degelijk geschikt is voor werken van vernieuwende, zuivere kunst met allure. Daarbij wordt de steen uitwendig vaak voorzien van een rode kleurlaag, waarbij de raambogen worden benadrukt met een gele tint. Zo worden gebreken van het materiaal verborgen. In de Eindhovense Catharinakerk kleurt hij het inwendige, waarbij de veelal bruinrode steen alle nuances van geel, rood, en zwart krijgt. Nuances en profileringen kunnen echter niet zomaar worden gemaakt, want gebakken profielsteen is nog niet beschikbaar. Daarom vertonen de muren rondom bogen en raamnissen van deze gebouwen een gelaagd karakter. In andere gevallen, bijvoorbeeld bij de pastorie van de Posthoornkerk maakt Cuypers overgangen door middel van muizentanden en zaagtanden in baksteen. Pas midden jaren zeventig kan Cuypers gebruik maken

van diverse typen profielsteen voor vloeiende overgangen en genuanceerde profielen. Deze kunnen dan worden geleverd door de fabriek van Dericks en Geldens, die voor de bouw van zijn kerk te Druten wordt gesticht. Daarnaast heeft hij grote behoefte aan een door en door gekleurde steen, die echter pas later in de negentiende eeuw in Nederland gemaakt kan worden. Dat betekent dat hij voor het Amsterdamse Rijksmuseum, de baksteen in Duitsland bestelt. Daar wordt al jaren een rijke variatie aan profiel- en vormstenen geproduceerd, die zijn ideaal benadert. Ze zijn door en door gekleurd, in nuances van rood, bruinrood en geel en in vele tientallen vormen en profielen.

Afb. 221 Pastorie van de Sint Bonifatius te Leeuwarden: een bijzonder ontwerp in baksteenpolychromie.

Hij gebruikt deze steen onder meer voor het verzachten van hoekprofielen van torens en de dagkanten van ramen en voor het verlevendigen van blinde muren en raambogen met weefselachtige patronen in rode, bruinrode en gele steen.

Al in zijn eerste kerk in Oeffelt (1854-1856) gebruikt Cuypers de baksteen ook voor de gewelven. Die werden tot dusver gemaakt uit stuc op latten, een constructie die niet strookt met zijn gedachten over eerlijk materiaalgebruik. De eeuwenoude techniek van stenen gewelfconstructies is rond 1850 nog niet helemaal vergeten. Ze wordt in de bouwkundige handboeken behandeld, maar de metselaars hebben er

echter geen ervaring mee. Cuypers oefent gewelfbouw in de kelder van de pastorie van Veghel. Het is niet gemakkelijk uit de vrije hand op grote hoogte gewelfschelpen te metselen tussen ribben, die door ranke formelen worden gesteund. Zijn eerste experimenten worden met argusogen bekeken, onder meer door de ingenieurs van waterstaat. Cuypers moet eerst een school vormen van bekwame metselaars. Het zijn *“meest Brabanders, die twintig, dertig jaar bij mij bleven”* herinnert hij zich in 1912. Hij slaagt er vrijwel meteen in stenen gewelven te realiseren en is uitermate trots op de eerste resultaten in Oeffelt en Veghel.

3.4.2 Natuursteen

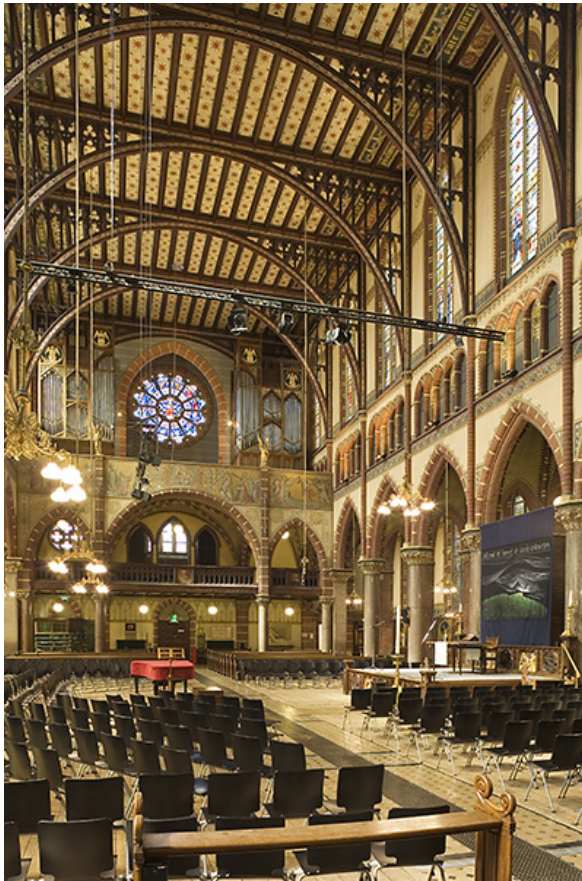
Waar nodig gebruikt Cuypers natuursteen. Deze verlevendigt het architectonische beeld en is uiterst geschikt om het constructieve spel van lijnen en geledingen door een lichtere tint te benadrukken. Daarbij gaat het om Limburgse mergel en lichte kalk- en zandsteen voor ornamenten en kapitelen. Belgische hardsteen en graniet gebruikt hij voor weervaste waterlijsten en profielen, maar ook voor kolommen en pijlers. Daarbij zoekt hij steeds de grenzen van het mogelijke op. Dat is onder meer zichtbaar in een vroeg werk als de Amsterdamse Posthoornkerk.

Afb. 222 De Amsterdamse Posthoornkerk: een afgewogen ensemble van natuursteen en baksteen als een tot dan toe ongeëvenaard staaltje rationeel-constructief bouwen.

Deze is gebaseerd op het schema van de Roermondse Munsterkerk, Cuypers' lievelingskerk. In Amsterdam verdubbelt hij de galerijen die hij aan de Munsterkerk ontleent, hij vermindert de massa van het muurwerk, maakt de proporties rijziger en bekroont de ijle ruimte tenslotte nog met een ranke, haast adembenemende koepel, alles in baksteen met natuurstenen en hardstenen kolommen. Hij beheerst dit spel nog niet volledig, want kort na de bouw moeten de vieringpijlers vervangen worden door gietijzeren kolommen. In latere bouwwerken past hij hardstenen of granieten kolommen toe, die het mogelijk maken brede kerkruimten te maken, waarin de blik van de gelovigen niet gestoord wordt door machtige kolommen. Dat is onder meer zichtbaar in slanke kolommen van de kerken te Veghel en de Amsterdamse Dominicuskerk.

Afb. 223 Dominicuskerk in Amsterdam: hier paste Cuypers slanke natuurstenen kolommen toe als dragers en een indrukwekkende kapconstructie, waarbij het ijzer bekleed werd met hout.

3.4.3 Hout

In zijn gebouwen gebruikt hij bij voorkeur hout voor balklagen, kappen en topgevels. De voorbeelden vindt hij in de *Dictionnaire*. Als hij in Rotterdam door de stadsingenieur wordt gevraagd ijzeren balken te gebruiken, ergert hij zich. Hij prefereert hout. De meeste kerken en woonhuizen krijgen dan ook houten kappen, soms met

zichtbare constructie, zoals bij de Engelse 'hammerbeam'-kap van de kapel van Jeruzalem te Venray. In de woonhuizen, zoals zijn eigen huis aan de Amsterdamse Vondelstraat (1881), toont hij een samenspel van bakstenen muren en houten paneeldeuren, balklagen, tochtpuien en trappen. Soms gebruikt hij de combinatie van een houten vakwerk met bakstenen vullingen, zoals in de puntgevels van de pastorieën van Bovenkerk en Hilversum. Een hoogtepunt van samenstelling en techniek is de machtige houtconstructie van de torenspits van de Haagse Jacobuskerk. Echter, ook in de meest eenvoudige bouwwerken treffen we vaak verzorgde onderdelen aan als kasten, trappenhuizen en betimmeringen. Voorbeelden daarvan zijn onder meer de pastorieën van Ouderkerk en de Haagse Sint-Jacobus. Markant zijn ook de kerkdeuren met stijl- en regelwerk, opgeklampte geprofileerde verticale delen en smeedijzeren gehengen.

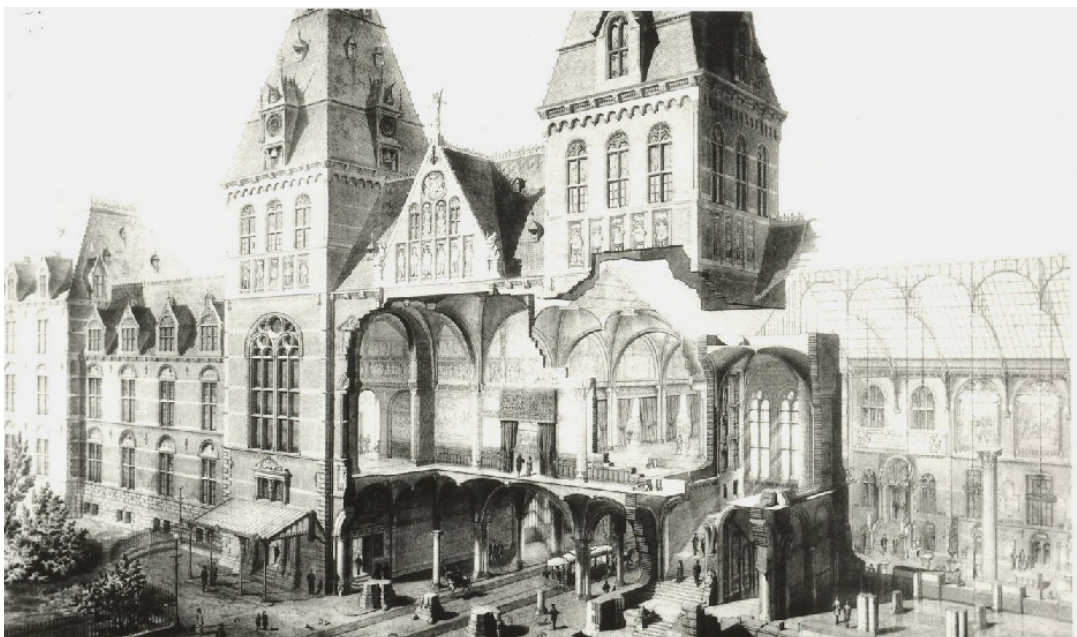
Afb. 224 Trappenhal van de pastorie in Ouderkerk: de inspiratie van Pugins hammerbeam-kappen is hier vertaald in hout.

3.4.4 IJzer en beton

Toch schuwt Cuypers andere materialen bepaald niet. Hij gebruikt ijzer voor hekken, sierwerk, hang-en-sluitwerk en voor onmisbare constructieve onderdelen als bijvoorbeeld muur- en kettingankers. Muurankers, als bevestiging van balken in de muren geven hem de gelegenheid decoratief sierwerk aan zijn muren toe te voegen. De ijzeren kettingankers, die al in de Middeleeuwen sterkte geven aan de hogere delen van kerkgebouwen, zijn en blijven onzichtbaar. Al in 1864 ontwerpt hij zijn Amsterdamse kerk van de H. Willibrordus buiten de Veste met stalen kapsepanten, maar de

kerk krijgt uiteindelijk traditionele houten 'Hollandse' spanten. IJzer gebruikt hij later, samen met Eugen Gugel, voor de torenspits van de Grote Kerk in Delft (1875-1877). Ook de opengewerkte spits van de Sint-Jozef in Groningen en de koepel van de basiliek van Oudenbosch zijn ondenkbaar zonder ijzeren hoofdconstructies. Ook het grootse achthoekige gewelf van de centraliserende Vondelkerk in Amsterdam is alleen mogelijk door een ingenieuze ijzeren ringconstructie. Vader en zoon Cuypers gebruiken voor de overkapping van de grote hal van het roemruchte kasteel De Haar een combinatie van stalen spanten en gewapend betonplaten (systeem Monier). Ze vinden ijzeren constructies echter niet altijd passend in het decorum van representatieve gebouwen. Daarom wordt in De Haar het ijzer, met uitzondering van siersmeedwerk, aan het oog onttrokken door een bekleding van hout. Dat gebeurt ook in de Amsterdamse Sint-Dominicus, waar de brede overspanning van het schip bestaat uit stalen boogspanten, echter aan het oog onttrokken door een gotiserende bekleding van hout. Bij de monumentale overkapping van de binnenhoven het Rijksmuseum worden ijzer en glas wel in het zicht gelaten.

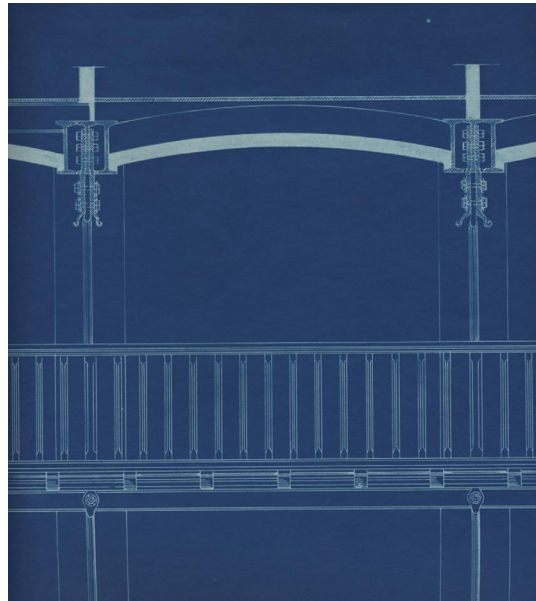

Afb. 225 Opengewerkt isometrisch perspectief van het Rijksmuseum (1875-1885), afkomstig uit het gelijknamige plaatwerk van Cuypers en De Stuers. Opvallend zijn de grote glazen overdekkingen van de binnenhoven die bij de lopende restauratie weer in het zicht gebracht worden.

Is de visie op ijzer wisselend, beton is voor Cuypers echt geen representatief bouw materiaal. Hij gebruikt het wel op onzichtbare wijze in vloeren. In 1911 pleit hij zelfs, als enige van zijn vakbroeders, voor herbouw van de verbrande houten torenspits van de kerk te Vlissingen in beton. Hij wil dat dan wel bekleden met terracotta. Dit plan wordt echter niet uitgevoerd.

Afb. 226 Detailopname van de galerijen in de bibliotheek, met groene balken op decoratief beschilderde ijzeren profielen.

Afb. 227 Uitsnede van een bouwtekening van de bibliotheek (blauwdruk) met een detail van de galerijconstructie (NAi).

3.4.5 Comfort en techniek

Hoewel aan Cuypers sterke associaties kleven van de terugkeer naar het verleden die tot op de dag van vandaag de waardering van zijn werk beïnvloeden, stond hij in de voorste linie als het om moderne technieken en comfort ging. Dat is al te zien aan zijn vroegste werken waaronder zijn woonhuis in Roermond uit 1853.

Afb. 228 In Cuypers' woonhuis te Roermond (1853) werd het entreegebouwtje aan de achterzijde gecombineerd met twee privaten, waarvan de rechter in 1858 werd voorzien van een water closet.

Voor zover de stand van het onderzoek op dit moment uitwijst, bevond zich hier het oudste watercloset op Europees niveau. Net als bij Bovendonk werd daar 'grijs' water voor gebruik, dat als hemelwater opgevangen werd in een tank die in de meeste gevallen op het dak van een toiletgebouwtje was gesitueerd.

Ook bij zijn grote, publieke werken past hij de nieuwste technieken toe voor beter gebruik en modern comfort. Zo heeft het Amsterdamse Rijksmuseum in de muren gebouwde kanalen voor verwarming en ventilatie. Het roemruchte kasteel De Haar is als een 'Gesamtkunstwerk' in middeleeuwse stijl gedecoreerd, maar binnen de gotische muren is overdadig modern comfort aanwezig. Middeleeuwse muren omhullen zalen met elektrische verlichting uit een eigen centrale, er is hetelucht- en stoomverwarming en de nieuwste technologie in keukenapparatuur en sanitair. Ook in Bovendonk is moderne techniek aanwezig: gasverlichting en een grijswatercircuit met een waterkelder. Op zolder bevinden zich open reservoirs voor de centrale verwarming. Ook komt er in 1905 een eigen energiecentrale ten zuiden van het hoofdgebouw.

Dit laatste krijgt weer een evenknie in het Roermondse complex, waar Joseph in 1908 niet alleen centrale verwarming aan laat leggen, maar een complete electriciteitscentrale, waarvoor de een van de eerste bronsmotoren in Nederland werd ingezet.²⁸

Afb. 229: Cuypers in zijn werkkamer in Roermond met op de achtergrond een grote verwarmingsradiator.

—

²⁸ Hubar, Rien de pareil, p. 105 ; pp. 225-227.

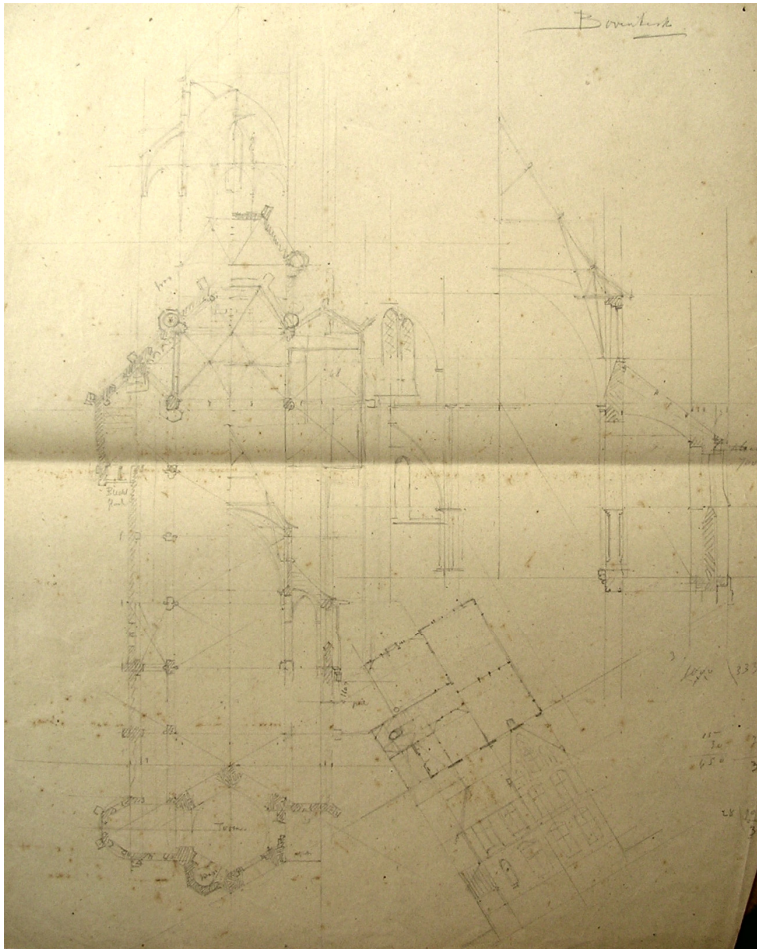
3.4.6 Construeren op basis van geometrie, traditie en intuïtie

Deze materialen stellen Cuypers in staat de inwendige bestemming van zijn gebouwen in het uitwendige uit te drukken, zoals zijn leermeesters het wilden. Die afwisseling van materialen en vormen geeft zijn gebouwen met een logische, rationele plattegrond een schilderachtig karakter. In de tweede helft van de negentiende eeuw vindt de overgang plaats van goeddeels op basis van ervaring en intuïtie geconstrueerde gebouwen, naar de berekening van constructies. Evenals zijn illustere voorbeeld, de Franse architect E. Viollet-le-Duc, is Cuypers van mening dat de stabiliteit van het gebouw wordt gewaarborgd door het gebruik van de juiste geometrische grondvormen. Er zijn geen aanwijzingen dat Cuypers senior zijn constructies ooit berekend heeft, maar zijn zoon Joseph zal, dankzij zijn Delftse achtergrond, al wel tabellen voor draagsterkte gebruikt hebben.

Cuypers garandeert de degelijkheid van zijn gebouwen door zijn ruime ervaring en intuïtie. Hij baseert zijn gebouwen op geometrische grondvormen: het vierkant en de rechthoek. Daarnaast gebruikt hij de ranke gelijkzijdige en de iets minder rijzige Egyptische driehoek, die de basis vormen voor de gevels en de ornamenten. Die stevige geometrische basis garandeert in zijn ogen de stabiliteit. Zijn eerste ontwerpen, de kerken te Veghel en Eindhoven, en latere complexen als het Rijksmuseum vertonen inderdaad steeds dezelfde ruimtelijke grondfiguren. Het spel met kwadranten en driehoeken gaat door tot het einde van zijn carrière. Ook andere collega's en zijn zoon Joseph ontwerpen 'op systeem'.

We zagen al hoe hij zijn plattegronden baseert op het strakke grid van Durand. De gevels en doorsneden en gevels van de gebouwen zijn ook gebaseerd op driehoeken. De geometrie is voor hem een vanzelfsprekendheid en heeft een dubbele natuur. Allereerst is ze een eenvoudig hulpmiddel voor het afschrijven van de maten, tegelijk is ze voor hem een goddelijk grondpatroon dat het gebouw vervult. Die innerlijke wetmatigheid en het ordenend principe zijn van belang voor een architect als Cuypers. Die vat zijn professie op als een middeleeuwse *"meester van het werk"*, die net als de Goddelijke schepper alles ordent naar maat, getal en gewicht. Die *magister operum* is voor Cuypers en Alberdingk Thijm een inspirerend beeld, waarvoor zij de basis vinden in de Middeleeuwen. Joseph Cuypers schrijft in 1897 over *"den geometrischen grond van gelijkzijdige driehoeken"*, een stelsel dat *"in Cuypers' werken reeds zeer vroeg verschijnt, maar steeds alleen dient om een steun voor de bepaalde afmetingen te vinden, niet om zijne maten op beperkende wijze te binden"*.

De geometrie vinden we terug in de vele kerken en in wereldlijke gebouwen als het Rijksmuseum. Ook de rijzige voorgevel van Bovendonk is ontworpen op basis van de gelijkzijdige driehoek. In de soberder gevels van de zijvleugels vinden we de iets gedrongener proporties van de Egyptische driehoek.

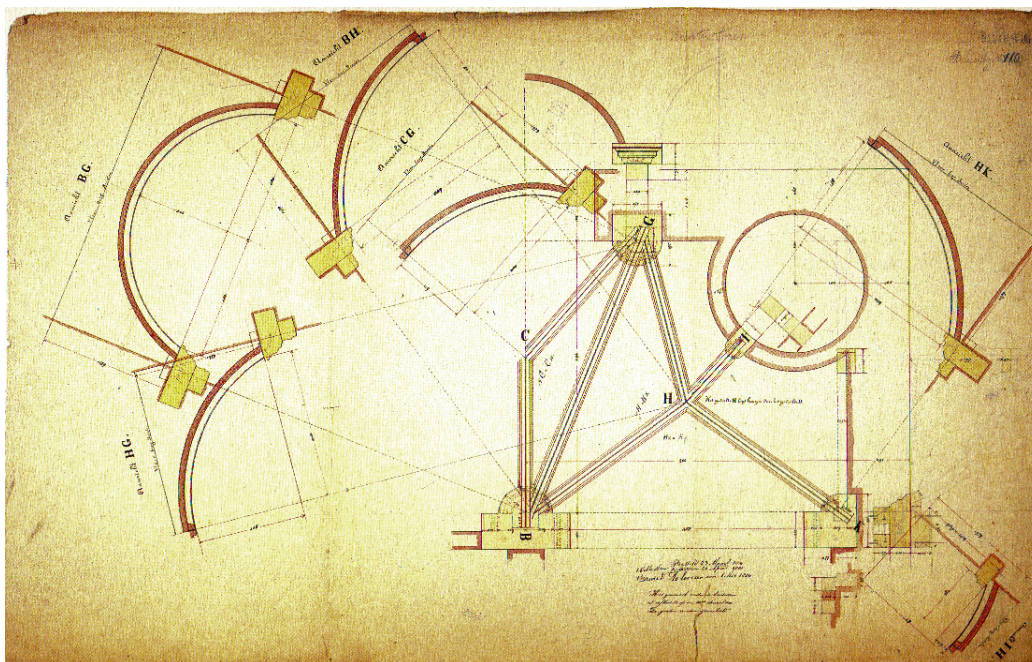

Afb. 230 De kerk en de pastorie van Bovenkerk als voorbeeld van ontwerpen op systeem (NAi).

Het materiaalgebruik van Bovendonk is relatief sober: baksteen, natuursteen, hout, ijzer en beton. Het gehele gebouw is vervuld van die materialen in een haast overal zichtbaar constructief spel van kapitelen, ribben, teniet lopende profielen, plinten van geglaazuurde steen, et cetera. Opvallend en zeer typerend zijn de spitsbogen boven de raamopeningen. Ze zijn gevuld met velden van steeds weer ander siermetselwerk in rode en gele baksteen. Het zijn als het ware strak gespannen weefsels. Ze zijn ornamentaal en accentueren tegelijk het contrast tussen dragend metselwerk en vulmuren. In dit soort details tonen vader en zoon hun eigen, karakteristieke 'redelijke' vormtaal. Het bouwen "van binnen naar buiten", vanuit de inwendige dispositie, leidt tot een aangename variatie. Dat vraagt om een zorgvuldige omgang met de bouwmassa's, een asymmetrische planning met opklimmende massa's en speelse vormen. Dat is in de opbouw en detaillering van Bovendonk zichtbaar. Ook na de dood van Pierre Cuypers houdt Joseph dit rationele spel met constructies vol in de kapel. Het is in de overgangen van de marmeren kolommen naar de bakstenen bogen met een natuurstenen kapiteel en de weidse overspanningen van de gewelven goed zichtbaar.

3.4.7 Gewelven

Cuypers ontwikkelt zijn stelsel van stenen ribgewelven steeds verder en komt tot steeds gecompliceerder vormen. De steensnede, het tekenen en uitwerken van gecompliceerde versnijdingen in natuursteen, was immers een belangrijk onderdeel van het Franse architectuuronderwijs in de sfeer van de École des Beaux Arts. Tekeningen van gewelfprojecties en gewelfuitslagen voor het Rijksmuseum tonen hoe Cuypers al tekenend gecompliceerde ruimten doorgrondt en ribconstructies en gewelfkappen projecteert om welke ruimte dan ook te overdekken. De tekeningen tonen zijn technisch meesterschap en zijn tevens de aanwijzingen voor de leveranciers van de boogstenen. Het stelsel van ribgewelven is onder zijn handen een buigzaam stelsel met talloze mogelijkheden. Dat zien we in Bovendonk, bij de gedrukte en gecompliceerde gewelven van de hal en de recreatiezaal en refter. Op het eerste gezicht vanzelfsprekende constructies, op het tweede gezicht constructieve hoogstandjes.

Afb. 231 Gewelfuitslagen van het Rijksmuseum tonen een effectieve constructiemethode.

3.5 Kleur

Kleur speelt in de esthetica van Cuypers een bijzondere rol. Niet alleen dragen zijn kleurige uitmonsteringen bij aan het benadrukken van het constructieve spel van krachten en lijnen, ook versterken zij het verhaal dat door het decoratief programma uitgedragen wordt.

Afb. 232 Staalkaart van het kleurengamma dat toegepast is bij het Rijksmuseum.

Cuypers zelf vergelijkt de harmonie van kleuren met de toonaarden in de muziek: *“het heerlijk kleurenspeel, de muziek van het licht”*.²⁹ Zoals uit recent onderzoek is gebleken, ziet het er naar uit dat Cuypers een synestheet was, iemand die bij het horen van muziek kleuren ziet. Hij heeft immers een grote voorliefde voor klassieke muziek en werkt bij voorkeur begeleid door de altstem van zijn vrouw Nenny die een verdienstelijk zangeres was. Viollet-le-Duc schrijft in 1874 in zijn Dictionnaire: *“De decoratieve schilderkunst vergroot of verkleint een gebouw, maakt het helder of donker, vervalscht de evenredigheden of doet ze gelden; verwijderd of brengt naderbij, houdt aangenaam bezig of vermoeit, verdeelt of verzamelt, verbergt de fouten of overdrijft ze. Het is eene godin, die goed of kwaad voortbrengt, maar die nooit onverschillig blijft”*. Deze godin *“behaagt of beledigt; brengt de gedachte samen of leidt af”*.

Cuypers bouwt een decoratief systeem op dat hem niet bindt, maar juist inspireert. Dit systeem is net als zijn ontwerptechniek gebaseerd op geometrische grondvormen. Hij gebruikt de driehoeken om de proporties van de decoraties en figuren in overeenstemming te brengen met de module van zijn architectuur. Verschillende werkbladen in zijn archief laten dan ook zien dat hij direct op de calques van de interieurs zijn schetsen voor de polychromie aanbrengt. Hij kiest zijn kleurharmonieën volgens de chromatische cirkel, waarbinnen een weelde aan kleuren onderling verbonden werd door 60o-driehoeken. Dit instrument kreeg als coloristische methode onder meer verbreiding via de experimentele kleurenleer van Michel

■

²⁹ De paragraaf over de kleur is ontleend aan Hubar, Muziek van het licht.

Eugène Chevreul, directeur van de Gobelins te Parijs, die zijn theorieën in de meest uiteenlopende facetten vanaf 1828 stukje bij beetje publiceerde. Dit houdt in dat Cuypers, die volgens het jubileumnummer van *Architectura* uit 1897 de kleuren-driehoek toepaste, er wellicht nog tijdens zijn academiejaren kennis mee gemaakt kan hebben. Ook is er sterke invloed van Owen Jones met zijn handboek *Grammar of Ornament*. Cuypers' kleursysteem ontwikkelt zich door de jaren heen onder invloed van Viollet-le-Duc van lichte, heldere Nazarener kleurstellingen naar een warmer, donkerder, meer verzadigd kleurengamma, dat overigens allerm minst somber is. Viollet-le-Duc beschrijft hoe met geel, rood en blauw en de secundaire mengkleuren oranje, groen en purper een harmonieuze samenhang bereikt wordt.

Van al deze zaken was Cuypers doordrongen toen hij voor de opgave stond om voor het Rijksmuseum een nieuw soort kleurengamma te ontwikkelen dat paste bij de Oud-Hollandsche karakter van de stijl. We gaan hier dieper op in omdat ook op dit punt de overeenkomsten tussen Bovendonk en het Amsterdamse complex frappant zijn.

Afb. 233 (links) en afb. 234 (rechts): muurschilderingen in het Rijksmuseum uit het plaatwerk uit 1898.

De aardachtige hoofdtoon van de polychromie in het Rijksmuseum blijkt herleid te kunnen worden tot de stroming van de “*Naturfarbigkeit*” die Brönnner in Duitsland tot in de jaren 1890 signaleert. Vertegenwoordiger bij uitstek hiervan was Georg Hirth, die in *Das Deutsche Zimmer der Renaissance* uit 1880 een pleidooi hield voor de rehabilitatie van de kleur bruin.

Hirth verzet zich tegen de zijns inziens ontoereikende werking van de chromatische cirkel, die als instrument te zeer van natuurkundige premissen uitgaat en te weinig van de natuur zelf. Daarom plaatst hij het *“Prinzip des Braunes”* op de voorgrond: hoewel uitgesloten van de spektrale kleurencirkel, ontplooide deze toon zich tot het uitgangspunt van het gehele ‘noordelijke’ scala aan *“Mischfarben”*. Wijzend op de misvattingen van zowel Goethe als Jones en Chevreul – al acht hij de Exposé van de laatste in praktijk goed bruikbaar – typeert Hirth het bruin als *“eine allgemeine Mischung mit vorwiegend warmen Character”*. Zo kunnen alle kleurige objecten, vlakken en ruimten tot één harmonie worden geleid, gedirigeerd door de optische wetten van licht en pigment. Bruin speelt dan ook *“in der dekorativen Kunst einschließlich der Malerei die erste Rolle”*.

De bruine toonaard regelt bovendien dat *“die Nationalität der häuslichen Kunst [sich] deutlich aussprechen läßt”*, onder meer door in te spelen op de behoefte aan *“warmen, saftvollen Farbenstimmungen”* en *“ruhigerem Eindrücke”*. Wie denkt aan de huiselijke en burgerlijke aard, die Thijm de Nederlandse cultuur toeschrijft tot in zijn gedicht bij gelegenheid van de opening van het Rijksmuseum toe, kan zich indenken dat dit alleen al voor De Stuers en Cuypers een interessant argument had kunnen zijn om de *“braunliche Triaden”* in het Rijksmuseum toe te passen. Het *“Prinzip des Braunes”* staat volgens Hirth dan ook centraal in het deels klimaatgebonden, deels renaissanceistisch-historiserende coloriet, waarin het burgerdom zich thuisvoelt: *“wenn es noch eines beweis für das gute Recht einer **deutsche** oder überhaupt **nordischen Renaissance** bedürfte, so müßte der Hinweis auf die Eigenart ihrer obligaten Farbengebungen genügen.”* Hirth levert met zijn betoog een esthetisering van natuur en geschiedenis aan de hand van de optische kwaliteiten van het natuurlijke bruin. Hierdoor verkreeg deze tint een metaforische waarde die haar gelet op de Oud-Hollandsche grondslag van het Rijksmuseum – met al zijn connotaties van een burgerlijke republikeinse cultuur en inheemse Renaissance – bij uitstek geschikt maakte voor toepassing in dit nationale instituut. Een connotatie die van doorslaggevend belang is geweest om ook bij Hoeven de Oud-Hollandsche stijl toe te passen.

In dit overwegend bruingearde ‘palet’ – dat Cuypers graag combineerde met het even organische bronsgroen – werd het gebruik van de heldere varianten van geel, rood en blauw analoog aan de natuur sterk gereduceerd. Te midden van de met donkere tonen verzadigde ‘vlakken’ krijgen deze de functie van contrasterende ophoogsels die de compositie reliëf geven. Het bijzondere van Bovendonk is dat Cuypers dit principe hier uitwerkte in directe samenhang met de materiaalpolychromie. Zijn in het Rijksmuseum de zalen geheel bepleisterd en gepolychromeerd, bij Bovendonk domineren de baksteen, de tegels en het hout in allerlei aardachtige tinten en tonen, waartussen de geschilderde decoraties een solopartij spelen.

Afb. 235 (links) en afb. 236 (rechts): het kleurengamma van het polychrome concept van Bovendonk is gebaseerd op hetzelfde 'aardse' en 'natuurlijke' palet als het Rijksmuseum om de karakteristiek van het Oud-Hollandsche complex kracht bij te zetten.

Het gebouw wordt omsloten door gangen. Die laten uiteenlopende materialen zien: rode verblendsteen voor de plinten, pilasters en wanden van de gangen, donkere hardsteen voor constructieve onderdelen en schouwen, kalksteen voor gewelfribben en gebeeldhouwde ornamenten, veelkleurig glas-in-lood in vensters en sommige deuren, marmer voor zuilen en schouwen en grenenhout voor constructieve onderdelen, vensters, deuren en kozijnen. In de refter en recreatiezaal hebben de graatgewelven een monochrome decoratie op de gewelfaanzetten. Opvallend zijn de zeer afwisselende tegelvloeren in de gangen, met steeds wisselende patronen in wit en zwart en rood. Cuypers heeft de werking van dergelijke vloeren ongetwijfeld leren kennen uit zijn lijfboek, de *Dictionnaire*. Daar vinden we in deel II onder het lemma "Carrelage" tal van voorbeelden in middeleeuwse sfeer, die in de tweede helft van de negentiende eeuw in Engeland worden geproduceerd. Het coloriet van de ruimten is in beginsel een variant op de kleurstellingen van het Rijksmuseum. Het is een variant op de eerste toonaard die Viollet-le-Duc illustreert aan de hand van de Dominicanenkerk van Agen en de refter van de Tempeliers van Metz. In deze toonaard worden de halfneutrale tinten grijs en bruin verrijkt met de sterk verzadigde tonen brons en bronsgroen van Hirth, terwijl bruinrood en baksteengeel de beide okers vervangen. Ook in de verfijnd getinte paneeldeuren met hun glas-in-lood komen deze op het huiselijke bruin gebaseerde kleurstellingen terug. Net als bij het ontwerpen 'op systeem' kon Cuypers door zijn ruime ervaring binnen één gebouw moeiteloos de gewenste toonschalen en kleurengamma's toe passen.

Afb. 237 De (hier nog onvoltooide) Catharinakerk te Eindhoven circa 1862, is het eerste gebouw waarbij Cuypers samen met Thijm de ideeën uit De Heilige Linie integraal verwerkte. Hij wist dit programma te realiseren binnen de beginselen van het ‘redengevende’ bouwen dat toen nog in de kinderschoenen stond. Het gebouw is een constructief waagstuk in baksteenpolychromie.

Afb. 238 Eindhoven, Catharina te midden van twee engelen. Zowel de muren, als de kapitelen en de beelden zijn rijk gepolychromeerd en dragen zo bij aan het uitdragen van het programma, waarin de patroonheilige centraal staat.

3.6 Symboliek

"Ik ben geheel en al gewonnen van het Symbolisme in de kunst", schrijft Cuypers rond 1855 aan zijn vriend Alberdingk Thijm. Voor beide vrienden zijn de Middeleeuwen een wereld vol inspiratie voor zinrijke ontwerpen, die van fundament tot zolder vol symbolische vormen zitten die verwijzen naar het hogere, het goddelijke.

Cuypers en Thijm herleiden uit middeleeuwse voorbeelden een tekentaal voor voorstellingen aan gebouwen. Zij spitsen deze taal toe op kerken, maar zij leent zich ook voor wereldlijke gebouwen. Symboliek overbruggt voor hen de kloof tussen het goddelijk beginsel en de aardse werkelijkheid, tussen kunst en maatschappij.

Cuypers heeft tijdens zijn opleiding in Antwerpen kennis gemaakt met de Franse karakterleer van de achttiende eeuw, die aangeeft dat een gebouw pas 'karakter' heeft als het door ligging en uitvoering zijn status en bestemming uitdrukt. Daarbij moet de indruk op de voorbijganger natuurlijk overeenkomen met de wensen van de opdrachtgever. De gevel kondigt aan wat zich erachter bevindt. Cuypers' kerken en decoraties onderscheiden zich al vanaf eind jaren vijftig door uitvoerige en goed doordachte iconografische plannen op basis van Thijms boek *De Heilige Linie* van 1858. Met die symbolische beelden maakt hij de functie van zijn gebouwen aan de voorbijganger duidelijk. De gebruiker en gelovige wordt erdoor gemotiveerd en geïnspireerd.

Cuypers vat zijn gebouwen in beginsel op als verbeeldingen van het Hemels Jeruzalem, de hemelse stad op aarde. Het apocalyptische visioen van de evangelist Johannes inspireert hem levenslang. Zijn profane gebouwen krijgen een vergelijkbare symbolische lading. Ze verbeelden een ideale wereld, een stad-in-het-klein. Ze zijn daarmee een microkosmos van de corporatieve staat op katholieke grondslag. Inspiratie daarvoor is ook de kerkvader Augustinus, wiens *De Civitate Dei* een beeld geeft van de volmaakt geordende maatschappij, waarvan de kerk het middelpunt is. Het is een moreel verantwoord visioen: ieder kent zijn plaats, ieder heeft zijn rol. Dat draagt Cuypers als hij de kans krijgt uit in een samenhangend iconografisch programma, dat uitgewerkt wordt in schilderijen, beelden, glasramen en altaren. Die eenheid maakt zijn gebouwen tot een *Gesamtkunstwerk*, waarin ruimte, vorm, symbolische beelden en kleur voor een effectvolle werking zorgen, waaraan het constructieve skelet een voorwaardenscheppende bijdrage levert. Daaruit ontstaat vervolgens wat Alberdingk Thijm noemt een *"artificieele omschepping"*, de kleurige en ruimtelijke opwaardering van de ruimte.

Bovendonk komt evenals veel andere internaten met zijn torens en daken over als een 'stad-in-het-klein', maar ook in zijn carrévorm als een versterkt legerkamp, een veilige stede in de wereldse omgeving. Het verradt zijn geestelijke bestemming en positie als onderwijsgebouw door de gotische vormtaal, door de eerder

beschreven decoraties en kleuren en door het sobere iconografische programma van beelden en glasramen.

Bovendonk verenigt in de architectuur en decoratie typisch Cuypertiaanse beelden. Enerzijds het bekende beeld van het Hemels Jeruzalem, anderzijds de Civitas Dei, de Stad Gods en de 'stad-in-het-klein'. De stedelijke beelden vinden we terug in de compositie, de hoge daken, de trapgevels, de torens en het silhouet. Deze stedelijke beelden waren aanvankelijk nog beter zichtbaar, omdat het omringende park nog niet volgroeid was. Cuypers grijpt terug op de compositie van zijn eigen woonhuis met de uitspringende hoekrisalieten. Tevens verwijst hij naar woonhuizen in Oud-Hollandsche stijl. Net als het Rijksmuseum is Bovendonk een interpretatie en emulatie van het Zaltbommelse Huis van Maarten van Rossum. Dit huis is door Cuypers en zijn vriend, de kunstambtenaar Victor de Stuers, als monument gered. Het is voor hen een navolgenswaardig bouwwerk, uit de late Middeleeuwen, een periode waarin de cultuur nog beheerst werd door het katholicisme. Door vanuit de vormtaal van dit gebouw een Oud-Hollandsche stijl te ontwikkelen willen Cuypers en De Stuers een alternatief bieden voor het eclecticisme en de door de liberale Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst bepleite Hollandse Neorenaissance. Door het vermengen van de gotiek en de Oud-Hollandsche stijl maakt Cuypers in Bovendonk als het ware duidelijk dat ook de priesters die daar worden opgeleid deel hebben aan de Nederlandse cultuur en de katholieke een volwaardig staatsburger is, iets wat decennia lang daarvoor door *opinionleaders* van protestante en liberale herkomst werd ontkend.

Afb. 239 Het door Cuypers gerestaureerde Maarten van Rossumhuis (foto circa 1914). Dit pand kan gezien worden als incunabel van het Oud-Hollandsche bouwen dat Cuypers en De Stuers voorstonden en realiseerden met het Rijksmuseum.

Afb. 240 Tot in het glas-in-lood toe, onder de zegenende hand van de Paus, is Bovendonk als een 'Oud-Hollandsch' complex weergegeven, als evocatie van de nog katholieke zestiende eeuw uit het nationale verleden.

Bovendonk draagt ook uit dat het samenlevingsverband van professoren, priester-studenten en personeel een microkosmos is van de maatschappij op katholieke grondslag. Daarbij is de voorgevel het frontispice van het gebouw, de titelpagina die de functie verklaart. Dat blijkt uit de voorstellingen in de voorgevel. Hier vinden we in de middenrisaliet het wapen van het bisdom Breda. De door Cuypers en Co. vervaardigde beelden duiden op de rol van het seminarie bij de opleiding tot het priesterschap. Bij de ingang verbeeldt de theoloog Thomas van Aquino de wijsheid. Hij is promotor van de H. Eucharistie en van het systeem van goddelijke wijsbegeerte dat op het seminarie wordt onderwezen, patroon van de katholieke scholen en de theologen. Carolus Borromeus staat er als kerkleraar en oprichter van de seminaries.

In de topgevel van de middenrisaliet vinden we een tegeltableau met de tekst *In Corde Regnis Omnium*: 'dat Gij in de harten van allen heerse'. Daarboven het beeld van het H. Hart van Jezus met Maria en Jozef. Deze driegroep verbeeldt de betekenis van de leer van de katholieke kerk voor de samenleving. Het Heilig Hart van Jezus is in 1856 als devotie ingesteld en juist in 1899 is de gehele wereld aan het Heilig Hart gewijd, het begin van een bloeiende devotie. Maria wordt vereerd als moeder van de kerk en als middelares van genade, Jozef is sinds 1870 de patroon

der kerk en is tevens patroon van het seminarie. In de zijtopgevels vinden we beelden van Willibrordus, de apostel der Nederlanden en eerste bisschop van Utrecht en de kerkleraar en prediker tegen de ketters Franciscus van Sales. In het trappenhuis van het voorhuis is een groot door Pius X geschonken glasraam zichtbaar. Dit toont links en rechts van de paus, die troont boven de gevel van Bovendonk, de figuren van mgr. P. Leijten de bisschop van Breda, prof. A. Resemans die de paus om de schenking van dit raam had gevraagd, P.J.H. Cuypers met de attributen van zijn vak en tenslotte de president van het instituut J. Hopstaken met het model van Bovendonk in zijn hand. Het is door Cuypers ontworpen en door F. Nicolas gemaakt. Op de eerste verdieping bevindt zich een aanvullend raam met het pauselijk wapen van Pius X omgeven door engelen met de tekst *Pax Vobis*, vrede zij u. Hiermee wordt de rol van de paus als hoofd van de kerk, wiens onfeilbaarheid in 1870 op het Vaticaans Concilie is vastgelegd, extra benadrukt.

Afb. 241: Collage van de beelden op de gevels van Bovendonk, getuigen van de missie van het complex.

De kapel is uiteindelijk niet georiënteerd, hoewel Pierre Cuypers diverse exercities had uitgevoerd, waarvan enkele overigens ook 'genoord' waren. Joseph bouwt uiteindelijk een driebeukige kapel met het koor naar het westen. De ruimte heeft een uitvoerig iconografisch programma. Het is ongetwijfeld door Joseph Cuypers opgesteld in samenspraak met de opdrachtgever. In dit programma vinden we weer een reeks van verwijzingen naar het priesterschap. In het brede middenschip

gaat alle aandacht naar het hoogaltaar. De zijbeuken fungeren slechts als processiegangen. In de omgang zijn diverse altaren geplaatst, noodzakelijk vanwege de dagelijkse stille missen van de professoren en natuurlijk ook voor de liturgische oefeningen van de theologanten. De beelden en altaren stammen ook weer uit de kunstwerkplaats Cuypers en Co.

In de topgevel aan de hofzijde bevindt zich een beeld van de H. Jozef, de patroon van het instituut. Inwendig vinden we van links naar rechts altaren van Maria, Vincentius à Paulo, patroon der liefdewerken die de seminarieopleiding verbeterde en Thomas van Aquino. Het middelste altaar is gewijd aan het H. Hart van Jezus. Dan volgen nog altaren van Carolus Borromeus, Franciscus van Sales, de patroon van de katholieke pers en de schrijvers en redenaars, het altaar van Jozef sluit de reeks af. De glasramen door C. Alberdingk stellen scènes voor uit het leven van Vincentius, Thomas van Aquino, Carolus Borromeus en Franciscus van Sales. Het reliëf van de aanbidding der herders bevat de portretten van Pierre Cuypers, zijn zoon Joseph en kleinzoon, vermoedelijk Pierre jr. Het is aannemelijk dat Joseph Cuypers net als zijn vader genoeg heeft gehad in het opstellen van dergelijke programma's. Het is in essentie het educatieve programma van de voorgevel van het gebouw dat is gericht op de verbeelding van de rol van het seminarie bij de opleiding tot het priesterschap en hier herhaald wordt, onder toevoeging van Vincentius à Paulo en Franciscus van Sales. Zo fungeert de kapel met de dagelijkse viering van de H. Eucharistie als middelpunt van de opleiding. De illustere heiligen die hier verbeeld zijn maken de kapel tot een educatief centrum.

3.7 Positionering in het oeuvre

Bovendonk is een markant voorbeeld van de ontwerpopvattingen van Cuypers, die steeds veel aandacht heeft besteed aan de opzet en ruimtelijke indelingen van zijn grotere kloosters en gestichten. Het is in zijn veelheid en gecompliceerdheid zeker te vergelijken met het Rijksmuseum. In afwijking van het eerste ontwerp van 1898 is het seminarie uiteindelijk rijker uitgevoerd. Het voorontwerp is strenger van stijl en lijkt in details op de onuitgevoerde ontwerpen voor het Ursulinenklooster van Keer bij Maastricht (1897). In de uitgevoerde versie zien we een interessante combinatie van rijkdom en soberheid. Rijkdom in de profilering en detaillering van het voorhuis, met name de entreepartij met zijn beelden en wapenstenen. Soberheid in de zalen en achtervleugels. Daar heerst een strengheid, vooral in de trappenhuizen, die sterk doen denken aan de trappenhuizen van het Haagse Algemeen Rijksarchief (J. van Lokhorst, 1896-1902) en de hal en gangen van de Roermondse Teekenschool. Ook daar zien we teniet lopende profielen, zuiltjes en ingesneden nissen, die als doorkijkjes in de verte doen denken aan de befaamde Carceri van Piranesi.

In de Teekenschool (Ontwerp Cuypers, uitgevoerd door zijn leerling N. van der Schuit, 1902-1904) zien we de afwisseling tussen bruinrode en gele baksteen en de toepassing van veelkleurige vloertegels en tegeltableaus aan de gevels. De Maastrichtse Stichting Ridder Emile de Stuers van 1901-1904 vertoont als sobere baksteenbouw in zijn boogramen en raamprofielen sterke overeenkomsten met de achtervleugels van Bovendonk. Verder zijn er in die soberheid overeenkomsten met latere ontwerpen van Cuypers voor de Ursulinenkapel te Hamont (1912-1914) en de Lievevrouwekerk te Venlo (1912-1914). In de kapel is Josephs hand zichtbaar, onder meer in de doordachte overgang van de marmeren zuilen naar de kapitelen. Vergeleken met de eerdere kapelontwerpen die zijn vader signeerde zijn de proporties wezenlijk gedrukker, wat vooral tot uiting komt in de verhoudingen van het aangenaam brede en lage middenschip. Daar is ook weer de gelijkzijdige driehoek toegepast. In dit schip klinkt de echo door van de machtige verhoudingen van de Tilburgse H. Hartkerk van 1897-1898, waarin Joseph een grote rol heeft gespeeld.

3.8 Wie heeft het seminarie ontworpen: vader of zoon?

Het is een interessante bezigheid in het latere werk van Cuypers te speuren naar de hand van vader en zoon. Dat is bepaald niet gemakkelijk, hoewel vanaf de jaren negentig de hand van Joseph steeds vaker is te herkennen. De signatuur biedt geen uitkomst, tenminste niet altijd. In veel gevallen signeert Pierre Cuypers, terwijl onderdelen waarschijnlijk toch de hand van Joseph verraden. Dat geldt onder meer voor Bovendonk, waar vrijwel alle tekeningen door Pierre zijn gesigneerd. Pierre signeert nog op hoge leeftijd, bijvoorbeeld bij de kerk van Onze Lieve Vrouw in Venlo (1912), waar hij ook het handschrift over de ontwerptechniek heeft opgesteld. In andere gevallen signeert Joseph, terwijl we ook weer onderdelen van de hand van zijn vader menen waar te nemen. Het ligt erg voor de hand om in kasteel De Haar vooral in het hoofdgebouw met zijn rijke decoraties de hand van Pierre Cuypers te zien en in de sobere en zeer gestileerde details van het Chatelet de hand van Joseph, die immers van zijn vader voortdurend kritiek krijgt op zijn veel te eigenzinnige vormtaal. In de jaarrekeningen en balansen van het architectenbureau wordt ook na 1899, als Joseph zich associeert met Jan Stuyt, nog een deel van de opbrengsten verdeeld naar Pierre Cuypers.

Op basis van het 'handschrift' van de tekeningen valt bij Bovendonk niet veel onderscheid te maken. Is het bij de oudste tekeningen uit de beginperiode van Cuypers nog mogelijk om uiteenlopende handen te onderscheiden, later kan dit niet meer. Jammer, want het blijft natuurlijk intrigerend onderscheid te maken tussen de autograaf van Pierre Cuypers en de hand van zijn zoon en leerlingen. Zo kunnen we ervan uitgaan dat de tekeningen van de kerk te Wijck-Maastricht (1855-1858) nog eigenhandig zijn gemaakt. Dat geldt ook voor de vele (reis)schetsen, waarin

de hand van Pierre en Joseph Cuypers goed kan worden onderscheiden. Als het bureau steeds verder uitgroeit worden de schetsen van de meester niet meer eigenhandig uitgewerkt, maar getekend door medewerkers en leerlingen. Cuypers corrigeert en vult hooguit nog aan. Aan het eind van de eeuw is er welhaast een gestandaardiseerde tekenstijl. Grote omkaderde bladen met markante belettering en heldere weergave van plattegronden en opstanden, nagenoeg zonder schaduwen en arcering. Het zijn tekeningen waarin geen individuele handen meer te onderscheiden zijn, bladen die rechtstreeks door de lithograaf op steen kunnen worden gebracht en vermenigvuldigd als bijlage bij de bestekken ter aanbesteding. De meeste tekeningen van Bovendonk zijn in deze trant uitgevoerd en als zodanig typerend voor het late handschrift van het bureau Cuypers.

De verhouding tussen vader en zoon is niet gemakkelijk, niet in het dagelijkse leven, maar ook niet in het duiden van de ontwerpen. Cuypers senior is eigenzinnig, Joseph biedt tegendruk, wil zijn eigen plannen uitvoeren, zijn opvattingen door-drukken.

Afb. 242 Huldiging van Cuypers bij gelegenheid van zijn negentigste verjaardag in 1917 te Roermond bij de Teekenschool: de oude heer staat er zwaar gedecoreerd bij; rechts, met de hoed in de hand staat Joseph (GAR).

Toch lijkt hij zich keer op keer aan de wensen van zijn vader te onderwerpen. Dat doet hij nog als hij de vijftig al is gepasseerd. Vaak lijkt het werk van Pierre afwisselender, met veel variatie en fantasie in vormen en details. Het werk van Joseph is in zijn eerste jaren bij zijn vader strak en haast dogmatisch. Het lijkt of hij om zijn vader tevreden te stellen al diens technieken en regels over proportie en detaillering naar de letter toepast. Dat is bijvoorbeeld te zien in de strikte toepassing van de gelijkzijdige driehoek en de sobere detaillering in een werk als de Josephkerk in Enschede. Nog meer Cuypers dan Cuypers!

Langzamerhand neemt Joseph echter afstand van zijn vader. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de zeer persoonlijke en eigenzinnige ontwerpen voor zijn levenswerk, de Sint-Bavokathedraal te Haarlem. Vanaf het midden van de jaren negentig zijn meer werken zoals de H. Hartkerken van Tilburg en Helmond, waar Joseph zich persoonlijk laat herkennen in grote constructieve gebaren en fraaie verhoudingen. Daar blijft hij weliswaar streng en wat sober van sfeer, maar hij evenaart zijn vader in de fantasie en het grote gebaar. Denk maar eens aan de krachtige vieringtoren in Helmond, de fantastisch gecomponeerde koorgevel van Tilburg en in die laatste kerk ook de gewelven van het schip, die worden gedragen door een combinatie van vier slanke losstaande granieten zuilen. Het heeft er de schijn van dat Joseph in het 'gevecht' met zijn vader wel concessie doet en zich onderwerpt, maar uiteindelijk oefent hij juist voldoende tegendruk uit om de oude heer tevreden te stellen. Hij wint zijn eigen ruimte en realiseert zijn eigen ideeën tegen de keer in.

Afb. 243 H. Hartkerk te Tilburg, formeel op naam van Pierre Cuypers, maar wat betreft het koor feitelijk ontworpen door Joseph..

Na de dood van Nenny in 1898 en als gevolg van de perikelen met zijn compagnon Stoltzenberg, trekt Pierre Cuypers zich formeel terug uit het bedrijf. “*Hoe lang zal ik nog werken*”, verzucht hij. Toch pakt hij tegen 1900 de draad *de facto* weer op. Ook dan heeft het er de schijn van dat hij veel grote werken aan Joseph overlaat, zelfs al signeert hij zelf. Hij beperkt zich waarschijnlijk tot het maken van de restauratieplannen en het tekenen voor interieurs: decoraties, meubels en glasramen. De controle op de uitvoering laat hij aan zijn zoon.

Als we in Bovendonk proberen de hand van vader en zoon te herkennen, dan vinden we in de rijke detaillering van het voorhuis en in het glas-in-lood geregeld de hand van Pierre terug. In de gevels van voorhuis en achtervleugels, de sobere stiling van de refter en recreatiezaal, in de trappenhuizen en het siermetselwerk boven de ramen zien we echter veel meer de signatuur van Joseph in de eenvoudige en groot opgevatte vormen. De tegelijk met Bovendonk gebouwde Stichting Emile de Stuers in Maastricht vertoont dezelfde eenvoud in de opbouw van de gevels en de detaillering. Daar vinden we bijvoorbeeld ramen die op de verdieping meteen onder aan de goot aansluiten. Dat motief vinden we terug aan de achtervleugels van Bovendonk, met name aan de zuidkant en de hofzijde. Joseph zal korte tijd later – onder meer onder invloed van Jan Stuyt – steeds meer afstand gaan nemen van de neogotiek, bijvoorbeeld in de in 1906-1907 gebouwde Bossche Sint-Jacobskerk. Daar vinden we de strakke stiling van gotische motieven. Die zien we al in Bovendonk in het siermetselwerk, in de gewelven van de kleine devotiekapel en in de trappenhuizen.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat vader Cuypers zich bij Bovendonk wel heeft bemoeid met de hoofdopzet en veel details – dat kon hij toch niet laten – maar dat ontwerp en detaillering goeddeels van de hand van Joseph zijn. Het seminariegebouw is door vader en zoon zeker opgevat als een typisch product van het bureau Cuypers, waarin Joseph al sinds 1885 nauw samenwerkt met zijn vader en vanaf 1898 de overhand heeft. Ondanks de verschillen in detaillering en de contrasten tussen rijkdom en soberheid vertoont het gebouw een onmiskenbare eenheid en daarmee alle kenmerken van een werk van het bureau Cuypers. Soberheid en rijkdom gaan er wonderwel in samen, met elkaar verbonden door de gedempte tonen van de materialen en de kleuren van deuren en kozijnen.

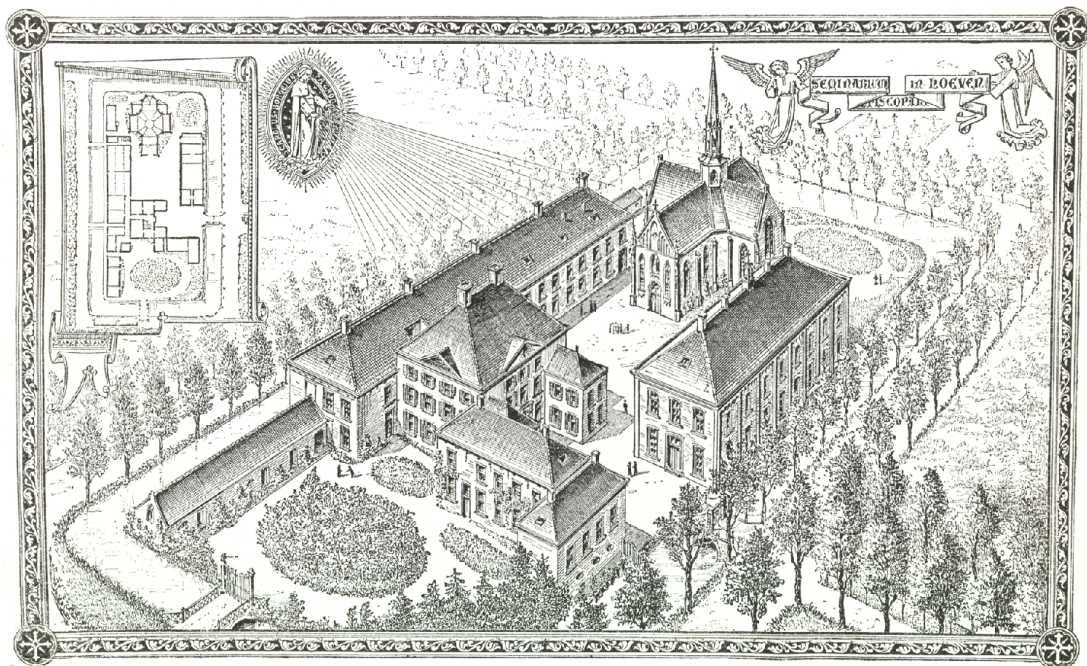

Afb. 244 (links) en afb. 245 (rechts): glas-in-loodraam uit de Petrus-Bandenkerk te Oisterwijk met Sint Joseph als patroon van de Katholieke kerk: Joseph Cuypers heeft in het attribuut van zijn naamheilige – die ten teken van zijn patronage een schild met het schip der kerk vasthoudt – zijn visie op de relatie met zijn vader circa 1895 vereeuwigd, die als Petrus aan het roer zit. Later zou hij zich meer en meer van hem losmaken. Ook Bovendonk telt overigens Sint Joseph als patroon van de Kerk onder de beschermheiligen.

4 Verhaal van de plek

In dit hoofdstuk vindt de zoektocht plaats naar het 'verhaal van de plek', oftewel de 'genius loci'. Gebruikelijk wordt met behulp van kaarten en ander beeldmateriaal, in een soort 'stripverhaal', inzichtelijk gemaakt welke ontwikkeling het pand en zijn directe omgeving hebben doorgemaakt.

In dit bijzondere geval is daar van af gezien, omdat het boek 'Zeven eeuwen Bovendonk' uit 2003 ruimschoots in al deze informatie voorziet. Op deze plaats wordt daarom volstaan met een samenvatting van de belangrijkste punten, ter onderbouwing van enkele thema's in de waardenstelling.

Afb. 246 Vogelvluchttekening van seminarie Bovendonk te Hoeven uit 'Neerlandica Catholica' vóór de nieuwbouw van Cuypers.

De uithof 'Halderberghe' — In 1275 schonken de heer van Breda, Arnout van Leuven, en zijn echtgenote Elisabeth de novale tienden, heffingen op oogsten van pas ontgonnen gronden, onder de parochie van Gastel aan de abdij van Sint Bernards. In de jaren daarna schonk of verkocht Arnout van Leuven verschillende wateren en gronden in de omgeving aan de abdij. In 1282 verkocht hij 100 hoeven woeste grond aan de abdij, waardoor de abt heer werd van dit gebied en de Sint Bernardsabdij er publiekrechtelijke bevoegdheden verkreeg, zoals het uitoefenen van middelbare en lage jurisdictie. In 1298 kreeg het gebied van Halderberg

bovendien een eigen schepenbank, waarmee het een zelfstandige heerlijkheid werd. De abdij mocht bovendien watergangen graven en terreinen verkopen of in cijns uitgeven. Uiteindelijk bereikte het grondbezit van de abdij in de parochie Gastel door eigen verwervingen een omvang van 6815 hectare. Het toenmalige Hoeven was vrijwel geheel in bezit van de Sint Bernardsabdij.

Om deze bezittingen te beheren stichtte de abdij kort na 1282 de uithof 'Halderberghe', op een hoger gelegen stuk land of 'donk' op de zandrug tussen Nispen en het huidige Bosschenhoofd. Deze uithof wordt voor het eerst genoemd in een brief van paus Honorius IV van 24 februari 1287. Het belangrijkste onderdeel van deze uithof, een omgrachte boerderij, was de tiendschuur waarin de eigen oogst en de tienden en cijnsen die in natura werden betaald werden opgeslagen. Een akte van 23 oktober 1291 bevat de vroegste vermelding van de naam Bovendonk.

Bovendonk fungeerde tevens als bestuurlijk centrum van waaruit de abdijbezittingen in de omgeving werden beheerd en de omliggende woeste gronden werden ontgonnen. Vanaf het einde van de veertiende eeuw verpachtte de abdij gronden aan particulieren tegen betaling van een jaarlijkse cijns. In de vijftiende eeuw fungeerde de uithof Bovendonk steeds meer als de plaats waar de rentmeester van de abdij de cijnsen, pachten en tienden inde.

Arnout van Leuven overleed in 1287 kinderloos. Zijn bezittingen werden verdeeld tussen zijn neven Raso van Gaveren, heer van Breda, en Gerard van Wesemaal, heer van Bergen op Zoom. Het gebied waartoe Hoeven, Oudenbosch en Gastel behoorden bestuurden zij echter samen. Pas in 1458 werden deze gebieden verdeeld, waarbij Gastel, Oudenbosch, Nieuwenbosch en Hoeven naar de heer van Bergen op Zoom gingen.

Aanvankelijk werd de uithof bewoond door lekebroeders en dienaren, maar in de veertiende eeuw betrokken de rentmeesters van de abdij het complex. Ook de pastoors van Hoeven verbleven op de uithof maar betrokken vanaf 1516 een eigen woning in het dorp, nabij de kerk. Deze situatie bleef tot aan het einde van de zestiende eeuw bestaan.

Bovendonk bisschoppelijk bezit — Het uit 1559 daterende Concordaat tussen Philips II, de koning van Spanje en heerser over de Nederlandse gewesten, en paus Paulus IV, bekrachtigde de nieuwe kerkelijke indeling van de Nederlanden in drie aartsbisdommen en achttien bisdommen. Als uitvloeisel van het Concordaat verloor de Sint Bernardsabdij haar zelfstandigheid en verviel aan het bisdom Antwerpen. De bisschop van Antwerpen, benoemd op 11 maart 1561, werd als commanditair-abt aan het hoofd van de abdij gesteld en genoot tevens alle inkomsten. Verzet hiertegen van de kloosterlingen leidde slechts tot uitstel van de maatregel. De in 1569 benoemde bisschop, Franciscus Sonnius, nam als eerste bisschop de abdij

reeds enkele dagen voor zijn officiële installatie in 1570 in bezit. Zijn eerste daad als abt is de benoeming van een nieuwe rentmeester.

In 1636 kwam een regeling tot stand waarbij de bezittingen van de abdij werden afgescheiden van het bisdom. De bisschop verloor daarbij het recht pastoors ter benoeming voor te dragen in Hoeven, maar het bezit aan rechten en goederen onder Hoeven, waaronder '*het hof van Bovendonck*' en enkele pachthoeven, bleven eigendom van de bisschop. Op 1 oktober 1649 kozen de monniken van de Sint Bernardsabdij voor het eerst weer zelf een abt. Hun band met het hof van Bovendonk en de heerlijkheid Hoeven was daarmee echter definitief doorgesneden.

Bovendonk tijdens de Tachtigjarige Oorlog — De gevechten in de zestiende eeuw tussen de legers van de landsheer, Philips II, en de Staatsen, de gewesten die naar onafhankelijkheid streefden gingen aan Hoeven niet onopgemerkt voorbij. Op het hof van Bovendonk werden vanaf 1582 Spaanse soldaten gelegeerd. Een jaar later trokken Staatse troepen brandschattend door de streek. Ook Oudenbosch en Hoeven werden geplunderd en in brand gestoken.

In 1596 verkocht de Sint Bernardsabdij de verwoeste pastorie in Hoeven om met de opbrengst de uithof te herbouwen. De woning van de pastoor werd in het hof ondergebracht. De werkzaamheden verliepen wegens financiële problemen echter traag en het zou nog tot omstreeks 1603 voor het gebouw weer bewoond kon worden.

De in 1607 benoemde rentmeester van de abdijsgoederen in de kwartieren van Bergen op Zoom en Breda, Adriaen Brouwer, kreeg het hof als woning toegewezen. Tussen 1623 en 1649 woonde zeer tegen zijn zin ook de pastoor, Benedictus Cuypers, op Bovendonk.

Met de Vrede van Münster kwam er in 1648 een einde aan de Tachtigjarige Oorlog en werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden als soevereine staat erkend. Brabant kwam als Generaliteitsland onder direct bestuur van de Staten-Generaal te staan. Op 16 juni 1648 gelastten de Staten-Generaal alle priesters in de Generaliteitslanden te vertrekken en werden de kerken en overige kerkelijke bezittingen in beslag genomen en aan de protestanten overgedragen.

Bovendonk werd, hoewel de uithof gedeeltelijk in gebruik was geweest als pastorie, aanvankelijk niet aangemerkt als kerkelijk bezit en hoefde daarom niet aan de protestanten overgedragen te worden. Het besluit werd vastgelegd in een resolutie, uitgevaardigd op 14 december 1648. De in 1649 aangestelde predikant, Laurentius van Alphen, meende echter recht te hebben op bewoning van de uithof. Aanvankelijk wist hij de Staten-Generaal te overtuigen met het argument dat de uithof als

pastorie in gebruik was geweest, zodat zij op 3 juli 1649 hun eerdere resolutie herriepen. Daarop volgde een lange juridische strijd waarbij de bisschop uiteindelijk aan het langste eind trok en zijn rechten herkreeg. Wel werd hij verplicht de predikant op Bovendonk te laten wonen of hem een vergelijkbare woning aan te bieden. Tevens diende hij de predikant een vergoeding voor diens onderhoud te betalen.

Nadat Van Alphen in 1654 overleed betrok rentmeester Johan Otgens het hof. Diens huis in Hoeven werd ter beschikking gesteld aan de nieuwe predikant. De rentmeester van het hof – nu verantwoordelijk voor het beheer van zijn eigen woonhuis in Hoeven en van het hof – kon echter steeds moeilijker aan de onderhoudsverplichtingen van beide huizen voldoen. Bovendonk raakte daardoor ernstig in verval. Pas vanaf 1701 fungeerde Bovendonk weer als woning van de Hoevense predikanten. De rentmeesters hadden Hoeven inmiddels verlaten, mede vanwege geschillen met de bisschop over het onderhoud van het hof. Rond het midden van de eeuw werden opnieuw herstelwerkzaamheden uitgevoerd, waarschijnlijk vanwege de intrek van een nieuwe predikant op het hof, Lambertus Peijssel. Peijssel, die het complex tot zijn dood in 1787 bewoonde, was tevens de laatste predikant op Bovendonk.

Buitenverblijf van de bisschop — Cornelis Franciscus de Nelis, bisschop van Antwerpen van 1785 tot 1798, richtte zich in 1788 tot de Raad van State met het verzoek om toestemming het hof in de zomermaanden te mogen bewonen. Ondanks de bezwaren van de protestantse kerkenraad van Hoeven verkreeg de bisschop echter toestemming, op voorwaarde dat de predikant een vergoeding zou verkrijgen. Nog dezelfde maand werd het oude pand afgebroken, een nieuw buitenverblijf opgetrokken en het omringende terrein grondig onder handen genomen. Aan het einde van het jaar nam de bisschop zijn intrek in het nieuwe complex.

Tot 1794 bleef de Antwerpse bisschop heer van Hoeven en heffer van de tienden. De komst van Franse troepen naar de Nederlandse gewesten maakten aan deze situatie een einde. Bisschop de Nelis, de laatste heer van Hoeven, verbleef in 1794 voor het laatst op Bovendonk, op de vlucht voor de Fransen. Via Den Haag vluchtte hij naar Italië, waar hij in 1798 overleed.

Afb. 247 Het voormalige buitenverblijf van bisschop de Nelis, kort voor de afbraak in 1903.

Bovendonk in de Franse Tijd — Na de bezetting van de Oostenrijkse Nederlanden door Frankrijk in 1794 werden de rechten en bezittingen van de bisschop van Antwerpen onder Hoeven, waaronder het leegstaande hof van Bovendonk, in beslag genomen en in beheer gegeven aan de Franse Domeinen. De directeur van de Franse Domeinen slaagde er echter niet in om het beheer over de bisschoppelijke goederen naar zich toe te trekken. De rentmeester van bisschop de Nelis behield de leiding over diens bezittingen en verpachtte niet alleen de pachtboerderijen maar verhuurde bovendien het hof aan Petrus Josephus Cuypers, lid van het Vertegenwoordigend Lichaam van de Bataafse Republiek.

Op 5 januari 1800 sloten de Franse en de Bataafse Republiek een overeenkomst over de eigendom van de bezittingen van de opgeheven geestelijke instellingen in ons land. Frankrijk deed tegen betaling afstand van de rechten op dergelijke goederen op het grondgebied van de Bataafse republiek, zodat ook de bezittingen van de bisschop van Antwerpen – waaronder Bovendonk – aan de zogenaamde 'Commissie van Breda' vervielen, de rechtsopvolger van de 'Commissie van superintendentie en sequestratie wegens het Bataafsch gouvernement residerend te Breda'.

Gesterkt door de Staatsregeling van 1798, waarin bepaald werd dat het kerkgenootschap met het grootste aantal leden het recht op het gebruik van de plaatselijke kerk en pastorie verkreeg, meenden de Hoevense katholieken dat

zij het hof van Bovendonk in bezit dienden te krijgen. Bovendonk viel, naar zij meenden, als pastorie eveneens onder de regeling.

De municipaliteit en de gemachtigden van de katholieken besloten dat Bovendonk genaast kon worden, hoewel dit strijdig was met het besluit van de Raad van State uit 1788. Het Vertegenwoordigend Lichaam in Den Haag besloot op Oudejaarsdag 1799 dat kerk én pastorie aan de katholieken gerestitueerd dienden te worden. De commissie van Breda ging, nadat de katholieken de sleutels van Bovendonk onder valse voorwendselen aan de beheerder hadden ontfutseld, hiertegen in beroep bij het landelijk bestuur. Het Uitvoerend Bewind besloot daarop in 1800 dat de commissie gemachtigd werd de voormalige bezittingen van de bisschop van Antwerpen te reclameren. De Hoevense katholieken gaven zich daarop gewonnen.

Tussen 1798 en 1808 stond Bovendonk vrijwel permanent leeg en raakte in verval. Na de inlijving van de Bataafse Republiek bij het Franse Keizerrijk werd Bovendonk bezit van keizer Napoleon, die Bovendonk met enkele pachtboerderijen en verschillende stukken land aan zijn zuster, prinses Pauline, schonk. Zij trachtte deze bezittingen vervolgens tevergeefs te verkopen.

Na de nederlaag van Napoleon en de terugtrekking van de Franse troepen vervielen alle domeinen in ons land, waaronder ook Bovendonk, aan de soeverein vorst, koning Willem, die op 30 november 1813 naar Nederland was teruggekeerd.

Oprichting van het seminarie en het apostolisch vicariaat — Na de inlijving van de Oostenrijkse Nederlanden, het huidige België, bij de Franse Republiek, werden in respectievelijk 1796 en 1797 alle kloosters, kapittels en seminaries opgeheven. De Bataafse Republiek was weliswaar door Franse legers bezet, maar werd niet bij de Franse Republiek ingelijfd. Het uitroepen van de vrijheid van godsdienst in 1798 schiep mogelijkheden tot het oprichten van een seminarie in de dekenaten van Breda en Bergen op Zoom, in het voormalige Generaliteitsland Brabant.

Eerder, in 1797, had een vertegenwoordiger van het college van vicarissen, aan wie bisschop de Nelis voor zijn vertrek het bestuur had opgedragen, echter al toestemming verkregen van de Representanten van Bataafs-Brabant om in Breda een seminarie op te richten. Het Antwerpse seminarie verhuisde daarom naar Breda en Adrianus Oomen, de secretaris van bisschop de Nelis, werd in 1798 aangesteld als president.

Het seminarie verhuisde in 1800 naar het kasteel Ypelaar maar al snel bleek onder andere wegens gebrek aan steun vanuit Antwerpen, waar men vreesde voor de eigen toekomst, dat het alleen een rol vervulde voor het Bataafse deel van het bisdom Antwerpen. Het verdrag dat Napoleon en paus Pius VII in 1801 sloten leidde tot opheffing van het bisdom Antwerpen en daarmee indirect tot de oprichting van

het bisdom Breda. Op verzoek van de vicarissen in Breda werd een apostolisch vicaris benoemd, Adrianus van Dongen, die op 22 maart 1803 aantrad.

Het seminarie op Bovendonk — In 1816 verzocht Van Dongen koning Willem I de buitenplaats Bovendonk als seminarie van het Bredase apostolisch vicariaat te mogen inrichten. Bij Koninklijk Besluit van 6 mei 1816 verkreeg de apostolisch vicaris deze toestemming, inclusief het recht op het vrije gebruik van de terreinen tussen de binnen- en buitengrachten, maar exclusief de twee pachtboerderijen die Domeinen uiteindelijk in 1828 zou verkopen. Tevens werd geld beschikbaar gesteld voor de renovatie van het pand en de bouw van een vicariswoning. De werkzaamheden begonnen nog dezelfde zomer en omvatten het herstel van het hof, de aanbouw van een nieuwe vleugel en het verbouwen van het koetshuis tot kapel met kamers op de verdieping en de bouw van de vicariswoning. In 1817 verhuisden Van Dongen, de waarnemend president, de professoren en de studenten van Ypelaar naar Hoeven. In 1819 volgde reeds de eerste uitbreiding, een nieuwe vleugel met klaslokalen, studentenkamers, een keuken en een refter aan de zuidzijde van het complex. President Van Dijk gaf opdracht tot de bouw van een nieuwe vleugel, de 'Nieuwe Bouw', die in 1865 echter afbrandde. Na de wederopbouw werd in deze vleugel de bibliotheek ondergebracht.

Ondertussen probeerde koning Willem I zijn greep op de kerkelijke organisatie in zijn koninkrijk te verstevigen door de priesteropleidingen aan de in 1816 opgerichte theologische faculteiten aan de universiteiten van Gent, Leuven en Luik verplicht te stellen. In 1827 kwam voor de Noordelijke Nederlanden echter een Concordaat tot stand waarbij deze instellingen facultatief werden gesteld, wat uiteindelijk in 1830 tot hun sluiting zou leiden. De overeenkomst voorzag tevens in de oprichting van twee bisdommen, Amsterdam en 's Hertogenbosch, met elk een eigen seminarie. Hierdoor werd Bovendonk als seminarie in zijn voortbestaan bedreigd. Door verzet van de Protestanten en door het uitbreken van de opstand in de Zuidelijke Nederlanden kwam het Concordaat van 1827 niet tot uitvoering.

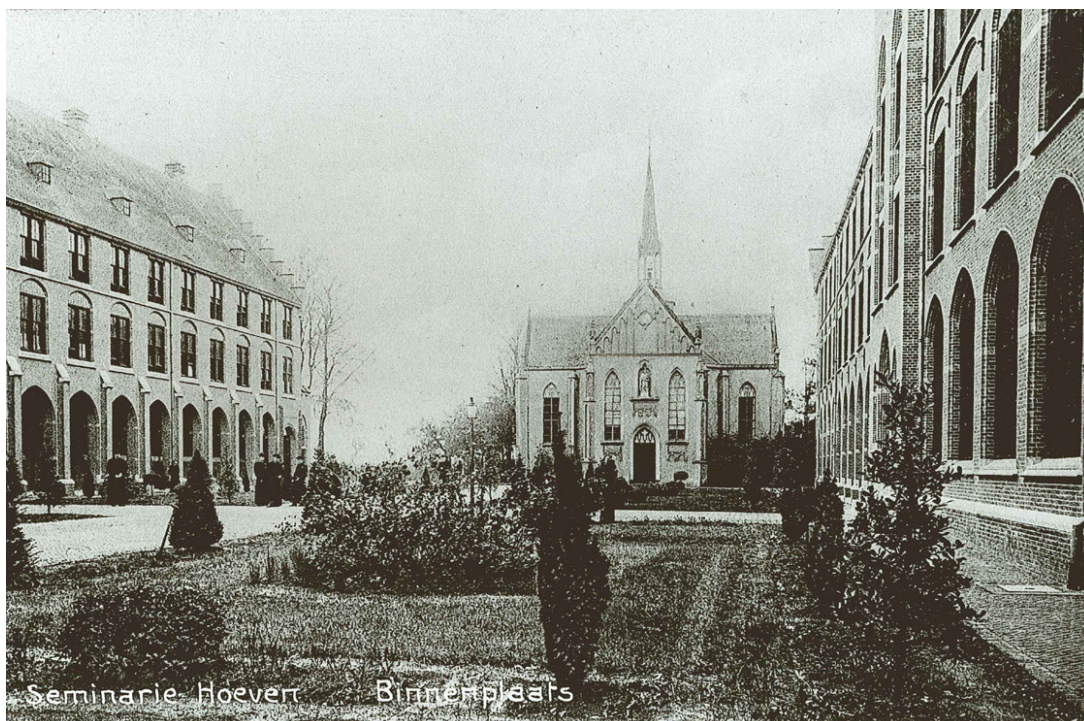
Na het overlijden van Adrianus van Dongen in 1826 werd er voorlopig nog geen opvolger aangesteld. In zijn plaats benoemde de paus Joannes van Hooydonk tot apostolisch administrator, belast met het beheer over het vicariaat Breda tot de oprichting van het nieuwe bisdom 's Hertogenbosch.

Bovendonk als centrum van het bisdom Breda — Tussen 1853 en 1872 was Bovendonk het centrum van het nieuwe bisdom Breda, het vroegere Bredase kerkdistrict. Bovendonk fungeerde vanaf dat moment niet alleen als bisschoppelijk seminarie maar tevens als woning voor de bisschop van Breda. Op 23 november 1853 werd een belangrijke symbolische handeling op het seminarie voltrokken, namelijk de uitreiking van het pallium aan aartsbisschop Johannes Zwijsen. Daarmee was het herstel van de organisatie van de rooms-katholieke kerk een feit.

De eerste bisschopswijding in West-Brabant, van Joannes van Hooydonk, vond plaats op 1 mei 1842 in de parochiekerk van Hoeven. Vijf jaar later werd de president van het seminarie, Antonius van Dijk, eveneens tot bisschop gewijd, ook nu in de parochiekerk omdat de nieuwe neogotische seminariekapel van architect P. Soffers op dat moment nog niet voltooid was.

Op 25 april 1868 overleed bisschop van Hooydonk. Hij werd opgevolgd door Johannes van Genk die in januari 1872 de zetel van het bisdom verplaatste van Hoeven naar Breda dat daarmee de nieuwe zetel van het bisdom werd.

Afb. 248 Binnenplaats van het grootseminarie in Hoeven met de in 1846-1847 gebouwde kapel.

Na de benoeming van Antonius van Rijen tot president in 1883 werden voorbereidingen getroffen voor vervanging van het verouderde complex. De gebouwen en de omliggende terreinen werden in 1892 van de Nederlandse staat aangekocht. Na moeizame onderhandelingen werden ook twee naburige pachtboerderijen, de zogenaamde 'oude hoeve' en de 'nieuwe hoeve', aangekocht, de laatste in 1896, waarna niets de nieuwbouw nog in de weg stond. Het nieuwe gebouw liet desalniettemin nog enkele jaren op zich wachten. Ondertussen was in 1894 president Van Rijen overleden en opgevolgd door Joannes Hopstaken.

Afb. 249 President Joannes Hopstaken.

Nieuwbouw — Voor de nieuwbouw werd in 1895 de befaamde architect P.J.H. Cuypers benaderd. Op 2 januari 1896 kwamen Cuypers en het seminariebestuur tot overeenstemming over de aan Cuypers te betalen vergoeding voor zijn werkzaamheden. Tussen 1897 en 1919 werd de opbrengst van een jaarlijkse collecte in alle parochies in het bisdom exclusief aangewend voor de bouw van het nieuwe seminariegebouw met kapel.

In 1901 besloot de bisschop het project vanwege de hoge kosten echter voor onbepaalde tijd op te schorten. Pas in 1903 begon het bouwproject dat onder leiding van aannemer N.J.H. Groenendael gefaseerd tot mei 1906 stand kwam. Na iedere bouwphase werd een gedeelte van het oude seminariecomplex gesloopt. Als laatste verdween de Nieuwe Bouw met bibliotheek en de klaslokalen.

Vervolgens werden de boerderij met schuur, stallen en remise en het washuis opgetrokken. In 1906 leverde Groenendael bovendien nog een groot gedeelte van het meubilair in het complex. Inrichting en afwerking van het gebouw, de binnenhof en de omliggende terreinen duurden nog geruime tijd voort. In 1908 was het nieuwe seminarie voltooid. De oude kapel diende echter nog voor onbepaalde tijd gehandhaafd te blijven. Het huidige toegangshek werd pas in 1919 geplaatst.

Het eerste uit 1906 daterende plan voor de kapel werd wegens geldgebrek niet gerealiseerd. In 1916 leek het er even op dat de kapel eindelijk gebouwd kon worden maar de schaarste tijdens de Eerste Wereldoorlog leidde wederom tot opschorting van de plannen. Pas in 1921, Pierre Cuypers en president Hopstaken waren in dat jaar beide overleden, viel het besluit de kapel te bouwen. Joseph Cuypers kreeg de opdracht een nieuw gebouw te ontwerpen dat op 25 mei 1923 door bisschop Hopmans werd geconsacreerd. Inrichting en verfraaiing van de kapel kwamen gefaseerd tot stand tot 1936.

Seminariebewoners — Zowel de theologanten als het docentencorps woonden op het seminarie en hadden hun eigen studeer- en slaapkamers. In de loop der jaren nam hun aantal gestaag toe. In 1828 studeerden er slechts tien theologanten aan het seminarie, die les kregen van twee docenten. In 1885 waren er 51 studenten en vijf docenten. Na de oorlog schommelde het aantal studenten sterk. In 1967, het laatste jaar dat Bovendonk als seminarie in gebruik was, waren het er slechts 30. Vanaf 1956 gaven zeven docenten les op het seminarie. De presidenten, die de dagelijkse leiding over het seminarie hadden, gaven eveneens les.

Afb. 250 Groepsfoto met seminaristen en professoren, voor het oude gebouw.

Het dienstpersoneel bestond tot 1922 uit ongehuwde leken. Vanaf 1922 kwamen enkele zusters van de Congregatie van de Zusters Franciscanessen van het rooms-

katholieke Gasthuis in Breda naar het seminarie om huishoudelijke taken te verrichten.

Met de intrede van de Zusters, die permanent op het seminarie verbleven, werd een gedeelte van het gebouw tot zogenaamd 'slot' voor de zusters bestemd, wat wil zeggen dat de theologanten en de professoren geen toegang tot dat gedeelte van het gebouw hadden. Het betreft hier de vertrekken grenzend aan de keuken, het zuidoostelijke trappenhuis en het zuidelijke gedeelte van de zolder in de voorbouw, waar ondermeer de vroegere meidenkamers gesitueerd waren. Voor hun dagelijkse gebedsdiensten gebruikten de zusters de dagkapel naast de bibliotheek.

Sluiting — De laatste president van het grootseminarie was Wilhelmus van der Riet die nog voor zijn benoeming zitting had in de landelijke werkcommissie Hogere Studies van het Pastoraal Instituut van de Nederlandse Kerkprovincie. Deze commissie bestudeerde de mogelijkheden om de filosofische en theologische opleidingen in Nederland te reorganiseren, noodzakelijk vanwege de sterke afname van het aantal studenten. De concentratie van het aantal opleidingen was onontkoombaar en leidde in 1966 tot de beslissing het grootseminarie Bovendonk te sluiten en een theologische faculteit aan de Universiteit van Tilburg op te richten. Het studiejaar 1966-1967 was daarmee het laatste studiejaar en vanaf juni 1967 stond het complex grotendeels leeg. Na het vertrek van de oud-president en de overgebleven zusters aan het einde van het jaar was Bovendonk verlaten. Wel werd het gebouw nog enige tijd onderhouden.

Na de sluiting probeerde het bisdom het seminariecomplex te verhuren of verkopen. In 1970 verkocht het bisdom Bovendonk aan de onroerendgoedmaatschappij Zuidwest-Nederland uit Roosendaal.

Centrum Bovendonk — Tot 1978 wisselde het complex diverse malen van eigenaar en passeerden verschillende herbestemmingsplannen de revue. Pastor A. Hommel, die de sluiting van Bovendonk als seminarist had meegemaakt, besloot in 1978 om Bovendonk nieuw leven in te blazen. Voor dat doel richtte hij de kerkelijke Stichting Bovendonk op, waarin vertegenwoordigers van het bisdom, het dekenaat Roosendaal en de congregaties zitting hadden. Het was de bedoeling om van Bovendonk een centrum voor bezinning, ontmoeting, vorming en expressie te maken. Pastor Hommel werd de eerste directeur van de stichting. De Stichting Bovendonk werd voor één gulden eigenaar van het gebouw. De gemeente kocht voor hetzelfde bedrag het omliggende park minus de terreinen aan de voorzijde waarop projectontwikkelaar J.S. van Hennik later veertig woningen zou bouwen.

Afb. 251 Pastor A. Hommel, de eerste directeur van de Stichting Bovendonk.

Door de leegstand vanaf 1970 was het gebouw in verval geraakt. Inbrekers en dieven hadden eveneens een spoor van vernieling achter gelaten. Vrijwilligers begonnen al in 1978 met een grote schoonmaakoperatie. Tevens kreeg het gebouw enkele bewoners die ter voorkoming van verdere vernielingen en inbraken. In 1979 werd bovendien een vaste kracht in dienst genomen voor onderhoudswerkzaamheden.

In hetzelfde jaar werd door pastor Hommel met zuster W. van Hooijdonk en enkele andere zusters een open leefgemeenschap gesticht, de Franciscusgemeenschap. De inkomsten uit de ontvangst van groepen werden voor het onderhoud van het gebouw gebruikt. De leden van de Franciscusgemeenschap beheerden het gebouw kosteloos en namen de organisatie en uitvoering van de verschillende activiteiten op zich, daarbij gesteund door vrijwilligers.

In 1985 vertrokken pastor Hommel en zuster van Hooijdonk en brak een overgangsfase aan waarin de aandacht gericht was op het beheer van het complex en continuïteit van de activiteiten. Het stichtingsbestuur besloot de organisatie te professionaliseren. Erik van Tongel kreeg als nieuwe directeur de algemene leiding over Bovendonk.

Priesteropleiding nieuwe stijl — In 1983 startte op Bovendonk een seminarie nieuwe stijl, in navolging van het Antwerpse Centrum voor Priesteropleiding op Rijpere Leeftijd (CPRL). Dit nieuwe type priesteropleiding in Nederland werd door vrijwel alle Nederlandse bisschoppen gesteund, behalve door de bisschop van Roermond. Het bestuur werd gevormd door de Stichting Priesteropleiding Bovendonk, bijgestaan door een Raad van Advies. Het betreft een deeltijdopleiding waarbij de studenten de eerste vier jaar in hun maatschappelijke functies werkzaam blijven. De laatste twee jaar volgen zij nog een aantal lessen en lopen zij een pastorale stage. Het doel van de opleiding is om ouderen de mogelijkheid te bieden over te schakelen naar het priesterambt. Als zodanig vormt de opleiding op Bovendonk daarmee een aanvulling op de bestaande opleidingen.

Afb. 252 De ontruimde bibliotheek.

Afb. 253 De verwilderde binnenhof in 1978.

Afb. 254 Vue op de hof met de kapel vanuit het hoofdgebouw.

5 Waardenstelling en -matrix

In dit hoofdstuk zijn de volgende onderdelen als resultaat van de synthese van de gegevens terug te vinden:

- de waardenstelling volgens de criteria van de Monumentenwet/verordening
- de waardenmatrix tot op detailniveau.

Een inleiding over de opzet en het doel van de waardenstelling gaat hieraan vooraf.

5.1 Inleiding

Hoofdcriteria monumentaliteit — Zowel de rijksoverheid als gemeenten beschermen historische panden, complexen en ensembles op grond van het 'algemene belang' dat het bewuste cultuurgoed vertegenwoordigt. Om dit belang te kunnen beoordelen hanteert de overheid over het algemeen vier criteria, te weten:

- Schoonheid
- Betekenis voor de wetenschap
- Cultuur- en of bouwhistorische waarde
- Ruimtelijke of structurele samenhang.³⁰

In beginsel wordt een voorgedragen object op grond van de afweging van de eerste drie criteria aangewezen tot rijks- of gemeentelijk monument. Dezelfde criteria gelden voor de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht, waarbij als aanvullend criterium het vierde is toegevoegd. Omdat de consequenties van bouw en verbouwing op de ruimtelijke context van een monument vanaf 2002 op grond van de Woningwet een punt van orde is geworden in de welstandstoets, wordt stevast ook de ruimtelijke structuur in de waardenstelling meegenomen.

Toets en belangenafweging — De genoemde kwaliteiten zullen getoetst moeten worden om het belang te kunnen beoordelen dat met het behoud van onroerend cultuurgoed is gemoeid. Er is immers naast de bouwvergunning een extra vergunningstelsel van kracht als garantie voor een optimaal behoud van het erfgoed. Daarbinnen worden alle relevante belangen die bij beheer en behoud in het geding zijn, afgewogen, waaronder de inhoudelijke waarden. In de onderhavige waardenstelling — die geënt is op de genoemde hoofdcriteria — vindt men een overzicht van de kwaliteiten die primair in het geding zijn.

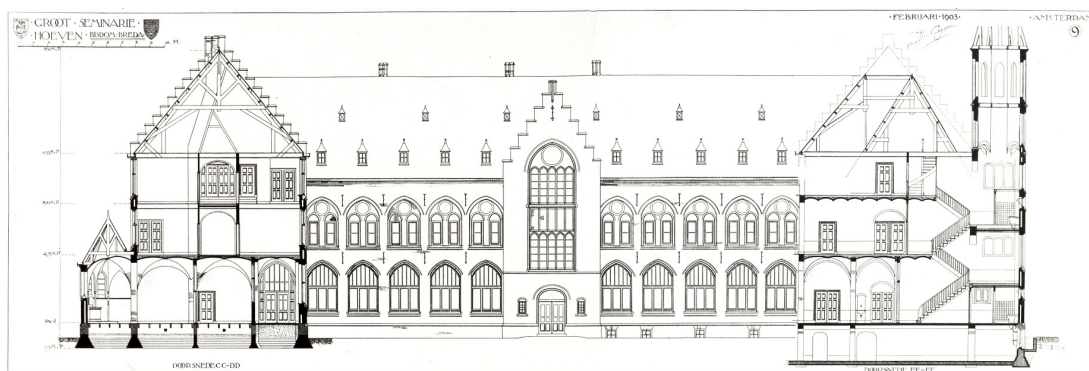

³⁰ Monumentenwet 1988, artikel 1; model gemeentelijke monumentenverordening VNG, artikel 1.

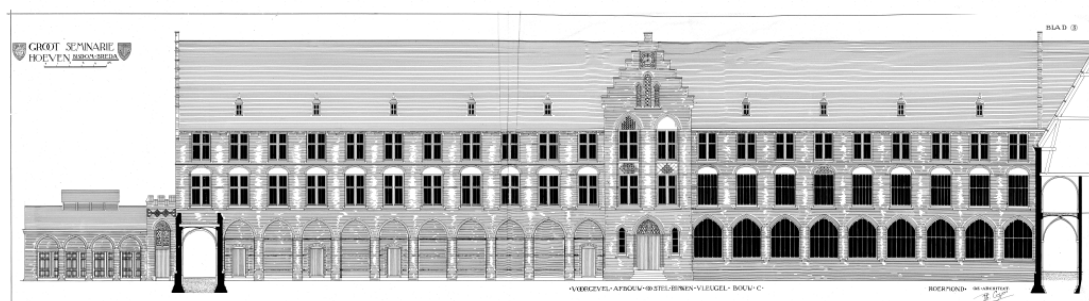

Subcriteria — Hierbinnen wordt aan de hand van subcriteria, zoals onder meer gangbaar geworden sinds het MSP, een verfijning toegepast om de uiteenlopende kwaliteiten van het complex over het voetlicht te brengen. De score wordt aangegeven door middel van de tekens ++, +, n (neutraal) en – ter objectivering van de waarden. Overlappingsen doen zich (vanzelfsprekend) vaak voor. Dat wil zeggen dat een bepaalde kwaliteit die esthetisch hoog scoort, tegelijkertijd van cultuurhistorisch belang kan zijn en zo voorts. In de onderhavige waardenstelling zijn deze 'dubbelscores' hooguit een enkele keer genoteerd, omdat deze algemeen tekstueel voldoende uit de verf komen en bovendien op het totaal van waarden hier tot overkill zouden leiden. Overigens is de waardenstelling niet uitputtend: de bedoeling ervan is de hoofdzaken van de behoudenswaardige kwaliteiten weer te geven die in de **waardenmatrix** in de volgende paragraaf tot op detailniveau worden gespecificeerd.

Vanwege de implementatie van het Verdrag van Valletta wordt tenslotte afgevlakt of er een vermoeden bestaat van archeologische verwachtingen die door een gespecialiseerd archeologisch bureau in kaart dienen te worden gebracht.

Afb. 255 Gevelaanzicht van de hof met dwarsdoorsneden over de zijvleugels (NAi).

Afb. 256 Gevelaanzicht van de hof richting noordvleugel (NAi).

5.2 Onderbouwing van de waardering

5.2.1 Schoonheid

Toenmalige esthetica

Bovendonk getuigt van verschillende aspecten van de esthetica die Cuypers vanaf zijn Academiejaren (1845-1849) ontwikkeld heeft, waaronder:

- ☞ rationeel en 'eerlijk' bouwen
- ☞ schilderachtige esthetica en pondération
- ☞ de factor beweging en de parallax
- ☞ materiaalpolychromie
- ☞ symboliek en decorum: de stad-in-het-klein en de Oud-Hollandsche stijl

Het complex is een schoolvoorbeeld van de door Cuypers gepropageerde *'rationele bouwwijze'*. De opzet van de plattegronden wordt gedicteerd door functionele overwegingen en de gevels corresponderen op logische wijze met de achterliggende plattegronden. Decoraties worden door Cuypers niet willekeurig toegepast maar dienen hoofdzakelijk ter (visuele) ondersteuning van de constructie. ++

Van A.W.N. Pugin had Cuypers geleerd dat de rationele ontwerpmethode compositorisch en ruimtelijk 'spontaan' tot een *schilderachtig* aanzien zou leiden, zoals ook bij Bovendonk is gebeurd. De eisen van functie en constructie blijken ook hier voorwaardenscheppend geweest te zijn om schilderachtige effecten te bereiken. Hoewel de gevels en bouwvolumes op het eerste gezicht symmetrisch lijken te zijn is er op tal van plekken sprake van asymmetrie, ingegeven door functionele eisen. De verschillende onderdelen werden op schilderachtige wijze in balans gebracht door middel van *pondération* (iets dat Cuypers van Viollet-le-Duc leerde): de rangschikking van onregelmatige volumes in een evenwichtig 'euritmisch' geheel. ++

Het schilderachtige met zijn nadruk op de 'aangename variatie' en de actieve rol van de toeschouwer had een bijzondere positie voor de *factor beweging* gereserveerd: een wandeling langs het steeds veranderende silhouet van Bovendonk maakt duidelijk hoe dynamisch de verschillende volumes met hun gevelbeelden waren gegroepeerd.

5.2 Onderbouwing van de waardering

Bij de factor beweging maakte Cuypers optimaal gebruik van de *parallax* wat vooral goed aan de hand van de trappenhuizen geïllustreerd kan worden: wie zich daar doorheen beweegt ervaart een ruimtelijk spel van trappen, bogen, kolommen, pijlers en zware gemetselde balustrades. Door de factor 'beweging', waarmee Cuypers tijdens zijn Academietijd vertrouwd raakte, wisselen de 'verschieten' en 'doorkijkjes' telkens, waardoor de bezoeker optimaal het beoogde schilderachtige effect van de 'aangename variatie' ondergaat. Juist hierin verradt zich het fenomeen van de parallax: het ogenschijnlijk bewegen van objecten – hier de zuilen en schermgevels van het trappenhuis – door het steeds veranderende standpunt van de beschouwer. Het lijkt alsof de gebouwde omgeving daarop reageert, hetgeen een bijzonder levendig effect teweeg brengt en een sterk ruimtegevoel creëert. Ook bij de arcades van de binnenhof van Bovendonk en in de kapel is de parallax evident.

De voorgaande ontwerpprincipes leenden zich bij uitstek om het thema van de '*stad-in-het-klein*' te realiseren dat Cuypers aan Pugin ontleende en als eerste bij zijn eigen woon- en ateliercomplex in Roermond uitvoerde. Ook bij Bovendonk wordt met behulp van topgevels (trapgevels) en torens een levendig, schilderachtig silhouet gecreëerd dat het beeld van een '*stad-in-klein*' oproept. Dit concept is des te treffender wanneer men begrijpt dat het complex oorspronkelijk vrij uit de omliggende bouw- en weilanden oprees en daardoor reeds van verre zichtbaar was en door het levendige silhouet het voorkomen van een klein stadje zal hebben opgeroepen. Pas in de jaren dertig zijn de grote bospartijen rondom het complex aangeplant die het tegenwoordig grotendeels aan het zicht onttrekken.

++

Afb. 257 Exercities in schilderachtig ontwerpen bij Bovendonk (NAi).

5.2 Onderbouwing van de waardering

Doordat vorm en functie elkaar in alle opzichten in elkaar overgaan, vormt ook de iconologie of symboliek een esthetische resultante: dat geldt niet alleen voor de silhouettering als stadje, maar ook voor de stijl. Net zoals bij het Rijksmuseum is bij Bovendonk gekozen voor de *Oud-Hollandsche stijl*, en wel voor de variant die Cuypers en De Stuers bewust hebben geënt op de zestiende-eeuwse architectuur. Zo verwezen zij naar de hoogtijdagen van de katholieke renaissance uit het Nationale Verleden. Expliciet was dat bedoeld als antwoord op de stelling dat een katholiek geen vaderlander kon zijn, omdat hij onderhorig was aan de Paus. Dit laatste gold vooral nadat in 1870 het dogma van de onfeilbaarheid was afgekondigd. Deze stijlkeuze voor een bolwerk van katholieke strijdbaarheid (een priesteropleiding) kan dan ook opgevat worden als de uitdrukking van – de consolidatie van – de katholieke emancipatie die in het begin van de twintigste eeuw tot volwaardige maatschappelijke zuil was uitgroeid.

++

Schilderachtigheid wordt ook bereikt door de toegepaste materialen en kunsttoepassingen. Cuypers paste in Bovendonk een breed scala aan *bouwmaterialen* toe die in hun totaliteit tot een verbazingwekkend harmonieus en evenwichtig totaalbeeld hebben geleid. Niet alleen voor de gevels, waar een bruinrode metselsteen, rode profielstenen en kalksteen zijn toegepast, maar ook in het interieur dat welhaast een overdaad aan materialen laat zien: kleurige gebakken tegels voor de vloeren, rode verblendsteen voor de plinten, pilasters en wanden van de gangen, donkere hardsteen voor constructieve onderdelen en schouwen, kalksteen voor gewelfribben en gebeeldhouwde ornamenten, veelkleurig glas-in-lood in vensters en sommige deuren, marmer voor zuilen (refter) en schouwen en grenenhout voor constructieve onderdelen, vensters, deuren en kozijnen.

++

De rijke *polychromie* van Bovendonk getuigt ervan hoe Cuypers dit aspect van zijn ontwerpen gedurende zijn lange loopbaan tot een volwaardig artistiek-architectonisch genre heeft weten te ontwikkelen. Alle kleurmogelijkheden en –media vielen binnen zijn systeem: de licht-polychromie via het glas-in-lood, de materiaalpolychromie via kleurige baksteen, tegelvloeren, natuursteen en hout, en de geschilderde polychromie op bepleisterde vlakken. Het recente onderzoek naar de systematiek ten spijt is nog altijd niet verklaarbaar hoe Cuypers er in slaagde zulke rijke composities zonder wanklank (wantoon) te verwezenlijken.

++

5.2 Onderbouwing van de waardering

Om de Oud-Hollandsche karakteristiek te completeren heeft Cuypers voor een kleurengamma gekozen dat net als dat van het Rijksmuseum gebaseerd is op het "*Prinzip des Braunes*" van Georg Hirth: aardachtige, 'natuurlijke' kleuren – waaronder mergelgeel, houtbruin en bronsgroen – vormen hier de hoofdtoon, waarbij de felle primaire kleuren net als in de natuur als ophoogsels van het grote geheel worden toegepast.

++

Het ontwerp van Bovendonk heeft een bijzondere relatie tot het *Rijksmuseum* dat op verschillende wijzen als model heeft gediend:

++

- ☞ de Oud-Hollandsche stijl
- ☞ de Oud-Hollandsche polychromie
- ☞ de trappartijen
- ☞ de staalkaart aan gewelven

De weelderige vormgeving van het Rijksmuseum is bij Bovendonk gestileerd tot een strakker en eenvoudiger concept, waarin de grote lijn en een meer abstract aanzien domineren. Hiermee maakten Pierre een handreiking naar de volgende generatie architecten, onder wie Joseph Cuypers.

Hedendaagse belevingswaarde

In onze postmoderne tijd kan een complex als Bovendonk opnieuw op waardering en belangstelling rekenen. Het solide en rijke materiaalgebruik, de bijzondere details, de toegepaste kunst in de vorm van glas-in-loodramen en bouwkundige sculptuur en het vakmanschap van de bouwers.

++

Ensemblewaarde

Het complex met hoofdgebouw, zijvleugels, kapel, binnenhof, park, bospercelen en gracht is als ensemble van hoge waarde. Helaas is een gedeelte van de terreinen aan de voorzijde bebouwd, maar de oorspronkelijke vrije ligging en de omvang van het seminarieterrein kunnen nog altijd goed ervaren worden.

+-

5.2 Onderbouwing van de waardering

5.2.2 Betekenis voor de wetenschap

Typologie

De plattegrond van het complex met rationele, rastervormige opzet en de structuur met binnenplaats en door gangen ontsloten vleugels met klaslokalen, verblijfsruimten en slaapzalen gaat terug op voorbeelden uit de Renaissance en de Barok en grote negentiende-eeuwse kostscholen. De carrévormige opzet gaat zelfs op vijftiende-eeuwse voorbeelden en is nadien herhaaldelijk toegepast voor kloosters, paleizen, hospitalen, gevangenissen en andere grootschalige (semi-) openbare inrichtingen. De toepassing van een dergelijke plattegrond voor een seminarie is in Nederland in het bisdom Breda voor het eerst te zien in het seminarie van Haaren en het grootseminarie van het Aartsbisdom in Driebergen-Rijsenburg. Bovendonk is een monumentale variant, uitgevoerd in de voor Cuypers kenmerkende combinatie van rationele hoofdopzet en schilderachtige detaillering.

+

Constructie, materiaal en techniek

Bovendonk toont een zeer compleet en gevarieerd beeld van Cuypers als constructeur:

- ☞ baksteen
- ☞ natuursteen
- ☞ hout
- ☞ ijzer en beton
- ☞ comfort en techniek
- ☞ construeren op basis van geometrie, traditie en intuïtie
- ☞ gewelven

++

Bovendonk is een typische Cuypersiaanse baksteenbouw met toepassing van profielstenen en kalksteen voor decoratieve onderdelen, zowel in de gevels als in het interieur. Door het hele gebouw zijn in gangen, trappenhuisen en bijzondere ruimten op de begane grond diverse net-, kruis- en andere gewelftypen toegepast. In minder representatieve ruimten, zoals de kelder en enkele gangen in de vleugels, zijn gemetselde bakstenen troggewelfjes op ijzeren liggers, 'systeem Shrewsbury', toegepast.

5.2 Onderbouwing van de waardering

Als variant hierop zijn in de bibliotheek en in aan de bibliotheek grenzende ruimten gemetselde gewelven met grotere overspanningen op zwaardere (gekoppelde) ijzeren liggers toegepast, waarbij beton werd toegepast. Bijzonder is dat de galerijen van de bibliotheek zijn opgehangen aan deze ijzeren liggers zodat de begane grond gevrijwaard is gebleven van hinderlijke kolommen. Voor de representatieve woonvertrekken op de begane grond van de hoofd vleugel zijn cassettenplafonds met balken van hout en vullingen van stucwerk toegepast. De overige woonvertrekken zijn uitgerust met eenvoudige, vlakke stucplafonds. De kappen zijn uitgevoerd in hout en waren oorspronkelijk met 'een eerste soort Remongeleien' gedekt. Deze zijn nu helaas vervangen door kunstleien.	++
De trappenhuisen zijn in constructief opzicht, waar het de monumentale hoofdtrappen betreft, hoogstandjes met hun boeiende spel van bogen en lijnen. Het materiaalgebruik past geheel in de lijn van Cuypers, namelijk baksteen voor bogen en balustrades en hardsteen voor de treden, bordesvloeren en dragende zuilen. Kraagstenen en kapitelen zijn ook hier uitgevoerd in kalksteen. De balustrades zijn belegd met eenvoudige, gelakte houten delen. Er zijn echter ook diverse houten steektrappen in het complex aan te treffen.	++
De grootschalige toepassing van centrale verwarming in het complex is een novum voor die tijd waaruit blijkt dat Pierre en Joseph Cuypers goed op de hoogte waren van de nieuwste technologische ontwikkelingen. De keuze voor deze moderne wijze van verwarming zal vooral zijn ingegeven door praktische en financiële overwegingen. Niet alleen zorgden verwarmings-radiatoren voor een aanzienlijke ruimtebesparing ten opzichte van de traditionele haarden (op kolen of hout gestookt), ook was het, gezien het grote aantal kamers dat van verwarming voorzien diende te worden, economischer om voor centrale verwarming te kiezen. Immers, gemetselde haarden, rookkanalen en schoorstenen met de bijkomende onderhoudskosten konden achterwege blijven.	++
De representatieve woonvertrekken van de professoren en de vergaderzalen in de hoofd vleugel zijn met traditionele haardpartijen uitgerust. De eisen van het 'decorum' en traditionele opvattingen over binnenhuisarchitectuur hebben een grote rol gespeeld bij de keuze voor deze wijze van verwarming.	+

5.2 Onderbouwing van de waardering

In het complex kwamen naar het zich laat aanzien oorspronkelijk geen badkamers voor. Dit is opmerkelijk omdat rond het einde van de negentiende eeuw vergelijkbare complexen wel met badkamers werden uitgerust, waardoor Bovendonk in dat opzicht dus tamelijk ouderwets genoemd kan worden. De huidige badkamers met douches dateren uit de jaren vijftig of zestig, dezelfde periode waarin ook de verwarmingsinstallaties zijn vernieuwd. Vermoedelijk is het zogenaamde washuis oorspronkelijk als badhuis gebruikt.

-

Naast alle technische innovaties dienen ook de aparte electriciteitscentrale en het grijswatercircuit vermeld te worden.

++

Iconografisch programma en symboliek

Zoals bij het thema stijl onder esthetica al naar voren kwam heeft het complex een rijke symbolische lading. Hierin kunnen de volgende aspecten onderscheiden worden:

++

- ☞ de microcosmos van de 'stad-in-het-klein'
- ☞ de Oud-Hollandsche stijl als katholiek en nationaal
- ☞ het beeldprogramma van de gevels en de kapel
- ☞ de iconologie van het Hemelse Jeruzalem

Als huisvesting van een besloten gemeenschap vormde Bovendonk een *microcosmos*, vergelijkbaar met de 'Republiek' die Cuypers' neef Lodewijk Van Deyssel beschreef als beeld van zijn kostschool. Deze microcosmos kende een strikte hiërarchie die door het gebouw wordt uitgedrukt: hoe lager in de orde, hoe eenvoudiger de verblijven, terwijl de publieke en semi-publieke ruimtes de meest imponerende uitstraling hebben.

+

Zoals uiteengezet, was het aanzien van een Oud-Hollandsch stadje bedoeld als evocatie van de roem van de *katholieke* zestiende eeuw uit het *nationale* verleden, waarop dit deel van de natie trots mocht zijn. In het glas-in-loodraam dat de paus Bovendonk geschonken had, wordt dit op het plan van *Urbi et orbi* getild: terwijl Pius X met het zegenende gebaar enerzijds het instituut als onderdeel van de wereldkerk bevestigt, lijkt hij anderzijds de Oud-Hollandsche stijl als volwaardige katholieke uitdrukking te bevestigen.

++

5.2 Onderbouwing van de waardering

Het programma van de *beeldencycli* van voorgevel en kapel is bepaald door de functie van het complex als priesteropleiding: de keuze van de heiligen heeft enerzijds te maken met hun universele positie voor de kerk – het Heilig Hart van Jezus, Maria en Jozef – en anderzijds met hun rol als leraar binnen de katholieke wereldorde.

+

De symboliek van de stad verwijst tenslotte ook naar dat bijna archetypische symbool dat Cuypers in al zijn grote (religieuze én publieke) gebouwen verwerkte: de Goddelijke stad, *het Hemels Jeruzalem*. Dit was onvermijdelijk in een instituut waar mensen werden opgeleid om de gelovigen door te begeleiden op hun ondermaanse pelgrimstocht naar het Hemels Jeruzalem, het Paradijs. Dit paradijs was beschreven als een stad door Johannes in de Apocalyps die haar heeft mogen aanschouwen. Nadat Augustinus dit visioen interpreteerde als 'maatschappelijk' model, gold deze stad als symbool van de maatschappij die in de visie van Cuypers en Thijm een heilige ordening in rangen en standen kende.

+

De symboliek van de Hemelse stad krijgt een extra accent door de aanwezigheid van Maria als patrones van het seminarie. In de kerkwijdingshymne *Caelestis urbs Jeruzalem* wordt zij gelijkgesteld met de Goddelijke stad, een positie die geaccentueerd wordt door de vele titels in het dogma *De immaculata conceptione*: daarin heet zij de "onoverwinnelijke toren", de "glanzende stad Gods", de "eerwaardige tempel Gods die schittert van goddelijke glans", het "heilig Jeruzalem", de "ark der heiligmaking", de "woonstede welke de eeuwige Wijsheid zich zelve gebouwd heeft" en tenslotte de "woonstede van Christus".

+

Plaats in het oeuvre van de architect

Bovendonk is een van de laatste grote werken van P.J.H. Cuypers. Er zijn echter goede redenen om het complex in gelijke mate aan Joseph Cuypers toe te schrijven. De refter, de kapel en de strakke vormgeving van hoofdtrappen duiden op de signatuur van Joseph en missen de verfijning uit de vroegste ontwerpen die met zekerheid aan de oude Cuypers kunnen worden toegeschreven. Wel typerend voor het werk van Cuypers senior is de kleurstelling van onder andere de tegelvloeren en het houtwerk. Vooral het houtwerk van deuren en vensters vertoont in de kleurstelling een indrukwekkende en onovertroffen subtiliteit die bijvoorbeeld ook in het eigen woonhuis van P.J.H. Cuypers (Vondelstraat 77-79) aangetroffen kan worden.

5.2 Onderbouwing van de waardering

Bij dit project is hoogstwaarschijnlijk sprake van een symbiotisch samenwerkingsproject waarbij P.J.H. slechts in details naar voren treedt en de 'finishing touch' leverde, waarmee het geheel als typisch Cuypers-product 'af' was. Noemenswaardig zijn voorts de bijzonder smalle aanzetstenen van de gewelven in de corridors, die alleen door de decennialange ervaring van P.J.H. met het construeren van gewelven in deze vorm geconcipieerd kunnen zijn.

++

Gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid

In het voorgaande is overtuigend uiteengezet dat het complex een hoge mate aan gaafheid, zeldzaamheid en kenmerkendheid bezit.

++

5.2.3 Cultuurhistorische waarde

Nederzettingsgeschiedenis

Bovendonk heeft een lange historie die teruggaat tot de stichting als uithof van de St. Bernardsabdij te Hemiksem nabij Antwerpen. In 1282 verwierf de abdi van de heer van Breda, Arnout van Leuven een gebied van 100 hoeven grond (ca. 500 ha), waaronder het huidige Hoeven. Deze uithof fungeerde als bestuurlijk centrum van waaruit de nabijliggend abdijsgronden beheerd werden en de woeste gronden in de omgeving in cultuur gebracht werden. De uithof Bovendonk werd voor het eerst genoemd in een akte van 23 oktober 1291. Bovendonk heeft gefungeerd als woonplaats voor de rentmeesters van de abdi, zeverbleven op de uithof en inden er de tienden en cijnzen.

++

Bovendonk vormt een vroeg voorbeeld van de omzetting van een buitenplaats naar een (opleidings)instituut: het oorspronkelijke buitenverblijf van de bisschop van de Breda werd in de negentiende eeuw heringericht als seminarie en omgeven door instituutgebouwen met als centraal middelpunt de kapel.

+

Kerkhistorisch

Bovendonk getuigt van de groeiende status van Katholiek Nederland, zowel op het gebied van de emancipatie, van de verzuiling, van de organisatie op mondiaal en nationaal niveau, van de expansie en de maatschappelijke rol van de kerk.

++

5.2 Onderbouwing van de waardering

Persoonlijkheid en kunstenaarsbeeld

In navolging van de – geïdealiseerde – middeleeuwse architect (en met name hierin beïnvloed door Viollet-le-Duc) plaatst Cuypers in de meeste gebouwen een portret van de *auctores intellectuales*, onder wie als eerste de *magister operum* oftewel de architect, hijzelf. Als trotse, eigentijdse tegenhanger van de middeleeuwse architect heeft hij daarbij vaak het attribuut van de passer. Bij Bovendonk is hij hiermee afgebeeld op de meest prominente plek in het gebouw, namelijk het gebrandschilderde gedenk-raam op het eerste bordes van het trappenhuis ter ere van de bouw van het complex. Dat dit door de Paus geschonken was geeft zij positie extra reliëf.

+

Joseph Cuypers zette deze traditie voort door zichzelf met zijn vader en zijn eigen zoon en medewerker, Pierre junior, af te beelden op een reliëf op het Maria-altaar in de door Joseph gebouwde kapel. Wat zegt het over Joseph dat hij hen deemoedig als herders die het Christuskind aanbidden laat weergeven? De toevoeging van Pierre junior geeft in ieder geval aan dat ook hij deel genomen heeft aan het ontwerpproces van Bovendonk, althans in ieder geval de kapel.

+

5.2.4 Ruimtelijke of structurele samenhang

Structuur en typologie groene aanleg

De beplante oprijlanen zijn typologisch verwant met de op landgoederen gebruikelijke aanleg. Vreemd is het niet dat ze ook op Bovendonk voorkomen: ter plaatse van het huidige seminariegebouw lag het zomerverblijf of 'buiten' van de Antwerpse bisschop De Nelis. De huidige laanbeplanting was getuige de situatietekeningen die Cuypers van Bovendonk vervaardigde voor een groot deel al aanwezig. Dit geldt voor zowel de eikenlaan die vanaf de Hofstraat naar de hoofdvleugel leidt, als voor de noordelijke laan, tussen het seminariegebouw en de Sint Bernardusstraat. Op de vogelvlucht-tekening in '*Neerlandica Catholica*' is ook goed te zien dat het complex geheel door lanen omgeven was.

+

5.2 Onderbouwing van de waardering

De voortzetting als buitenplaats ten spijt, is van een parkachtige aanleg geen sprake. Binnen het omgrachte terrein, dat een relatief beperkt oppervlak had is bijvoorbeeld geen landschappelijke aanleg te ontwaren die kon uitnodigen tot verpozing. De gracht, die het gebied als microcosmos afsloot van de 'wereld', is door achterstallig onderhoud (en verlaagde grondwaterstand?) grotendeels drooggevalen.

n

Over de oorspronkelijke herinrichting en beplanting van de hof is niets nader bekend. Mogelijk was hij ingericht tot een soort '*hortus conclusus*' waar de professoren en de aankomende priesters brevierden.

n

5.2.5 Archeologische verwachtingen

Op basis van www.kich.nl en de provinciale cultuurhistorische waardenkaart kan gesteld worden dat er op dit moment op grond van de bestaande geen specifiek archeologische verwachtingen voor het projectgebied gelden.

-

Dit betekent niet dat in de toekomst geen nader onderzoek gedaan zou moeten worden: de gemeente Halderberge heeft immers vrij strenge eisen op het gebied van het bodemarchief als uitvloeisel van het Verdrag van Valletta en de herziene archeologieartikelen in de Monumentenwet. Wel geeft dit een indicatie van de diepgang van eventueel noodzakelijk onderzoek, indien ooit uitbreiding van het complex zou plaats vinden.

Of van bodemarchief van jongere datum sprake zal zijn, is, gezien de oorspronkelijke functie van de oudste voorganger van het complex als uithof uit de late dertiende eeuw, heel wel mogelijk.

+

5.3 Waardenmatrix

Waardering — In de matrix wordt gebruik gemaakt van de volgende primaire kwalitatieve aanduidingen:

- a** Onbetwistbare waarde: behoud en herstel.
- b** Ondersteunende waarde: aanvullen met en/of inpassen in al dan niet historische materialen, hedendaagse constructies en/of eigentijdse vormgeving.
- c** Indifferente waarde: eventueel verwijderen.

Bij de verschillende waarden zijn concrete suggesties vermeld die op een aantal punten in de voetnoten worden toegelicht. Deze worden apart op een rij gezet in het volgende hoofdstuk.

Op enkele plaatsen in het bestaande complex zijn interventies mogelijk, waar echter wel de typologie van het bestaande onderdeel optimaal gerespecteerd dient te blijven. Deze worden toegelicht in het volgende hoofdstuk.

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Totale ensemble	<i>a</i>		
Ruimtelijke lay-out complex	<i>a</i>		
Bouwkundige en logistieke structuur	<i>a</i>		
Polychromie en decoratieve uitmonstering	<i>a: verdwenen polychromie vraagt om specialistisch onderzoek</i>		
Tuin		<i>b</i>	
Exterieur			
Dak			
Aanzien door kapconstructie	<i>a</i>		
Dakbedekking met gesloten karakter		<i>b: terugbrengen authentieke leidekking</i>	
Dakruiter noordvleugel	<i>a</i>		
Dakgoten en hemelwater-afvoeren		<i>b</i>	
Dakkapellen	<i>a</i>		

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Gevels			
Risalerende opzet met ritmiek van 'stad in het klein'	<i>a</i>		
Metsel- en voegwerk		<i>b: herstel met originele mortel</i>	
Bakstenen geledingen, patronen, muizetandfriezen, consoles, en dergelijke	<i>a</i>		
Heiligenbeelden, consoles en baldakijnen	<i>a</i>		
Torens	<i>a</i>		
Tegeltableaus met opschriften	<i>a</i>		
Ramen hoofdvleugel	<i>a: terugbrengen oorspronkelijke houten kozijnen</i>		
Ramen zijvleugels	<i>a: herstel nog bestaande oorspronkelijke kozijnen; terugbrengen verdwenen exemplaren</i>		
Kleurstellingen kozijnen	<i>a: duochrome beitslagen en groene lak</i>		
Portiek met deuren en bovenlicht met glas-in-lood uit de bouwtijd	<i>a</i>		
Erfafscheiding			
Smeedijzeren hek met gemetselde penanten bij voorzijde oprijlaan	<i>a</i>		
(Droge) gracht	<i>a</i>		
Interieur			
Algemeen			
Bouwkundige structuur	<i>a</i>		
Kelder			
• Hoofdvleugel			
Bouwkundige structuur	<i>a</i>		
Stijg- en daalpunt met trap	<i>a</i>		

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Gewelven	<i>a</i>		
Vloerafwerking: klinkers	<i>a</i>		
Gemetselde vakken voor wijnopslag	<i>a</i>		
• Noordvleugel			
Bouwkundige structuur	<i>a</i>		
Stijg- en daalpunt	<i>a</i>		
Keldertrap			<i>c</i>
Gewelven	<i>a</i>		
Vloerafwerking: klinkers	<i>a</i>		
Originele deuren	<i>a</i>		
Originele vensterkozijnen	<i>a</i>		
Moderne uitbouw voor technische installaties			<i>c</i>
• Zuidvleugel			
Bouwkundige structuur	<i>a</i>		
Stijg- en daalpunten	<i>a</i>		
Betegelde trap naar de keuken	<i>a</i>		
Buitentrap	<i>a</i>		
Gewelven: gemetselde troggewelfjes op ijzeren liggers, diverse varianten	<i>a</i>		
Vloerafwerking: tegels	<i>a</i>		
Bakoven voormalige bakkerij	<i>a</i>		
Restanten voormalige stookketel	<i>a</i>		
Volume voormalige regenbak (tijdens de bouw gewijzigd?)	<i>a</i>		
Originele deuren	<i>a</i>		
Originele vensterkozijnen met luiken aan de binnenzijde	<i>a</i>		
<i>Begane grond</i>			
• Hoofdvleugel			
Indeling uit 1895-1908	<i>a</i>		
Tegelvloeren vestibule en verbindingscorridor	<i>a</i>		

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Houten vloeren zalen en eetzaal professoren	<i>a</i>		
Gewelven vestibule, verbindingscorridor en zalen	<i>a</i>		
Cassettenplafonds noordelijke kamers	<i>a</i>		
Marmeren schouwen	<i>a</i>		
Oorspronkelijke raamkozijnen verbindingscorridor en alle deuren	<i>a</i>		
Houten raamkozijnen voor-gevel en korte zijgevels	<i>a: terugbrengen</i>		
Verglaasde tochtputten vestibule noordvleugel	<i>a: terugbrengen deuren in tochtput vestibule</i>		
Oorspronkelijke kleurstelling ramen en deuren	<i>a</i>		
Stijg- en daalpunten	<i>a</i>		
Houten trap in zuidwesthoek	<i>a: verwijderen ingebouwde dichte wand, evt vervangen door glazen pui</i>		
Hoofdttrap met gebrand-schilderde glas-in-loodramen	<i>a: restaureren vensters en nieuwe voorzetrampen</i>		
Vloerbedekking in ruimtes receptie en aangrenzende kantoren			<i>c</i>
Houten (parket)vloeren kamer directeur en voormalige zitkamer president			<i>c</i>
Beide toiletgroepen met afwerking van tegels, fonteintjes, ophangbeugels e.d.	<i>a</i>		
• Noordvleugel			
Indeling uit 1903-1908	<i>a</i>		
Open arcade hofzijde	<i>a</i>		
Klinkerbestrating arcade	<i>a</i>		
Tegelvloeren verbindingscorridor, trappenhuis, sacristie,	<i>a</i>		

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
dagkapel en gang bij privaatgebouw			
Gewelven verbindingscorridor, sacristie, kapel en trappenhuis	<i>a</i>		
Gemetselde troggewelven op ijzeren liggers bibliotheek	<i>a</i>		
Hangconstructie galerijen bibliotheek	<i>a</i>		
Verlaagde plafonds klaslokalen			<i>c: herstellen oorspronkelijke plafonds</i>
Vloerbedekking bibliotheek			<i>c</i>
Vloerbedekking klaslokalen			<i>c</i>
Oorspronkelijke raamkozijnen	<i>a: herstellen</i>		
Kunststof raamkozijnen			<i>c: terugbrengen oorspronkelijke kozijnen</i>
Glas-in-loodramen bibliotheek, gangen en trappenhuis	<i>a: restaureren en (nieuwe) voorzet- ramen</i>		
Oorspronkelijke deuren	<i>a</i>		
Oorspronkelijke kleurstelling ramen en deuren	<i>a: terugbrengen</i>		
Trappenhuis	<i>a</i>		
Boekenkasten bibliotheek	<i>a</i>		
Uitbouw privaten	<i>a</i>		
• Zuidvleugel			
Indeling uit 1895-1908	<i>a</i>		
Open arcade hofzijde	<i>a</i>		
Klinkerbestrating arcade	<i>a</i>		
Tegelvloeren verbindings- corridor, trappenhuis, keuken en gang bij privaatgebouw	<i>a</i>		
Gewelven verbindingscorridor, trappenhuis, refter en recreatiezaal, keuken	<i>a</i>		
Oorspronkelijke deuren	<i>a</i>		
Oorspronkelijke raamkozijnen	<i>a: restaureren</i>		
Inbouwkasten keukenvleugel	<i>a</i>		
Oorspronkelijke kleurstelling ramen en deuren	<i>a: terugbrengen</i>		

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Stijg- en daalpunt met trappenhuis	<i>a</i>		
Moderne puien tussen trappenhuis en middengangen			<i>c: vervangen door slankere exemplaren die ruimtebeleving intact houden</i>
• Dagkapel of Zusterkapel			
Afwerking wanden en gewelven	<i>a: onderzoek naar oorspronkelijke polychromie</i>		
Glas-in-loodramen koor			<i>c</i>
Glas-in-loodramen v.m. sacristie	<i>a</i>		
Deur met glas-in-lood v.m. sacristie	<i>a: restaureren glas-in-lood</i>		
<i>Eerste verdieping</i>			
• Hoofdvleugel			
Tegelvloeren verbindingscorridor, trappenhuis	<i>a</i>		
Gewelven trappenhuis	<i>a</i>		
Vlakke stucplafonds met houten koven in voormalige professorenkamers	<i>a</i>		
Verlaagd plafond secretariaat priesteropleiding			<i>c: verwijderen</i>
Achttiende-eeuwse schouwen in voormalige zitkamers professoren	<i>a: restaureren</i>		
Negentiende-eeuwse schouwen in voormalige zitkamers professoren	<i>a</i>		
Boekenkasten voormalige professorenkamers	<i>a: beschadigde kasten restaureren</i>		
Vaste (inbouw-)kasten	<i>a</i>		
Vloerbedekking kamers			<i>c: nader onderzoek naar oorspronkelijke afwerkingslaag</i>
Oorspronkelijke raamkozijnen	<i>a: terugbrengen</i>		
Oorspronkelijke deuren	<i>a</i>		

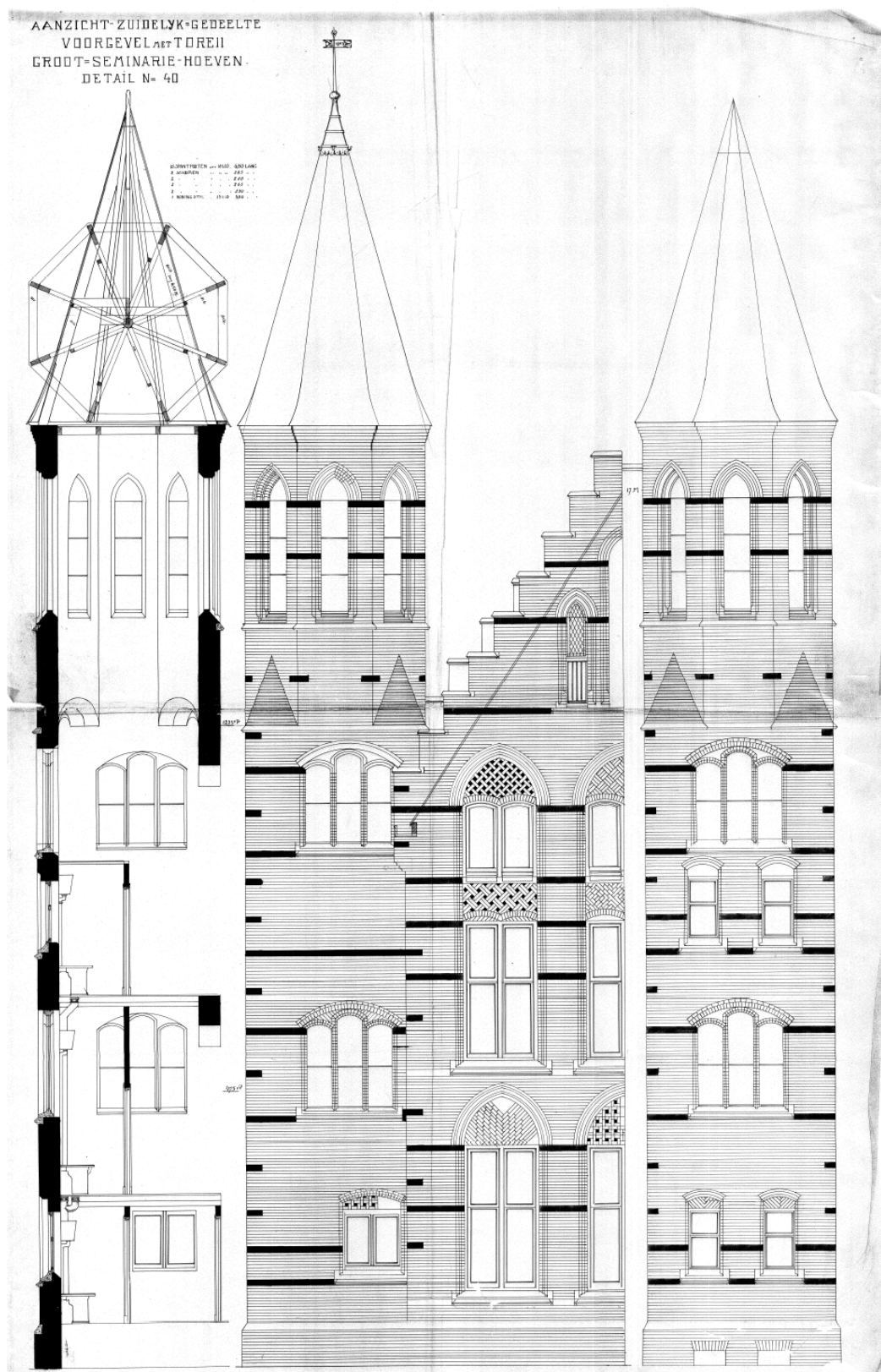
Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Oorspronkelijke kleurstelling deuren en kozijnen	<i>a: herstellen</i>		
Moderne pui en tussenwanden in verbindingcorridor			<i>c: vervangen door slankere exemplaren die ruimtebeleving intact houden</i>
Historische pui met glas-in-lood naar bibliotheekvleugel en trappenhuizen	<i>a</i>		
Stijg- en daalpunten	<i>a</i>		
Hoofdttrap met gebrandschilderd glas-in-lood	<i>a: restaureren vensters en nieuwe voorzetramen</i>		
Houten zijtrappen (noord-zuid)	<i>a</i>		
Toiletten noord met historische afwerkingen (tegels, fonteintjes, etc)	<i>a</i>		
Locatie toiletten zuid			
Latere afwerkingen toiletten zuid			<i>c</i>
• Noordvleugel			
Tegelvloeren middengang en trappenhuis	<i>a</i>		
Marmoleum nieuwe bibliotheek			<i>c: onderzoeken oorspronkelijke afwerking vloer</i>
Gemetselde troggewelven op ijzeren liggers in nieuwe bibliotheek en middengang	<i>a</i>		
Gewelven trappenhuis	<i>a</i>		
Oorspronkelijke raamkozijnen nieuwe bibliotheek	<i>a: restaureren</i>		
Kunststof raamkozijnen kamers en middengang			<i>c: terugbrengen houten raamkozijnen</i>
Hergebruikte houten pui met glas-in-lood nieuwe bibliotheek	<i>a: onderzoek naar oorspronkelijke locatie</i>		
Oorspronkelijke lichtval middengang	<i>a: openen bovenlichten van deuren</i>		
Afwerking kamers			<i>c</i>
Moderne afwerking portaal			<i>c</i>

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
met lift tussen nieuwe bibliotheek en trappenhuis			
• Zuidvleugel			
Tegelvloeren middengang en trappenhuis	<i>a</i>		
Gemetselde troggewelven op ijzeren liggers in westelijke middengang en trappenhuis	<i>a</i>		
Stucplafond in oostelijke middengang	<i>a</i>		
Gewelven trappenhuis	<i>a</i>		
Oorspronkelijke deuren	<i>a</i>		
Oorspronkelijke raamkozijnen	<i>a: restaureren</i>		
Oorspronkelijke kleurstelling deuren en raamkozijnen	<i>a: herstellen</i>		
Oorspronkelijke lichtval middengangen	<i>a: openen bovenlichten van deuren</i>		
Afwerking kamers			<i>c</i>
Stijg- en daalpunt met trappenhuis	<i>a</i>		
Moderne puien tussen trappenhuis en middengangen			<i>c: vervangen door slankere exemplaren die ruimtebeleving intact houden</i>
<i>Tweede verdieping</i>			
• Noordvleugel			
Tegelvloeren middengangen en trappenhuis	<i>a</i>		
Gemetselde troggewelven op houten en ijzeren liggers in de middengangen	<i>a: herstel polychromie</i>		
Gewelven trappenhuis	<i>a</i>		
Kunststof raamkozijnen kamers en middengang			<i>c: terugbrengen houten raamkozijnen</i>
Oorspronkelijke raamkozijnen	<i>a: restaureren</i>		
Oorspronkelijke lichtval middengangen	<i>a: openen bovenlichten van deuren</i>		
Afwerking kamers			<i>c</i>
Stijg- en daalpunt met trappenhuis	<i>a</i>		

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Moderne puien tussen trappenhuis en middengangen			<i>c: vervangen door slankere exemplaren die ruimtebeleving intact houden</i>
• Zuidvleugel			
Tegelvloeren middengang en trappenhuis	<i>a</i>		
Gemetselde troggewelven op ijzeren liggers in westelijke middengang en trappenhuis	<i>a: onderzoek polychromie en herstel</i>		
Stucplafond in oostelijke middengang	<i>a: herstellen</i>		
Gewelven trappenhuis	<i>a</i>		
Oorspronkelijke deuren	<i>a</i>		
Oorspronkelijke raamkozijnen	<i>a: restaureren</i>		
Oorspronkelijke kleurstelling deuren en raamkozijnen	<i>a: herstellen</i>		
Oorspronkelijke lichtval middengangen	<i>a: openen bovenlichten van deuren</i>		
Afwerking kamers			<i>c</i>
Stijg- en daalpunt met trappenhuis	<i>a</i>		
Nieuwe trap naar zolder			<i>c</i>
Moderne puien tussen trappenhuis en middengangen			<i>c: vervangen door slankere exemplaren die ruimtebeleving intact houden</i>
Zolders			
• Hoofdvleugel			
Zolderkamers in noordelijke risaliet	<i>a</i>		
Zolderkamer in middenrisaliet			
Zolderkamers zuidelijke risaliet			
Stijg- en daalpunten	<i>a</i>		
schuine houten steektrap zuid	<i>a</i>		
Kapconstructie		<i>b: geen hoge intrinsieke waarde</i>	
Tegelvloer bordes hoofdtrap	<i>a</i>		
Kunststof raamkozijnen voorgevel			<i>c: terugbrengen houten raamkozijnen</i>

Onderdeel	Onbetwist	Ondersteunend	Indifferent
Houten zoldervloeren		<i>b: houten constructievloeren geen hoge intrinsieke waarde</i>	
• Noordvleugel			
Bouwkundige structuur	<i>a</i>		
Oorspronkelijke deuren	<i>a</i>		
Dakkapellen	<i>a: restaureren</i>		
Uurwerk uit 1872	<i>a: restaureren</i>		
Afwerking kamers			<i>c</i>
Stijg- en daalpunt met trappenhuis	<i>a</i>		
Moderne puien tussen trappenhuis en middengangen			<i>c: vervangen door slankere exemplaren die ruimtebeleving intact houden</i>
• Zuidvleugel			
Bouwkundige structuur	<i>a</i>		
Houten zoldervloeren		<i>b: houten constructievloeren geen hoge intrinsieke waarde</i>	
Houten raamkozijnen in topgeveltjes	<i>a: restaureren</i>		
Dakkapellen	<i>a: restaureren</i>		
Glas-in-lood in lancetraam westgevel	<i>a: restaureren</i>		
Restanten technische installatie	<i>a</i>		
Hijsluik boven trappenhuis			<i>c</i>
Takelinstallaties met houten hijsrad en ijzeren touwboom	<i>a</i>		
• Kapel			
Ruimtelijke structuur	<i>a</i>		
Oorspronkelijke afwerkingslagen	<i>a</i>		
Oorspronkelijke altaren	<i>a: restaureren</i>		
Blokbanken	<i>a: verantwoord opslaan</i>		
Glas-in-loodramen	<i>a: restaureren</i>		
Wandschilderingen (op doek)	<i>a: restaureren</i>		
Marmeren treden priesterkoor	<i>a: restaureren</i>		
Verhoogde vloeren priesterkoor	<i>a: verwijderen</i>		

Afb. 258 De tekeningen van Bovendonk tonen de detaillering van de gevels tot op het siermetselwerk (NAi).

6 Perspectief

De aanbevelingen voor onderhoud en restauratie van het seminariecomplex kunnen niet los worden gezien van het functioneren ervan. Door de oorspronkelijke opzet met woonvertrekken is het complex buitengewoon geschikt om te functioneren als conferentiecentrum met mogelijkheid tot logies. Dit geldt eveneens voor de vanouds aanwezige vergaderzalen, klaslokalen, bibliotheek en refter/recreatiezaal met bijbehorende keuken.

De vroegere slaap- en studeerkamers van de studenten-theologanten voldoen door hun geringe afmetingen en het ontbreken van eigen sanitair echter niet meer aan de moderne eisen van comfort en hygiëne. De noordvleugel is om die reden reeds grotendeels aangepast aan de moderne eisen, waarbij helaas ook enkele ongelukkige ingrepen zijn uitgevoerd, zoals het vervangen van de oorspronkelijke houten kozijnen door exemplaren van kunststof. In de zuidvleugel liggen echter nog kansen voor een voor het complex gunstige opwaardering. Een extra lift in de zuidvleugel, om het conferentiecentrum beter toegankelijk te maken voor invaliden en ouderen zou geen overbodige luxe zijn.

In verband met de mogelijke groei van de huidige functie (of een doorgroeien naar een hotelfunctie) zal geanticipeerd moeten worden op eventuele uitbreidingen. Dat is bij Bovendonk geen gemakkelijke zaak. Door de grote mate van samenhang in het geheel kan het totaalconcept gemakkelijk verstoord worden. Wanneer er aan- of bijgebouwd moet worden kan de ruimte worden gevonden door een deel van de binnenhof uit te graven. Dat betekent echter deels ondergronds bouw, kostbaar en logistiek ingewikkeld en duur. Wellicht zijn er dan ook onvoorziene consequenties voor de funderingen. Een betere mogelijkheid is wellicht ruimte te zoeken aan de westzijde, aan de kant van de kapel. Door bescheiden nieuwe volumes daar te plaatsen, in een goed samenspel met muren, daken en torentjes kunnen zelfs spannende contrasten of harmonieën ontstaan, indachtig het concept 'stad-in-het-klein'. Dat vraagt een creatieve architect, die de beperkingen van de plek en de nabijheid van het bestaande, nadrukkelijk aanwezige en monumentale bouwconcept niet schuwt.

Anderzijds kan mogelijk ook binnen het complex nog het een en ander gedaan worden. Vandaar dat hierna in het overzicht ook locaties zijn opgenomen waar eventueel interventies aan de orde zouden kunnen zijn.

6.1 Algemene overwegingen

De technische staat van het complex is redelijk maar er is zichtbaar veel achterstallig onderhoud, met name aan de nog bestaande oorspronkelijke houten kozijnen en het overige houtwerk zoals deuren en gootlijsten. Het is dan ook op korte termijn noodzakelijk om belangrijke keuzes te maken. Om hier handen en voeten aan te geven zijn de aanbevelingen opgesplitst in algemene overwegingen en een meer gespecificeerd overzicht.

De ervaring van de afgelopen jaren heeft geleerd dat gebouwen niet alleen te lijden hebben van achterstallig onderhoud, maar ook – en vaak in net zo erge mate – van verkeerd herstel. Bij het seminariecomplex zijn de gevels overduidelijk toe aan herstel van de historische voegen, maar voorzichtigheid is geboden: het gebruik van cement in plaats van kalkhoudende mortel heeft op de lange termijn vaak een verwoestende uitwerking. Onderhoud en herstel dienen dus te gebeuren met als uitgangspunt dat zoveel mogelijk wordt teruggegrepen op historische materialen, substanties en recepturen. Alle ingrepen of restauraties dienen verder met respect voor de kwaliteiten die in de matrix zijn gerubriceerd te worden uitgevoerd.

Afb. 259 en afb. 260 Beschadigd voegwerk aan de rechter voorgevelrisaliet (links) en aan de noordelijke gevel van de binnenhof (rechts). Herstel van de oorspronkelijke snijvoeg, waarbij de oorspronkelijke mortelreceptuur wordt gebruikt, staat hoog op de agenda.

Dit geldt niet alleen voor ingrepen in de waardevolle structuur en aan de waardevolle elementen maar zeer zeker ook voor materiaal- en kleurgebruik. Kleur zal qua samenstelling moeten passen bij traditioneel kleurgebruik (waarbij wit bijvoorbeeld nooit spierwit was). Nieuwere bouwmaterialen die niet thuishoren in het assortiment van bouwmaterialen en technieken uit de bouwperiode moeten, indien zij noodza-

kelijkerwijs toegepast worden, met zorg en kunde worden gebruikt. Bijvoorbeeld bij het aanbrengen van isolatie in de ramen dienen de oorspronkelijke profilering, uitstraling en verhouding tussen glas en raamhout behouden te blijven. Dit vereist een grote zorg en expertise voor de technische uitwerking van de plannen.

6.2 Gespecificeerde aanbevelingen

Locaties binnen het complex waar interventies mogelijk zijn:

- Zolders zuidvleugel: deze worden momenteel niet gebruikt. Hier zouden verschillende functies ondergebracht kunnen worden. Wel dient dan uiterste zorg besteed te worden aan de openingen die ten behoeve van de lichttoetreding in de kap gemaakt dienen te worden.
- Zolders hoofdvlleugel: de zolderruimte aan de zuidzijde wordt momenteel alleen voor opslag gebruikt. Hier zijn in het verleden kamers afgescheiden geweest, wellicht dat deze hier weer kunnen terugkeren.
- Zolders noordvleugel: modernisering.

Afb. 261 De originele deuren, glas-in-lloodramen en decoratieve afwerkingslagen hebben een hoge relict- en zeldzaamheidswaarde.

Behoud algemeen

- Typologie samenstellende onderdelen respecteren.
- Uitwerking 'stad in het klein' respecteren en in het zicht houden.
- Contouren van het complex respecteren.
- Dak- en kapvormen en dakkapellen respecteren
- Terugbrengen oorspronkelijke leidekking van het dak.

- Originele ramen en kozijnen respecteren.
- Originele polychromie respecteren.
- Onderzoek verrichten naar verdwenen polychromie als uitgangspunt voor herstel of emulatie.
- Zoveel mogelijk teruggrijpen op historische materialen, substanties en recepturen.
- Interne hoofdstructuur van dragende en scheidende wanden en muren respecteren.
- Originele interne elementen als deuren, ramen (zie hiervoor), polychromie, betegelingen, et cetera behouden en indien keuzes gemaakt moeten worden (bijvoorbeeld bij modernisering van de historische toiletten) documenteren, (museaal) hergebruiken en/of opslaan.
- Moderne glazen puien bij trappenhuizen en in gangen vervangen door ijlere constructies die de oorspronkelijke openheid van de gangen optimaal respecteert.

Bijzondere Opmerkingen

- **Gevels** — Het opnieuw zichtbaar maken van de baksteenpolychromie van de gevels door deze terughoudend te reinigen is zeer aan te bevelen omdat het complex daarmee aan uitstraling wint en het oorspronkelijke gevelbeeld van het complex hersteld wordt.
- Herstel van het snijvoegwerk met de oorspronkelijke mortel.
- Herstel oorspronkelijke polychromie van vensters, deuren en houtwerk.
- **Zuidvleugel** — Herstel en behoud van de oorspronkelijke polychromie in het interieur.
- Onderzoek naar oorspronkelijke plafonds in gangen en herstel.
- Herstel oorspronkelijke verlichting gangen door bovenlichten kamers.
- Conservering geklonken open reservoirs op de zolder.
- Vensters zuidelijke privaatuitbouw in technisch en esthetisch opzicht verbeteren.
- **Hoofdvlleugel** — Voorzetramen van de glas-in-loodramen in het trappenhuis aan de hofzijde vervangen door oplossing die in technisch en esthetisch opzicht beter voldoet dan de huidige oplossing.
- Onderzoek plafondschilderingen en stucwerk in de voormalige professorenkamers op de begane grond en eerste verdieping.
- Restauratie van de historische schouwen in de professorenkamers.
- Herstel van de openheid van de gang op de eerste verdieping door verwijderen dichte tussenwanden en ijlere constructies in de plaats van de houten/glazen puien.
- Restauratie houten trappenhuizen.
- Verwijderen moderne scheidingswand houten trappenhuis zuidzijde.
- Terugbrengen oorspronkelijke houten kozijnen.
- Restauratie/conservering beeldhouwwerken voorgevel

- **Noordvleugel** — Herstel van het snijvoegwerk met de oorspronkelijke mortel.
 - Herstel van de natuurstenen stoep aan de hofzijde.
 - Herstel van de natuurstenen stoep aan de noordgevel (nu hellingbaan).
 - Reconstructie van de oorspronkelijke houten kozijnen.
 - Herstel van nog aanwezige historische kozijnen of reconstructie in oude afmetingen, verhoudingen en detaillering.
 - Herstel van de oorspronkelijke polychromie van het houtwerk inclusief ramen en deuren.
 - Herstel van de oorspronkelijke polychromie van het gewelf in de bibliotheek.
 - Herstel Pruisische kappen in de middengangen.
 - Herstel oorspronkelijke verlichting gangen door bovenlichten kamers.
 - Onderzoek of technische installaties tegen de noordgevel bij de dagkapel ondergebracht kunnen worden in de 'nieuwe' kelder.
 - Onderzoek naar funderingen wegens zichtbare zettingen onder de arcade.
 - Herstel historische uurwerken.
 - Vensters noordelijke privaatuitbouw in technisch en esthetisch opzicht verbeteren.
 - Terugbrengen dwarsgangen zodat het oorspronkelijke beeld en de lichttoetreding worden hersteld ((vergelijk zuidvleugel).
-
- **Kapel** — Herstel beschadigd natuursteen- en metselwerk (door roestende doken).
 - Restauratie van beschadigde en incomplete altaren.
 - Herstel van de verzakte treden in de marmeren vloer van het priesterkoor.
 - Herstel traptorens.
 - Herstel dakruiter.
 - Blokbanken deugdelijk opslaan – niet buiten of in de vochtige kelder!

Afb. 262 Een van de consoles in de galerij aan de hof is vormgegeven als een stenen 'vergrendeling' van de centrale gewelfrib daarboven.

7 Bronnen

Geraadpleegde archieven en personen:

- Bureauarchief P.J.H. Cuypers en J.Th.J. Cuypers (CUBA), Nederlands Architectuurinstituut (Nai), Rotterdam.
- Gemeentearchief Roermond, familiearchief Cuypers.
- Archief en documentatie van Bovendonk.

Geraadpleegde literatuur:

- Atterbury, P., C. Wainwright, ed., 'Pugin, A Gothic Passion', New Haven/Londen 1994.
- Baac BV, 'Hoeven, Hofstraat 8, kapel van het Groot-Seminarie', Den Bosch 2004.
- Brouwers, J. e.a., 'Zeven eeuwen Bovendonk. Geschiedenis van historische grond in Hoeven', Breda 2003.
- Caulil, C. van, P. Lauwerijssen en L. Uitdehaag-de Rooy, 'Bovendonk: een beeld van een monument'. In: *Jaarboek Heemkundekring De Honderd Hoeven* no. 24, Hoeven 2008, 131-163.
- Conijn, P.J. en G.S. Hoogewoud, '75-Jarig Jubileum van de kathedrale basiliek St. Bavo', Bloemendaal 1973.
- Cuypers, Jos., 'P.J.H. Cuypers', *Dr Cuypers Gedenkboek 1827 – 1927*, Sittard 1927, pp. 9-18.
- Cuypers, Jos., 'Het werk van P.J.H. Cuypers 1827-1917', z. pl., 1917, p. 7.
- Cuypers, Jos.Th.J., J.L.M. Lauweriks, K. de Bazel, e.a., red., *Architectura 5* (1897), (P.J.H. Cuypers opgedragen den zeventigsten verjaardag zyner geboorte).
- 'Dr Cuypers Gedenkboek 1827 – 1927', Limburg provinciaal genootschap voor geschiedkundige wetenschappen, taal en kunst, Sittard 1927.
- Haslinghuis, dr. E.J. en Janse, dr. Ing. H., 'Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie', Leiden, 2001.
- Hoogewoud, G., J.J. Kuyt, A. Oxenaar, 'P.J.H. Cuypers en Amsterdam, gebouwen en ontwerpen, 1860 1898', Amsterdam 1985.
- Hubar, B.C.M. van Hellenberg, W. (A.J.C. van Leeuwen. 'In omni re vincit imitationem veritas, het voormalig Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage als toetssteen van architectuurkritiek en kunsthistorie', *Nederlands Archievenblad* 91 (1987), pp. 289 314 (met een reactie op het architectuurkritische gedeelte van de directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg).
- Hubar, B.C.M. van Hellenberg, 'Arbeid en Bezieling; de esthetica van P.J.H. Cuypers, J.A. Alberdingk Thijm en V.E.L. de Stuers, en de voorgevel van het Rijksmuseum', Nijmegen 1997.

- Hubar, B. van Hellenberg en D. Rackham, 'Het familiegraf van Pierre J.H. Cuypers, cultuurhistorische analyse met waardenstelling', Res nova, Ohé en Laak 2005.
- Hubar, B. van Hellenberg, 'Rien de pareil', cultuur- en bouwhistorische analyse stedelijk museum 'Het huis van Cuypers' te Roermond, Res nova, Ohé en Laak 2007.
- Hubar, B. van Hellenberg, 'De muziek van het licht', Cuypers' polychromie, cultuur- en bouwhistorische analyse stedelijk museum 'Het huis van Cuypers' te Roermond, Res nova, Ohé en Laak 2007.
- King, T.H. (bewerker), 'Les vrais principes de l'architecture ogivale ou chrétienne, avec des remarques sur leur renaissance au temps actuel. Remanié et développé d'après le texte anglais de A.W. Pugin et traduit en français par P. Lebrocquij', Brugge 1850.
- Kuiper, J. en H. Suringar, 'Gemeente-atlas van Nederland: naar officiële bronnen bewerkt. 1e Deel Noordbrabant', Leeuwarden ca. 1865.
- Leeuwen, A.J.C., van 'Alberdingk Thijm, bouwkunst en symboliek', in: *De Sluitsteen* 5 (1989), nr. 1.
- Leeuwen, A.J.C. van, 'De maakbaarheid van het verleden; P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect', Zwolle 1995.
- Leeuwen, A.J.C., van, 'P.J.H. Cuypers, architect', Zeist-Zwolle 2007.
- Oosterhout, W.C.M., 'Bovendonk van uithof tot seminarie'. *Jaarboek Heemkundekring De Honderd Hoeven* no. 6', Hoeven 1990.
- P.J.H. Cuypers, 1827-1921, Het complete werk, Tentoonstellingscatalogus Nai, Rotterdam 2007.
- Rijksdienst voor archeologie, cultuurlandschap en monumenten, 'Brochure Techniek 49. Keramische vloertegels uit de twintigste eeuw', Amersfoort 2008.
- Stuers V. de, en P.J.H. Cuypers, 'Het Rijks-Museum te Amsterdam', (z.pl., z.j.) (1898).
- Thijm, Alberdingk J.A., 'De Heilige Linie', in: Sterck, J.F.M., *Werken van J.A. Alberdingk Thijm, Werken IV, Kunst en Oudheidkunde I*, Amsterdam/'s-Gravenhage 1909 (1ste druk 1858), p 1-198.
- Viollet-le-Duc, E.E., 'Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle', 10 delen. Parijs 1854 1868 (I-1854, II-1854, III-1858, IV-1859, V-1861, VI-1863, VII-1864, VIII-1866, IX-1868, X-1869).

Geraadpleegde websites:

- www.archimon.nl
- www.bovendonk.nl
- www.kich.nl
- www.nai.nl
- www.rijksmuseum.nl

- www.pjhcuypers.nl
- www.roermond.x-cago.com
- http://fr.wikisource.org/wiki/Eug%C3%A8ne_Viollet-le-Duc: met de werken van Viollet-le-Duc die via wikisource gedownload kunnen worden, waaronder de integrale *Dictionnaire raisonné* (zie hierboven in de literatuurlijst)
- <http://www.pugin.com/>
- <http://www.pugin-society.1to1.org/>

VanHellenbergHubar.org

Kunst, cultuur & erfgoed

[Home](#) [Gepost](#) [Over mij](#) [Projecten](#) [Toegang](#)
[Bibliodoc](#) [Recent](#) [Erfgoedverhaal](#) [Ter zake](#)

Laatste verandering op 20 January 2014

Wat is Bibliodoc?

Binnenkort komt hier de bibliotheek & documentatie (bibliodoc) van de onderzoeken die Vanhellenberghubar.org vanaf 1996 heeft uitgevoerd. De bedoeling is om tegen een bescheiden contributie rapporten en onderzoeksgegevens ter beschikking te stellen. Het laatste segment bestaat

Geïnteresseerd in nog meer erfgoedverhalen? Kom dan kijken bij Bibliodoc op www.Vanhellenberghubar.org.

Vanaf 2013 is Res nova
tevens ingeschreven als:

Vanhellenberghubar.org

Kunst, cultuur & erfgoed

vanhellenberghubar@gmail.com
bernadette@vanhellenberghubar.org
www.vanhellenberghubar.org

Telefoon:

0475 - 55 23 30

06 - 513 87 805

Postadres:

B. Minkenberglaan 2
6109 AL Ohé en Laak

KvK 12050206

©2003-2013